

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ОМЕЛЬЧУК Володимир Васильович

УДК 94(477):327

**Народне повстання 1734 - 1738 рр.
на Правобережній Україні та його місце
у суспільно-політичному житті
і міжнародних відносинах**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник:
КАТРЕНКО Андрій Миколайович
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2002

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	8
1.2.ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ	21
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ПОВСТАННЯ ТА ЙОГО ПОЧАТОК... 30	
2.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ У 1715-1732 РР.	30
2.2. НАРОСТАННЯ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ.....	41
2.3. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1733 Р.....	49
2.4. ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ.....	57
2.5. ПОХІД ПОЛКУ ВЕРЛАНА І ПОДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1734 Р.	71
РОЗДІЛ 3. ДІЇ ПОВСТАНЦІВ У 1735 – ЛИПНІ 1736 Р..... 89	
3.1. Відновлення військових дій. Діяльність П.Орлика.....	89
3.2. Перебіг боротьби у першій половині 1736 Р.	106
РОЗДІЛ 4. ХІД ПОВСТАННЯ НА ОСТАННЬОМУ ЕТАПІ ТА ЙОГО ПОРАЗКА (СЕРПЕНЬ 1736 - 1738 Р.)..... 114	
4.1. Військові дії у серпні 1736 – 1737 Р.....	114
4.2. Хід повстання у 1738 Р.	144
4.3. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПІСЛЯ ПОРАЗКИ ПОВСТАНЦІВ	166
ВИСНОВКИ	174
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	180

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГАД – Архів Головний Актів Давніх.

АЗПРІ – Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ РФ.

АКВ – Архів Коронний Варшавський.

АПП – Архів Публічний Потоцьких.

АР – Архів Радзивіллів.

АРос – Архів Роський.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.

ВКЛ – Велике князівство Литовське.

ВР БН – Відділ рукописів Бібліотеки Народової (Варшава).

ІР НБУВ – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

КС – Киевская старина.

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи.

ПСПр – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи.

СИРИО – Сборник императорского Русского исторического общества.

РДАДА – Російський державний архів давніх актів.

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів.

РП – Річ Посполита.

УІЖ – Український історичний журнал.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у Києві.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.

ЧІМ – Чернігівський історичний музей.

КН – Kwartalnik historyczny.

РН – Przegląd historyczny.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. XVIII ст. є вкрай складним періодом історії Правобережжя, яке опинилося в ізоляції від лівобережного масиву українських земель. Після ліквідації правобережного козацтва у 1714 р. уряду Речі Посполитої вдалося відновити панування на цій території і розпочати масований наступ на соціально-економічні і політичні здобутки Національної революції XVII ст. У відповідь українське населення вдалося до опору поневолювачам, який, у ході свого розвитку, проходив ідейно-організаційну трансформацію. Ситуація докорінно змінилася з переходом надвірного козацтва Правобережжя в опозицію правлячому режиму. Події, що проходили в окресленому регіоні, у силу його значущості у геополітичних реаліях Східної і Південно-Східної Європи, привернули увагу урядів Росії, Франції, Великої Британії, Туреччини, Швеції, Кримського ханату, Молдови, змусивши знову заговорити у світі про “українське питання”.

Народне повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні було помітним явищем національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби українського народу. Воно продемонструвало зразки військової звитяги народних мас, навіки вкарбувавши подвиги його учасників у літопис української історії Нового часу. Події 1734-38 рр. безсумнівно стали однією з найяскравіших сторінок героїчного періоду, який В.А.Смолій і В.С.Степанков слушно охарактеризували як “епоху великих повстань”¹.

Комплексне дослідження повстання допоможе, визначити характер його впливу на якісні зміни у гайдамацькому русі, національній та соціальній свідомості українського населення Правобережжя. До пріоритетного напрямку наукових пошуків належать геополітичні, міжнародні, військові, ідейно-організаційні аспекти даного явища.

¹ Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 263.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у рамках науково-дослідної теми “Історія формування і розвитку української держави” (державний реєстраційний номер 01БФ046-01), яка включена до тематичного плану Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження виступає Народне повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні.

Предметом дисертації слугує перебіг збройної боротьби, її ідейно-організаційні засади, вплив на активізацію визвольної і соціальної боротьби та на міжнародні відносини у Східній і Південно-Східній Європі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1734 року – початку повстання, що поширилося на все Правобережжя, до кінця 1738 р., часу його придушення. За ці рамки виходять лише відомості про його передумови, а також придушення останніх вогнищ боротьби. Це відкрило можливість детально проаналізувати процес розгортання локальних виступів та переростання їх у масове повстання, висвітлити закономірності й особливості його розвитку на різних етапах боротьби, з'ясувати соціально-політичні наслідки.

Географічні межі дисертації включають Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське воєводства – регіон, за яким у науковій літературі закріпилася назва “Правобережна Україна”². За межі виходять лише відомості, які стосуються дій повстанців поза окресленим регіоном, а також відображують вплив боротьби на інші частини етноукраїнського масиву.

Мета даної дисертаційної роботи – комплексно, на основі вивчення, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних документальних джерел (як архівних документів так і опублікованих матеріалів), аналізу наукових праць попередників, відтворити об'єктивну історію Народного

² Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – С. 3.

повстання 1734-38 рр., на Правобережжі. У ході реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- проаналізувати стан розробки проблеми у науковій історичній літературі;
- шляхом опрацювання наявних археографічних публікацій та цілеспрямованої архівної евристики у вітчизняних та зарубіжних (Росії, Польщі) архівосховищах створити репрезентативну джерельну базу дослідження;
- з'ясувати особливості перебігу боротьби на різних етапах повстання, викристалізувати у ньому рубежі якісних змін, розкрити їхні основні тенденції у структурі, ідейно-організаційних засадах та військовому мистецтві його учасників;
- дослідити вплив геополітичної ситуації у Східній і Південно-Східній Європі та внутрішньополітичної боротьби у Польщі на перебіг повстання;
- показати вплив Народного повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні на взаємини та внутрішню політику Речі Посполитої, Росії, Молдови, Криму, активізацію визвольної і соціальної боротьби у регіоні;
- встановити характерні риси повстання та причини його поразки.

Наукова новизна роботи зумовлена як самою постановкою теми так і комплексним підходом до вирішення питань, що стосуються місця і ролі Народного повстання 1734-38 рр.:

- до наукового обігу введено значну кількість нових наукових джерел;
- вперше у історіографії на основі використання сформованої самодостатньої джерельної бази з вітчизняних та закордонних архівосховищ і напрацювань попередників детально досліджено Народне повстання 1734-38 рр.;
- здійснено періодизацію повстання і уточнено характерні особливості боротьби на різних його етапах;

- на основі нових історичних фактів переглянуто місце повстання у міжнародних відносинах Росії, Польщі, Туреччини, Криму і Молдови та його вплив на посилення боротьби у регіоні.

Методологічні засади дослідження складають основоположні принципи історичної науки: історизму, всебічності, об'єктивності, а також загальнонаукові методи аналізу і синтезу. Були застосовані такі методи як порівняльно-історичний, проблемно-теоретичний тощо. У викладі матеріалу дисертант намагався дотримуватися проблемно-хронологічного принципу, який відкриває можливість краще простежити динаміку перебігу збройної боротьби.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її матеріалів і основних висновків при розробці широкого кола питань з історії України і Східної Європи, створення спецкурсів з історії національно-визвольної боротьби на Україні у Новий час, а також при підготовці узагальнюючих та монографічних наукових праць, історико-краєзнавчих досліджень та практичній викладацькій діяльності.

Апробація роботи здійснювалася у формі доповідей на III-ій Міжнародній науковій конференції “Українське питання в Росії (середина XVII – кінець XX ст.)” (Москва 1999 р.), 54-ій науковій конференції молодих вчених “Українська історична наука до десятої річниці незалежності” (Каразінські читання) (Харків, 2001 р.), міжнародній науковій конференції, присвяченій 10-ій річниці відновлення дипломатичних взаємин між Україною і Туреччиною “Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє” (Київ, 2002 р.). Дисертація була обговорена на засіданні кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Структура роботи відповідає меті і завданням дослідження. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Події Народного повстання 1734-38 рр. викликали науковий інтерес вже у російських істориків XIX ст. Одним з перших окресленої проблематики торкнувся І.І.Срезневський, увагу якого привернула постать С.Чалого. Однак, у висвітленні історика, він мав небагато спільного з реальним прототипом³. З допомогою архівних джерел А.О.Скальковський спростував одну з легенд про Саву, який з легкої руки попередника був перенесений з XVIII століття у XVII⁴.

Істотно розширив фактографічну базу з історії Народного повстання 1734-38 рр. В.Б.Антонович. Аналізуючи дії його учасників, він наголосив на формуванні козацьких полків, прийнятті Верланом титулу полковника і роздачі військових звань. Поряд з військовим аспектом діяльності повстанців, що полягала у походах, спрямованих на знищення шляхти і орендарів, ним підкреслено й політичний, підтверджений фактом приведення до присяги українського населення. Причину занепаду їхньої активності історик обґрунтовано вбачав у зміні загального ходу розвитку політичної ситуації у РП і включення Росії до придушення повстання. Він відмітив повернення більшості втікачів на Правобережжя після ліквідації полку Верлана, а також зміну форми прояву соціального протесту⁵.

Викликають інтерес твердження О.Я.Єфіменко, хоча з окремими з них не можна погодитися, зокрема, з запропонованим поясненням мотивації дій учасників боротьби. Вона уважала, що якщо селяни піднялися з метою

³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – С.286.

⁴ Там само. – С.358.

⁵ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні і публічні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.441-444.

звільнення від повинностей, то участь надвірного козацтва обумовлювалася, значною мірою, прагненням до самозбагачення. Виступ Верлана дослідниця розглядала як першу спробу правобережного селянства, після ліквідації тут козацтва, вирішити свої політичні і соціальні завдання, обумовлену вкоріненістю у народній ментальності козацьких традицій. Саме з ними історик відзначила психічну потребу народних мас пов'язати новий рух. О.Я.Єфіменко підкреслила можливість радикальної зміни соціального обличчя Правобережжя за подальшого сприятливого розвитку подій, обумовивши придушення виступу та збереження цілісності РП лише втручанням російських військ⁶. На її погляди пізніше звернула увагу А.І.Сторчак, закинувши нерозуміння незрілості внутрішніх умов заміни феодально-кріпосницьких відносин, навіть за перемоги повсталих⁷. П.Н.Батюшков зауважив їхні дії у 1734 р. в околицях Кам'янця, Проскурова, Меджибожа, і, особливо, Брацлавському воєводстві⁸.

А.Кашенко вважав Верлана запорожцем, який перебував на службі у Любомирських, а пізніше проголосив себе полковником Війська Запорозького. Він акцентував увагу саме на деструктивному боці повстання. Письменник зазначив, що на Поділлі його хвилю підхопили левенці⁹.

Радянська історіографія, на різних етапах свого розвитку, змінювала оцінки повстання в угоду існуючій політичній кон'юнктурі¹⁰. Одним з перших спробував науково осмислити перебіг боротьби М.І.Яворський. Він писав про бажання надвірного козацтва, за слушної нагоди, стати господарем на Правобережжі і повторити Хмельниччину. Саме тому воно радо використало

⁶ Єфіменко А. Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Южная Русь. Очерки исследования и заметки Александры Ефименко. – СПб., 1905. – Т.2. – С.69, 73. Ее же. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – С.163-164.

⁷ Сторчак А.І. Селянський рух на Україні у XVIII ст. у висвітленні О.Я.Єфіменко // Вісник Київського університету. – Серія історії та права. – 1965. – №7. – С.152.

⁸ Батюшков П. Н. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 288 + 113 + 128с; Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С.177.

⁹ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове (Коротка історія Війська Запорозького). – Катеринослав. – 1917. – С.249-250.

політичну анархію у Польщі і вступ російських військ. Через це логічним, з точки зору дослідника, виглядає висунення Верланом “гасла загального повстання”. Виступ історик характеризував як спробу населення Правобережжя відновити козацтво, апогей хвилі “правобічних заколотів”, назвавши “Верланівською революцією”. У ній він відзначив вплив двох основних чинників: деструктивної стихії селянських мас проти існуючої моделі соціально-економічних відносин та організованої надвірної козащини, яка, відігравши провідну роль у виступі, забезпечила наявність програми нової “революційної справи”. В ідейній підготовці повстання М.І.Яворський виокремив пропагандистську діяльність мазепинців, які прагнули перетворити Правобережжя у базу боротьби за визволення Лівобережжя, гетьманців, які мріяли відновити цілісність України, повернувши колись втрачені землі, православного духовенства київського прикордоння¹¹. Історик вбачав у виступі вияв наявності у свідомості народних мас рішучого несприйняття існуючої моделі господарювання, стихійний і різноманітний за формами боротьби. Він зауважив глибокий соціальний антагонізм в основі “Верланівщини” та її “широкі плани на завтра”¹².

Спробу переоцінити деякі питання зробив культурно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У в 1930 р., назвавши повстанців “інсургентською” стихією, яку Верлан організував для боротьби з польською шляхтою. Відзначивши роль надвірного козацтва в ідейно-організаційному становленні повстання, автори методички підкреслили його наміри ліквідувати іноземне панування на Правобережжі і близькість з чиншовою шляхтою. У поході полку Верлана вони вбачали вияв боротьби молодого українського торгівельного капіталу з

¹⁰ Іванова Л.Г. Дослідження проблеми антифеодальних рухів на Поділлі у XVIII ст. в радянській історіографії // Тези доповідей VI Вінницької обл. іст. – краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С.22-23.

¹¹ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – К.: Держвидав України, 1929. – С.94-95.

¹² Там само. – С.96.

польською фільварковою системою та шляхетською сваволею, які гальмували розвиток простого товарного господарства¹³.

М.Свідзінський вважав, що у 1734 р. повстання охопило всю Україну, а його учасників охарактеризував як “революційні елементи”. Рух Верлана на Станіслав, Кам’янець і Львів він пояснив наміром об’єднатися з місцевими повстанцями, а поряд з закликами до участі у боротьбі зауважив обіцянку прав вільних козаків для її учасників. Історик підкреслив, що повстання у 1734 р. не припинилося, а його учасники лише розпорошилися на окремі загони, ряд з яких згуртувалися вже у наступному році. Виділив він і селянські виступи на Поділлі у 1738 р.¹⁴

З критичними зауваженнями стосовно багатьох положень вищезгаданих праць виступив К.Г.Гуслистый. Він рішуче заперечив доцільність вживання у науковій літературі терміну “Верланівська революція”. Історик чітко відокремив селянське антифеодальне повстання від виступу частини старшини надвірного козацтва, на чолі з Верланом, яка, на його думку, намагалася використати селянський рух для зміцнення власних позицій. У праці підкреслено, що керівник виступу взагалі не ставив своїм завданням боротьбу з феодализмом. Повстання дослідник відніс до найбільших спалахів селянського руху, зазначаючи, що воно розпочалося перед вступом російських військ, який лише полегшив його розгортання. Серед сил, які брали участь у придушенні повстання, поряд з російським урядом і шляхтою, названо лівобережну старшину¹⁵. Однак погляди К.Г.Гуслистого зазнали суттєвої еволюції. Пізніше він відмовився від акцентування уваги на соціальних суперечностях усередині повстанського табору, відзначивши приєднання всіх надвірних волоських

¹³ Методичні розробки з українознавства. Культпропвідділ ЦК КП(б)У на допомогу партактивові. – Вип.3. – Гетьманщина й гайдамаччина (з додатком робочого матеріалу). – Харків, 1930. – С.77, 82-83

¹⁴ Історія України. – Харків: ВУАМЛІН-Інститут Історії, 1932. – Т.1 (Передкапіталістична доба). – С.183-184.

¹⁵ Гуслистый К. Селянське повстання 1768 року на Україні. – Харків: Радянська школа, 1934. – С.22-24.

військ до виступу. К.Г.Гуслиий відзначив активну військову і пропагандистську діяльність Верлана, як важливу передумову Коліївщини¹⁶.

А.Дмитрев, констатує знищення “ворогів православної віри”, приписував Верлану розпалювання “релігійної і національної ворожнечі” і “людиноненависницьких поглядів”. Керівника виступу він взагалі охарактеризував як “таємного агента” російської імператриці, зауваживши його зносини з Гетьманщиною. Автор брошури відзначив відновлення боротьби у 1735 р. і спалах повстання у 1738 р.¹⁷

Є.І.Дракохруст назвав повстання найбільш територіально близьким до опришків серед інших повстань XVIII ст. на Правобережжі¹⁸. На думку В.В.Грабовецького, бойові дії війська Верлана у Руському воєводстві вплинули на посилення селянського руху на Прикарпатті, передусім, на Коломийщині. Історик слушно зауважив закономірність приходу повстанців з Правобережжя, підкресливши галичанське походження окремих з них¹⁹. Інший дослідник, Г.М.Страхов, події 1734 р. розглядав як “козацько-гайдамацьке повстання”²⁰.

О.П.Лола стверджував, що саме наявність організованої армії повстанців не дозволила коронному війську в 1734 р. тривалий час вступати на українські землі, змусивши його маневрувати за Віслою. Ним, однак, проігноровано роль надвірного козацтва в організаційному становленні Народного повстання 1734-38 рр. Дослідник відзначив продовження боротьби у другій половині 30-х рр. XVIII ст. Підкреслено вступ окремих повстанських загонів на Лівобережжя

¹⁶ Гуслиий К. Коліївщина (Історичний нарис). – К., 1947. – С.16. Удод О. Керівники визвольного руху українського народу в творчості К.Г.Гуслиого // Під знаком Клію. – Дніпропетровськ: МП “Промінь”, 1995. – С.56.

¹⁷ Дмитрев А. Гайдамаччина (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVIII века). – М.: Изд-во политехнорган, 1934. – С.49-51.

¹⁸ Дракохруст Е.И. Опришки (Из истории крестьянских движений в Западной Украине XVII-XVIII веков) // Из истории крестьянства XVI-XIX веков. – М.: Гос.изд-во культурно-просветительской литературы, 1955 (Труды ГИМ. – Вып. XXVII). – С.60.

¹⁹ Грабовецкий В.В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII - першій половині XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С.153-154.

²⁰ Страхов Г.М. Крестьянское движение на Правобережной Украине во второй половине XVIII века. Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1964. – С.14.

для дій проти старшини так і спільні дії мешканців Гетьманщини і Молдови на Правобережжі²¹.

Ю.Б.Шульман слушно вказав, що центральною подією у боротьбі на тогочасному Правобережжі був похід полку Верлана. Він відмітив його влиття, після присяги в Умані і битви під Кременцем, до російської армії²². Не можна не погодитися з твердженням молдовського дослідника, згідно якого цей похід краще всього з'ясовує характер подій 1734 р. На його думку, циркуляр Полянського допоміг руху набутти політичного забарвлення, яке відповідало настроям населення Правобережжя. Політична програма повсталих видавалася історику достатньо чіткою та полягала у “возз'єднанні” України з Росією. Він виявив, що 2/3 організованої частини полку Верлана складали молдовани²³. Їхню активну участь у поході Ю.Б.Шульман пояснив єдністю віри, способу життя, інтересів з українськими селянами, зауваживши помітну соціальну спрямованість боротьби²⁴. Н.А.Мохов назвав молдовських селян Лівобережжя Дністра союзниками повстанців²⁵.

Характеризуючи радянську історіографію гайдамаччини, В.М.Кулаковський звернув увагу на відсутність спеціального дослідження про події 1734 р.²⁶ У кандидатській дисертації, присвяченій боротьбі на Правобережжі у першій половині XVIII ст. і захищеній у КДУ в 1967 р., історик

²¹ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1965. – С.53-54, 65.

²² Шульман Е.Б. Новые документы об участии молдаван в гайдамацком движении (1734-1735 гг.) // Бельцкий государственный педагогический институт им. А.Руссо (далі БГПИ): Итоговая научная конференция преподавательского состава за 1965 год: Тезисы докладов. – Бельцы, 1966. – С.18.

²³ Его же. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине // Ученые записки БГПИ. – Т.9. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967. – С.93-96.

²⁴ Шульман Е.Б. Социально-экономические и политические предпосылки восстания 1734 года на Правобережной Украине // БГПИ: Итоговая научная конференция преподавательского состава института за 1966 год: Тезисы докладов. – Бельцы, 1967. – С.34-35.

²⁵ Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. – С.408.

²⁶ Кулаковський В.М. Радянська історіографія про визвольну боротьбу на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія сусп. наук. – 1966. – №7. – С.125.

слушно відніс початок окремих селянських виступів на Київщині на кінець 1733 р., ще до приходу російських військ²⁷. Їхній вступ до РП, на думку В.М.Кулаковського, був лише додатковим поштовхом повстання. Його причиною історик уважав закінчення термінів пільг більшості селян Поділля, каталізоване посиленням політичної анархії, і прихід козацького війська, яке в очах населення Правобережжя було носієм непокори та реальним втілення соціально-політичних здобутків Національної революції XVII ст. Він звернув увагу на похід Верлана і військові дії 1736-38 рр. Історик вказав непогане озброєння, добрий військовий вишкіл, знайомство з тактичними прийомами ведення бою у тогочасних умовах, прагнення до боротьби за волю і незалежність повстанських загонів та широку підтримку їхньої “відкритої війни” всім народом²⁸.

В.А.Маркіна, характеризуючи учасників виступу Верлана, відзначила їхнє глибоке соціальне коріння, як виразників прагнень широких кіл суспільства²⁹. Г.Я.Сергієнко, фактично вперше, розглянув події 1734-38 рр. в єдиному контексті, охарактеризувавши їх, однак, не як єдине повстання, а як сукупність гайдамацьких повстань³⁰. Питань впливу дій правобережних повстанців на активізацію селянських виступів на півдні Білорусі торкнулися О.П.Ігнатенко та В.І.Мелешко³¹.

²⁷ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття: Дис...канд. іст. наук. – К., 1967. – С.175-176.

²⁸ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.197.

²⁹ Маркіна В.А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд-во КГУ, 1971.– С.160.

³⁰ Історія Української РСР. У 8-и томах 10-и книгах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1979. – С.296-298.

³¹ Ігнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII - XVIII в.). – Минск.: Изд-во БГУ, 1974. – 190с. Мелешко В.И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII – XVIII веках. – Минск: Наука и техника, 1982. – 254с.

Багатонаціональний склад повсталих зауважив В.А.Смолій, підкресливши факти участі у подіях 1734 р. польських селян і дрібної шляхти³². Основний зміст соціальної політики Верлана він вбачав у знищенні панщини та інших повинностей, одночасно наголосивши на загальній світоглядній обмеженості керівника виступу, його консерватизмі у вирішенні найбільш актуальних питань. Підсумовуючи вплив виступу 1734 р., В.А.Смолій вказав на його роль у пошуку оптимальних форм організації гайдамацького руху, можливість реалізації різних форм соціальної практики у районах, звільнених з-під польської влади, створення тут органів місцевого самоврядування. Наявність елементів монархічного характеру у визвольних гаслах обумовлювалося, на його думку, специфічними умовами історичного розвитку³³.

І.І.Сварник уточнив маршрут полку Верлана і долю ватажка. Він підкреслив, що, після відходу Верлана до Молдови, повстанці звідти продовжували напади³⁴. Історик відзначив, що боротьбу з ними на Поділлі у 1734 р. доручили М.Жевуському³⁵. Г.Ю.Храбан, наголошуючи на відмінності гайдамаччини і селянських повстань, як двох різних форм опору, відніс до останньої події 1734 р., виокремивши серед учасників не лише невеликих загонів втікачів, але й осілі маси³⁶.

Не оминули своєю увагою дану проблематику польські дослідники. Й.Роллє, характеризуючи етноконфесійну практику повстанців, визнав, що вони не лише знищували, а перехрещували євреїв. Історик зазначив, збереження Верланом бойового духу навіть після придушення виступу. Він переправився через Дністер поблизу Рашкова на чолі поріділого загону з

³² Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – С.57.

³³ Його ж. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Наукова думка, 1985. – С.76-78.

³⁴ Сварник І.І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана // Тези доповідей IV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С.64-65.

³⁵ Його ж. Документи ЦДІА УРСР у Львові про класову боротьбу на Поділлі у XVIII ст. // Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С.85-86.

³⁶ Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.). – К.: В-во при КДУ, 1989. – С.5-6.

піснями³⁷. Ф.Гавронський до території поширення виступу Верлана відніс Брацлавське і ряд повітів Київського воєводств. Історик вважав повстання наслідком політичної агітації Росії. Відсутність офіційної платні у полку Верлана пояснив проживанням з грабунків, а наявність районів, де конфіскації були обмежені – розпорядженнями російського командування. Значну увагу в праці приділено постаті Верлана. Налагодження його контактів з російським командуванням віднесено до кінця зими, або початку весни 1734 р. На думку Ф.Гавронського, Росія підтримувала громадянську війну в Польщі з метою зміцнення своїх претензій на Правобережжя. Він стверджував, що до виступу був причетний сандомирський воєвода Є.Любомирський³⁸. Увагу повстанню приділили дослідники Польської Народної Республіки, яким вдалося подолати більшу частину стереотипів істориків довоєнної Польщі. С.Арнольд відзначав особливо значні розміри національно-визвольної боротьби на Правобережжі у 1734-36 рр. Він зазначив, що навіть розгром основних сил повстанців не зламав опір українського селянина³⁹. В.Щигельський писав, що форми повстання гайдамацький рух набув у 1734-35 рр.⁴⁰

На думку відомого дослідника В.А.Серчика Верлан мав наміри самостійно керувати на Україні і запровадити вольності, оперті на козацькі традиції. У бажанні ватажка порозумітися з російською владою він вбачав прагнення до легалізації боротьби. В.Серчик розглядав заборону Верланом грабунків у Брацлавському воєводстві, пізніше поширену до російсько-польського кордону, як підтвердження чисто військових цілей виступу⁴¹. Сучасний польський дослідник Т.Цесельський, досліджуючи історію регіментів і корогв коронного війська, звернув увагу на спрямування після завершення пацифікаційного

³⁷ Антоний И.Савва Чаленко (Из истории гайдамащины прошлого века) // КС. – 1887. – Т.ХІХ. – Ноябрь. – С.477-478.

³⁸ Gawroński-Rawita Fr. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczpospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, [1923]. – S.200-207.

³⁹ Arnold S. Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyzwolenczej ludu ukraińskiego w XVIII wieku // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją: Materiały. – Warszawa: PWN, 1956. – S.21.

⁴⁰ Szczygilewski W. Dzieje społeczne chłopów w okresie od XVI do XVIII w. // Z dziejów chłopów Polskich (od wczesnego feudalizmu do 1939 r.). – Warszawa: LSW, 1968. – S.106.

сейму більшої частини кінноти обох автораментів на Правобережжя для придушення повстання⁴².

На події Народного повстання 1734-38 рр. звернули увагу представники української історичної науки за кордоном. Н.Полонська-Василенко стверджувала, що боротьба з повстанцями тривала до 1738 р.⁴³ Виокремив боротьбу на Правобережжі у 1734-38 рр. історик діаспори П.Мірчук. Діяльність Верлана він охарактеризував як першу спробу об'єднати всі дії гайдамаків, перетворивши їх у всенародне повстання. Вороже ставлення російського уряду до повстанців обумовлено політичними і соціальними мотивами, а розгром їхніх основних сил віднесено на зиму 1734/35 рр.⁴⁴

Після проголошення незалежності України новітні українські історики зробили спробу творчо переосмислити погляди на боротьбу на Правобережжі у XVIII ст., торкнувшись і Народного повстання 1734-38 рр. Передусім увага приділялася виступу Верлана та його впливу на еволюцію української державної ідеї. А.М.Катренко вже у 1991 р. зазначив значення повстанців у протистоянні татарським ордам⁴⁵. Спробу виробити нові підходи до проблем національно-визвольної, соціальної і конфесійної боротьби на Правобережжі зробили В.А.Смолій та О.І.Гуржій. Вони підкреслили факт ліквідації панщини та інших повинностей на контрольованій полком Верлана території, за

⁴¹ Serczyk W. Hajdamacy. – 2-e wyd. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1978. – S.82-85.

⁴² Ciesielski T. Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717-1763 // *Miscellanea historico-archiwistica*. – T.XIII. – 2001. – S.81-92. Ciesielski T. Niezrealizowany projekt zmodernizowania jazdy autoramentu narodowego z drugiej połowy lat trzydziestych XVIII w. // *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*. – *Prace historyczne*. – XXXI. – Wrocław. – 2001. – S.107-118.

⁴³ Полонська-Василенко Н.В. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т.2. – С.147-148.

⁴⁴ Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк. – НТШ, 1973. – С.63-64.

⁴⁵ Катренко А.М. Антифеодальний визвольний рух народних мас України у другій половині XVII – XVIII ст. // *Історія України: курс лекцій у двох книгах*. – Кн.1 (Від найдавніших часів до кінця XIX століття). – К.: Либідь, 1991. – С.327.

винятком тих, які йшли на його утримання⁴⁶. Згідно твердження Ю.А.Мицика, полковник став відновлювати на Правобережжі козацький устрій⁴⁷.

Окрему увагу заслуговує дослідження В.А.Смолія і В.С.Степанкова, присвячене українській державній ідеї у XVII-XVIII ст. Історики справедливо вказали на появу з 1734 р. у гайдамацькому русі нових аспектів. Наголошуючи на слабкості висвітлення ідейного боку повстання⁴⁸, вони підкреслили його імпульсний вплив на розвиток політичної свідомості населення регіону. У свідченнях одного з учасників загону Верлана вони побачили відроджену ідею возз'єднання більшої частини Правобережжя з Лівобережжям у межах Гетьманщини. Дослідники зауважили також появу в другій половині 30-х рр. XVIII ст. нових рис у боротьбі: виразніший прояв національно-визвольного аспекту, домінування дій значних загонів та зростання у них питомої ваги запорожців⁴⁹.

Значне місце постаті Верлана приділив Б.Сушинський, який підкреслив, що слава Верлана лунала ще у 70-і рр. XVIII ст., а його самого відніс до одного з ініціаторів і натхненників гайдамацького руху. Однак, малозрозумілими і бездоказовими є тези про “вірнопіддане” навернення полковником українських селян під владу Росії під загрозою смертної кари, закиди у “відданих і кривавій службі росіянам”, “зраді”, “вирізуванні” поляків, євреїв, українців-уніатів⁵⁰.

Слід відзначити, що сучасній історичній науці притаманний певний різнобій у поглядах на окреслені події. Не визначено остаточно хронологічні рамки повстання. Так, В.Й.Борисенко його придушення датує 1736 р.,⁵¹

⁴⁶ Смолій В.А. Гуржій О.І. Як і коли почала формуватись українська нація. – К., 1991. – С.89.

⁴⁷ Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – С.111.

⁴⁸ Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – С.247-248.

⁴⁹ Там само. – С.249-250.

⁵⁰ Сушинський Б. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців X – XIX століть (Історичні есе). – Одеса: Альфа-Омега-ОКФА, 1998. – С.607, 613.

⁵¹ Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. – К., 1996. – С.350.

В.А.Смолій і В.С.Степанков – 1734 р.⁵² Наявні і певні термінологічні відмінності. Повстання розглядається як “народне”⁵³, “гайдамацьке”⁵⁴ тощо.

Разом з тим історична наука накопичила значну кількість наукових праць, які присвячені подіям, дотичним повстанню. Це, передусім, ціла низка робіт вітчизняних дослідників В.О.Маркіної⁵⁵, Т.П.Брянцевої⁵⁶, М.Г.Крикуна⁵⁷, В.В.Крижанівської⁵⁸ та багатьох інших, які висвітлюють соціально-економічні і політичні процеси на Правобережжі у першій третині XVIII ст., розгортання гайдамацького руху, його вплив на внутрішню політику уряду РП.

Отже, огляд літератури, присвяченої Народному повстанню 1734-38 рр., засвідчує відсутність спеціальних праць з його історії, місця у взаєминах держав Східної і Південно-Східної Європи, впливу на активізацію соціальної,

⁵² Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – С.247-248.

⁵³ Там само. – С.247.

⁵⁴ Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – С.111.

⁵⁵ Маркіна В.А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд-во КГУ, 1971. – 175с. Її ж. Соціально-економічні передумови Коліївщини // Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С.56-66.

⁵⁶ Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.28. – 1986. – С.67-73. Її ж. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас Правобережної України в першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.21. – 1979. – С.70-77. Її ж. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С.159-167. Її ж. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.16. – 1974. – С.97-104.

⁵⁷ Крикун М.Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського державного університету. – Серія історична. – 1965. – Вип.3. – С.61-67. Його ж. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII – XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. – К.: Наукова думка, 1991. – С.33-42. Його ж. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2. – С.85-104. Його ж. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип.7. – 1972. – С.69-78. Його ж. Урожайность зерновых культур в фольварках северной части Подольского воєводства в первой половине XVIII в. (По материалам имений Чарторыйских и Жевуских) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс: Минтис, 1964. – С.326-336.

⁵⁸ Крижанівська В.В. Вплив класової боротьби на Правобережній Україні на внутрішню політику Речі Посполитої (кінець XVII – 60-ті роки XVIII ст.) // Вісник Київського університету. – Серія історії. – Вип.16. – К., 1974. – С.105-109. Її ж. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України): Дис. канд. іст. наук. – К., 1975. – 231с.

визвольної та конфесійної боротьби у регіоні. Украй негативно на розробці цілої низки аспектів позначилося акцентування уваги на соціальному боці боротьби. Це обумовило наявність прогалин у висвітленні окреслених подій. Поза колом основних наукових пошуків залишилися її військові-організаційні засади, особливості її перебігу на різних етапах, склад повстанського табору. Разом з тим історичною наукою накопичено значну кількість робіт, дотичних історії повстання.

Є підстави сподіватися на подолання термінологічних відмінностей. Довільне вживання різних понять ускладнює розв'язання таких принципово важливих питань як причини повстання, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль та місце у соціальній і політичній історії України та Східної Європи. Можна констатувати поглиблення розуміння багатьох явищ, подій і тенденцій Народного повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні, з одного боку, та нагальну потребу у продовженні досліджень і створенні спеціального фундаментального монографічного нарису – з іншого. Якісно новий рівень висновків й узагальнень потребує і комплексного підходу до різних за сутністю форм соціальної, визвольної і конфесійної боротьби, що допоможе виявити нові особливості і закономірності в її розгортанні на різних етапах.

1.2. Характеристика джерел

Комплексний аналіз і повноцінне осмислення всіх явищ, процесів і подій повстання 1734-38 рр. неможливе без максимально повного залучення джерельної бази. Її становлять актові і наративні (розповідні) пам'ятки, а також листи (епістолярія).

Народне повстання 1734-38 рр. було відображено у матеріалах діловодства втягнутих в орбіту його впливу держав Східної і Південно-Східної Європи, передусім РП, Росії і Туреччини. Шляхом ретельного обстеження перспективних архівосховищ України, Росії та Польщі дисертанту вдалося ввести до наукового вжитку низку нових джерел. Наробки історіографії й археографії, а також проведена архівна евристика дозволила створити репрезентативну джерельну базу.

Безсумнівно, що для висвітлення Народного повстання 1734-38 рр. основними джерелами як за інформаційною значущістю, так і за питомою вагою у структурі джерельної бази є документальні. Серед них слід виділити законодавчі пам'ятки, рішення сеймів РП 1736 і 1738 рр., сеймиків Київського, Брацлавського, Подільського і Волинського воєводств, розпорядження і накази виконавчих органів Польщі, Росії, Гетьманщини, діловодна документація судово-адміністративних установ (прикордонного російсько-польського, земських, гродських судів). Епістолярний комплекс носить яскраво виражене емоційне забарвлення і чітко віддзеркалює зламність епохи. Її специфіку передають і наративи.

Умовно джерельну базу можна поділити на рукописні матеріали архівних зібрань та масив опублікованих джерел. Питання історії Народного повстання 1734-38 рр. фрагментарно висвітлені у документальних публікаціях. Слабко відображені епістолярні джерела і актові матеріали, хоча перші спроби видання робилися майже одночасно з їхньою появою. Вже у 30-х рр. XVIII ст. Ю.Залуський і С.Конарський започаткували видання, яке отримало назву "Volumina legum". Воно (розширене пізніше і перевидане у середині XIX ст. у

Санкт-Петербурзі) охоплювало законодавчі рішення сейму і короля до 1736 р.⁵⁹ Матеріали, що безпосередньо стосуються суспільно-політичної ситуації у РП та внутрішньої політики її уряду в період повстання містяться у VI томі⁶⁰. Окремі з них видані у XIX – XX ст. у ряді дореволюційних і радянських публікацій джерел. Особливо важливі актові та інші офіційні матеріали, опубліковані Київською комісією для розгляду давніх актів, яка діяла при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторові. Серед її археографічних публікацій найбільшу цінність становлять “Акты о гайдамаках (1700-1768)”⁶¹. Завдяки цьому збірнику в науковий обіг було введено широкий комплекс офіційних урядових документів. Він відкривається змістовною передмовою, а фактично самостійним дослідженням, В.Б.Антоновича, який значну увагу приділив подіям 1734-38 рр., але не вказав принципи підбору і публікації документів, мовні особливості. Вже Г.К.Швидько, проаналізувавши збірник, відзначила співпадіння кількості вміщених документів з спалахами боротьби⁶². Основна їх маса опублікована вперше (за винятком повідомлень польських газет). Роботу з ними ускладнює відсутність підстрокових зауважень і пояснень. Вміщені тут матеріали стосуються здебільшого Правобережжя і не дають змоги прослідкувати вплив повстання на інші регіони.

Поряд з актовими матеріалами у науковий обіг введено також різні розповідні джерела, які містили важливі свідчення з історії Народного повстання 1734-38 рр. Було видано окремі хроніки, твори мемуарної літератури⁶³. Важливе значення для розв'язання завдань дисертації мали публікації Російського історичного товариства в Юр'єві, свідчення яких дали

⁵⁹ Источниковедение истории южных и западных славян (феодальный период) / Отв. ред. Л.П.Лаптева. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С.130.

⁶⁰ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem Pijarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782. – T.VI. – Peterburg, 1860. – 208+VIIS.

⁶¹ Акты о гайдамаках (1700-1768) // АЮЗР. – Ч.3. Т.3. – К., 1876. – 897с.

⁶² Швидько А.К. Анализ дореволюционных документальных источников по истории освободительного движения на Украине в XVIII в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1978. – С.92.

⁶³ Шпитковський І. Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні // Архіви України. – 1966. – №5. – С.77-80.

можливість перевірити дані інших джерел. Це, передусім, документація уряду Анни Іоанівни⁶⁴, донесення іноземних дипломатів⁶⁵. У 1967 р. польські дослідники видали листування Ю.А.Залуського (1724-36 рр.). яке дало можливість подивитися на повстання у контексті внутрішньополітичної боротьби у Польщі і міжнародних відносин у Європі⁶⁶.

Радянські публікації помітно відрізнялися від археографічних наробок попередньої доби. Першою і фактично єдиною у радянській історіографії спробою комплексного видання джерел, в яких значна увага приділена Народному повстанню 1734-38 рр. була збірка “Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.” (К., 1970). Окремі документи, які торкалися цих подій, надруковано після 1991 р. Зокрема, у 1993 р. Ю.А.Мицик опублікував лист С.Чалого до хотинського паші Е.Колчака⁶⁷.

Важливе місце займають наративи (літописи, хроніки, щоденники⁶⁸), які дають можливість осмислити події через соціальну практику конкретних осіб, дозволяють визначити мотивацію вибору варіанту інтерпретації групових настанов, його сприйняття оточуючими⁶⁹. Я.Маркович у своєму щоденнику 18(29)* серпня 1736 р. згадує “вибрання” Ордою на Правобережжі

⁶⁴ Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740 (далі Бумаги). – Т.ІІ (1733) // СИРИО. – Т.106. – Юрьев, 1899; т.ІІІ (1734) // Там само. – Т.108. – 1900; т.ІV (1735) // Там само. – Т.111. – 1901; т.V (1736) // Там само. – Т.114. – 1902; т.VІ (1737) // Там само. – Т.117. – 1904; т.VІІ (1738: январь – июнь) // Там само. – Т.120. – 1905; т.VІІІ (1738: июль – декабрь) // Там само. – Т.124. – 1906 та ін.

⁶⁵ Донесения и другия бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 по 1736 г. // Там само. – Т.76. – 1891. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. // Там само. – Т.80. – 1892 та ін.

⁶⁶ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1726-1736). – Wrocław – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo PAN, 1967. Kupsc B.St. Korespondencja Zaluskich jako zrodlo historyczne do dziejow kultury polskiej Wieku Oswiecenia // Roczniki Biblioteczne. – R.1961. – S.231-251.

⁶⁷ Мицик Ю.А. Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII – п.п. XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С.85-101.

⁶⁸ Горобець В.Й. Діаріуші – визначні пам’ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – 1972. – Вип.7. – С.102-114.

⁶⁹ Бессмертный Ю.Л. Как же писать историю. Методологические веяния во французской историографии 1994-1997 гг. // Новая и новейшая история. – 1998. – №4. – С.29-42.

* У дужках подано дату за новим стилем. У подальшому за ним датовано усі події.

Медведівки⁷⁰. Цікаву інформацію містять щоденники іноземців, які дають можливість по-новому подивитися на ці події. Слід звернути увагу на спостереження англійського дипломата Д.Белла, який прямував через Правобережжя за дорученням канцлера Остермана і посла Великої Британії у Санкт-Петербурзі К.Рондо до Стамбулу для відновлення дипломатичних стосунків Росії з Портою після зриву Немирівського конгресу. Він став одним з перших свідків із Західної Європи, який на власні очі бачив картини кривавого протистояння⁷¹.

Однак наявні публікації документальних джерел не звільняють дослідника від пошуків нових документів в архівах, оскільки більшість питань з історії Народного повстання 1734-38 рр. повно і всебічно не відображено у них. Слід, насамперед, зазначити zdeформованість джерельної бази, яка стосується повстання, через обмежену кількість документів, що походять безпосередньо з повстанського табору. Це створює великі труднощі для об'єктивного висвітлення перебігу боротьби, вимагає при опрацюванні різних джерел постійного критичного аналізу і співставлення.

Значний комплекс неопублікованих джерел дисертантом виявлено у Центральному державному історичному архіві України у Києві. Це, передусім, матеріали російсько-польської прикордонної комісії (ф.6), які свідчать про спільне придушення повстання РП і Росією. Ряд цінних повідомлень знаходиться у фондах польських магнатських родин, представники брали участь у каральних акціях на Правобережжі. Це документи Потоцьких (ф. 49), Сапег (ф. 48), Мнішків (ф. 250), Тарло (ф. 254), Любомирських (ф. 236)⁷², у яких

⁷⁰ [Маркович Я.] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Ч.IV (1735-1740) // Жерела до історії України. – Т.22. – Київ-Львів, 1913. – С.85.

⁷¹ Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – С.418-419.

⁷² Гісцова Л.З. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.). – В 2-х частинах. – К., 1997. – Ч.1. – С.101-106. Сухих Л.А. Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального Державного історичного архіву України: Історія, склад, стан науково-довідникового апарату та перспективи його розвитку // Там само. – Ч.2. – С.90-96.

зберігаються листи, матеріали про діяльність шляхетських конфедерацій, виписи з газет, донесення, звернення шляхти до уряду і командування.

Суттєво їх доповнюють матеріали адміністративних органів Гетьманщини, зокрема, Генеральної військової канцелярії (ф. 51) Канцелярії міністерського правління (ф. 55), Генерального військового суду (ф. 56). Поряд з документами сотенних (ф. 64) та Стародубської полкової (ф. 80), канцелярій вони дають можливість судити про ставлення основної частини мешканців Лівобережжя і Запорожжя та козацької верхівки до повстання. Окремі аспекти даного явища віддзеркалюють матеріали російських органів влади на Лівобережжі – київських губернської (ф. 59) та гарнізонної канцелярій (ф. 1104). Їхня інформативна цінність обумовлена відображенням впливу Народного повстання 1734-38 рр. на лівобережні землі, а також заходів російської влади по придушенню тут заворушень. Ряд документів знаходиться у фондах “Києво-Печерська Лавра” (ф. 128), “Київська духовна консисторія” (ф. 127) і “Медведівський монастир” (ф. 826). Дії органів виконавчої і судової влади на Правобережжі віддзеркалює діловодство гродських судів – Кам’янецького (ф. 38) і Вінницького (ф. 44). Матеріали з закордонних архівів і рукописних відділів бібліотек, передані до ЦДІАК, які дають можливість розглянути різні аспекти боротьби, уточнити окремі факти. Це, передусім, документи з архівів і рукописних відділів бібліотек Польщі (ф. КМФ-15), Литви (ф. КМФ-33), тематично підібрані матеріали з історії гайдамацького руху (ф. КМФ-17).

Представницьким є джерельний масив Російського державного військово-історичного архіву давніх актів. Серед фондів – особового “Б.Х.Мініх” (ф. 47) і “Військово-Вчений Архів” (ф. 846, оп. 16) містяться донесення російських і польських офіцерів, скарги великого коронного гетьмана Й.Потоцького і його генерал-ад’ютанта Русоцького, донесення дійсного таємного радника І.Неплюєва з кордону про ситуацію у регіоні. Значний інтерес становлять рішення і розпорядження Військової колегії, які знаходяться у фондах “Журнальна частина канцелярії Військової колегії” (ф. 2) і “Військова (Таємна)

експедиція Військової колегії” (ф. 20). Вони віддзеркалюють посилення мережі форпостів на кордоні з Правобережжям.

Наукову цінність становлять документи Російського державного архіву давніх актів, які знаходяться у фондах “Кабінет міністрів Її Імператорської Величності. 1731-41 рр.” (ф. 177), “Правлячий Сенат” (ф. 248). Особливу цінність мають діловодчі матеріали Кабінету, враховуючи його місце у як внутрішній політиці так і міжнародних відносинах Російської імперії⁷³. Серед них зберігаються донесення і реляції російських генералів Й.Вейсбаха, Л.Гессен-Гомбурзького, О.І.Румянцева, І.Ф.Борятинського, надіслані їм розпорядження, укази, рішення кабінет-міністрів. Окремі матеріали є серед фондів “Кримінальні справи з державних злочинів і подій особливої важливості” (ф. 6), “Листування різних осіб” (ф. 11), “Справи про Польщу” (ф. 12).

Матеріали дипломатичного листування, які віддзеркалюють вплив повстання у взаєминах держав регіону, відклалися у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ РФ. Вони проливають світло і на відлуння Народного повстання 1734-38 рр. на Лівобережжі⁷⁴. У фонді “Архів Колчак-паші” (ф. 26) знаходиться листування польської шляхти і магнатів з хотинським урядовцем. У фонді “Зносини Росії з Туреччиною” (ф. 89), зокрема, зберігся лист П.Орлика до С.Чалого і його загону. Ряд важливих свідчень про хід повстання у 1737-38 рр. містять донесення російського представника при генерал-ад’ютанті Русоцькому в Немирові І.Плюскова. Фонд “Константинопольська місія” (ф. 90) дає чимало цінної інформації про місце окреслених подій у взаєминах Порту і Росії. Матеріали цих фондів відбивають і дії повстанців на кордоні.

⁷³ Бабич М.В. Из истории государственных учреждений XVIII века. Кабинет императорского Величества // Вестник МГУ. – 1998. – Серия 8 (История). – №6 (Ноябрь – декабрь). – С.39.

⁷⁴ Швидько Г. Джерела до історії Гетьманщини в Архіві зовнішньої політики Росії // Доповіді та повідомлення третього міжнародного конгресу українців 26-29 серпня 1996 р. – Історія. – Ч.1. – Х., 1996. – С.89-92.

У фондах Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві, передусім, Архіві Публічному Потоцьких і Архіві Роському знаходиться листування Й.Потоцького з урядовцями і регіментарями РП, Б.Х.Мініхом, польськими резидентами за кордоном. Окремі матеріали, які свідчать про вплив повстання на взаємини Польщі з іншими державами регіону, зберігаються у російському, турецькому і татарському відділах Архіву Коронного Варшавського. Низка донесень з районів бойових дій зберігається в Архіві Радзивіллів. Тут знаходяться книги військової канцелярії ВКЛ, де зафіксовані розпорядження військовим частинам, передислокованим у південні райони Білорусі для відсічі повстанським загонам. Ряд документів, які віддзеркалюють політичну ситуацію на Правобережжі, містить Архів Замойських.

Про вплив повстання на західноукраїнські землі свідчать записи в актових книгах Львівського гродського суду, які знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 9)⁷⁵. Тут також зберігся декрет Й.Потоцького офіцерам польського війська, вирядженого на Правобережжя у 1738 р. (ф. 181 – “Лянцкоронські”).

Чимало матеріалів містять фонди II (“Історичні документи”), VIII (“Колекція рукописів Київського університету Святого Володимира”), XIII (“Архів канцелярії обер-прокурора Синода”), 160 (“Колекція рукописів Київської Духовної Академії”) Інституту Рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. Окремі листи шляхти з охоплених повстанням районів Правобережжя були опрацьовані у зібраннях відділу рукописів Бібліотеки Народової у Варшаві (ф. III) та Чернігівського історичного музею.

Підсумовуючи, слід відзначити zdeформованість джерельної бази внаслідок надзвичайно обмеженої кількості документів, що вийшли безпосередньо з повстанського табору. Це створює великі труднощі для об’єктивного використання джерел, що походять з протилежного табору

⁷⁵ Исаевич Я.Д. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI – XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 г. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1963. – С.90-99.

вимагає їх постійного аналізу і співставлення. Особливої уваги заслуговують документи керівників повстання⁷⁶.

Джерелом є і фольклорна спадщина українського народу, в якій опоетизовано образ повстанських керівників. У ній віддзеркалена значна частина реальних фактів. Про ряд ватажків в усній творчості створена фольклорна біографія, в якій, однак, просторова і часова дистанції часто суттєво відрізнялися від реальних. Характеризуючи прозове висвітлення Народного повстання 1734-38 рр. можна виокремити як легенди і перекази про його керівників, так і твори про його придушення⁷⁷.

Отже, дослідження Народного повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні досить довгий час не належало до кола актуальної проблематики. Увага акцентувалася, передусім, на його соціальних аспектах. Це обумовило наявність цілого ряду прогалин у висвітленні окреслених подій. Паралельно із їх заповненням є підстави сподіватися на розв'язання термінологічного різнобою, що істотно полегшить розв'язання таких принципово важливих питань як причини повстання, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль та місце у соціальній і політичній історії України та Східної Європи. Можна констатувати поглиблення розуміння багатьох явищ, подій і тенденцій Народного повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні, з одного боку, та нагальну потребу у продовженні досліджень і створенні спеціального фундаментального монографічного нарису – з іншого. Якісно новий рівень висновків й узагальнень потребує і комплексного підходу до різних за сутністю форм соціальної, визвольної і конфесійної боротьби, що допоможе виявити нові особливості і закономірності в її розгортанні на різних етапах. Актуальною є потреба простеження зв'язку з попередніми традиціями збройної боротьби.

⁷⁶ Литвак Б.Г. Об изучении документов предводителей крестьянских восстаний // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вильнюс, 1974. – С.16-28.

⁷⁷ Кейда Ф. Український фольклор про гайдамачину. – К.: Вирий, 1999. – С.103, 112.

Вирішення поставлених питань можливе завдяки наявності репрезентативної джерельної бази. Вона знаходиться у різних фондах як вітчизняних (центральных державних історичних архівів України у Києві та Львові, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Чернігівського історичного музею) так і зарубіжних (Архіву Головних Актів Давніх, Російського державного архіву давніх актів, Російського державного військово-історичного архіву, Архіву зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ РФ, відділі рукописів Бібліотеки Народової архівосховищ. Необхідно докласти додаткових зусиль щодо введення до наукового обігу нових джерел, які зберігаються в інших архівах.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ПОВСТАННЯ ТА ЙОГО ПОЧАТОК

2.1. Соціально-економічне і політичне життя на Правобережжі у 1715-1732 рр.

На 1715 р. становище українців Правобережжя істотно погіршилося. Вони відчували постійне наростання національно-релігійного та соціально-економічного гноблення. Після укладення 22 квітня 1714 р. мирного договору з Портою РП почала відновлювати панування на Правобережжі. Сюди вирядили коронного хорунжого Я.Галецького з 12 панцирними і 4 легкими корогвами, посиливши залоги у Білій Церкві, Корсуні, Медвині, Брацлаві⁷⁸. Нові команди було розташовано також у Богуславі і Немирові⁷⁹. У травні польські війська встановили контроль над усім Правобережжям, а 17 червня турецький уряд відкликав звідси комісію для розмежування кордонів РП і Правобережного гетьманату⁸⁰. Після скарги польського посланця у Криму, вийшло ханське розпорядження про відведення татарських військ від кордону і припинення протегування діям козаків на Правобережжі. Ще перед цим подібні вимоги були передані через мурзу Шефар бея⁸¹. Польща планомірно закріплювала своє панування на цій території. Ця політика мала вкрай важкі наслідки для українського населення. Хоча 26 червня Вишенський сейм заборонив воякам вилучати у місцевого населення продукти, оскільки це призводило до його

⁷⁸ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII – XVIII w. // Prace Komisji nauk historycznych Oddziału PAN w Krakowi. – Nr.8. – Wrocław-Warszawa-Krakow: Wydawnictwo PAN, 1963. – S.259. Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів Східної і Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1995. – С.162.

⁷⁹ АГАД, АКВ, від. Турецький, картон 79, тека 629, арк. 49.

⁸⁰ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – С.65.

⁸¹ АГАД, АКВ, від. Татарський, картон 64, тека 26, арк.3. Там само, тека 16, арк.1.

зубожіння і голодування⁸², конфіскації продовжувалася. Вже у 1715 р. у “руських краях” РП запанував голод і чимало їх мешканців, передусім, подолян, не бажаючи підкорятися шляхті, переселилося до Молдови. Значною мірою це спричинили обіцянки турків звільнити від повинностей на 10 років. Однак місцеві службовці невдовзі почали наvertати прибульців у іслам і переселяти углиб князівства⁸³. Стамбульський уряд обмежив заселення прикордонних районів втікачами з Польщі і Росії, вбачаючи у них носіїв сталих традицій соціального опору. 5 червня 1716 р. їх наказали не допускати на Хотинщину, щоб не “збивати з шляху реайю”. Якщо ж вони прибували, їх мали відправляти назад⁸⁴.

Постійне наростав національно-релігійний гніт, нерозривно пов’язаний з соціально-економічним гнобленням. Силою насаджувався католицизм та уніатство. У 1720 р., скориставшись гострою політичною боротьбою магнатсько-шляхетських угруповань, католицьке духовенство домоглося права на десятину з усіх старостинських земель⁸⁵. Католицька церква намагалася утвердитися на Правобережжі, спираючись на підтримку місцевої шляхти і магнатів. У 1724 р. католицький біскуп заснував свою тимчасову резиденцію у Житомирі⁸⁶. Дещо полегшила становище православного населення діяльність комісара І.Рудаковського у 1720-25 рр.⁸⁷

Наслідком політики РП був розкол у середовищі духовенства, усунення українців від керівних посад в місцевому самоврядуванні, промислах, торгівлі,

⁸² Муляр А.М. Заселеність правобережного села в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т.4(6). – 2000. – С.131.

⁸³ Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta od roku 1696-1728. – Krakow: Nakładem i drukiem J.Czecha, 1849. – S.225.

⁸⁴ Димитров Страшимир Ат. Турецкие документы о состоянии хотинской округи (нахия) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. II. – М.: Наука, 1969. – С.141.

⁸⁵ Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України: XVIII – перша половина XIX ст. – К.: Вища школа, 1991. – С.61.

⁸⁶ Там само. – С.19.

⁸⁷ Шеретюк В.М. Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII-XVIII ст. Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2002. – С.13.

консервація національної культури, мови, освіти. Особливо чутливо реагувала більшість населення Правобережжя на втручання у сферу його духовного буття. Не випадково саме православ'я перетворилося на ідеологічний прапор повстанців у боротьбі з існуючою моделлю політичних і соціально-економічних відносин, а костюл стає об'єктом ненависті і чисельних нападів з боку місцевих мешканців.

У грудні 1731 р. з Манківського монастиря до київського архієпископа Р.Заборовського за рукоположенням прибули ієродіакон Іоакимф і монах Лаврентій, оскільки отримувати його від львівського уніатського єпископа Шептицького, під юрисдикцію якого перейшов монастир, не бажали. 21 січня 1732 р. Заборовський доповів про звернення прибулих ченців Манківського, Корсунського, Богуславського, Лисянського і Ржищівського монастирів⁸⁸. Синод звернувся до Колегії іноземних справ за поясненням підстав захоплення уніатами перебуваючих під юрисдикцією Київської єпархії монастирів і церков Правобережжя. Однак інформація про них у колегії була відсутня⁸⁹. Погоджуємося з твердженням Ю.Б.Шульмана, який, розглядаючи політичні передумови повстання, зазначив, що без врахування релігійних утисків не можна пояснити участь окремих православних священників у боротьбі та конфесійну нетерпимість повстанців⁹⁰. Особливе обурення православного населення викликав напад уніатського овруцького архімандрита А.Бенецького з загоном озброєних жовнірів 26 жовтня 1732 р. на Лебединський монастир. Зайнявши його, нападники вигнали ігумена Назарія з “братією”. Синод повідомив про напад Колегію іноземних справ з проханням віддати розпорядження російському послу в Польщі Левенвольду. Останній мав зробити представлення королю і сейму про утиски православного населення. На другий запит від 23 лютого 1733 р. колегія відповіла, що Левенвольд мав

⁸⁸ Описание документов и дел, хранящихся в Архиве святейшаго Правительствующаго Синода. – Т.ХІІ (1732 г.). – Стлп.35.

⁸⁹ Там само. – Стлп.36.

⁹⁰ Шульман Е.Б. Социально-экономические и политические предпосылки восстания 1734 года на Правобережной Украине // Бельцкий государственный педагогический институт им.

вимагати від польського уряду належної “сатисфакції”, подавши королю письмовий меморіал⁹¹.

Перша третина XVIII ст. була надзвичайно складним часом і для продуктивних сил Правобережної України. Значну частину її території спустошили тривалі війни попереднього періоду, безперервні вторгнення польських, турецьких, татарських і російських військ. У складних умовах політичного роз’єднання українських земель доля Правобережжя виявилася найтрагічнішою. Уряд РП продовжив ліквідацію основних соціально-політичних здобутків Національної революції XVII ст. Відновлення панування шляхти зустріло впертий опір місцевого населення. Поділля зазнало жорстокого грабунку і під час турецького панування. При його поверненні Польщі сеймова комісія констатувала знелюднення усіх міст і сіл воєводства. Чимало населених пунктів урядові війська зруйнували у ході придушення повстання 1702-1704 рр., особливо в його епіцентрі – на Київщині і Брацлавщині. Постраждали Богуслав, Корсунь, Лисянка, Фастів, Немирів, Брацлав, Ладижин, Котельня, Новий Констянтинів тощо⁹². Знелюднена на початку XVIII ст. була Лисянська волость, у ряді міст, містечок і сіл якої не було “жодної душі”, а у самій Лисянці було заселено лише 16 хат. Демографічні втрати збільшила епідемія чуми, яка палала у 1702-1714 рр.⁹³

У спустошені райони посилювався потік втікачів з більш густозаселеної Волині, де вже на початку XVIII століття відробна рента давала поміщику

А.Руссо: Итоговая научная конференция преподавательского состава за 1966 год: Тезисы докладов. – Бельцы, 1967. – С.35.

⁹¹ Описание документов и дел, хранящихся в Архиве святейшаго Правительствующаго Синода. – Т.ХІІ (1732 г.). – Стлп.38. ПСПР. – Т. VII (19 января 1730 – 23 декабря 1732 г.). – СПб.: Синодальная типография, 1890. – С.606.

⁹² Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Історичні науки. – Вип.16. – К., 1974. – С.97.

⁹³ Її ж. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Історичні науки. – Вип.28. – К., 1986. – С.68. Salmonowicz S. Szkice torunski z XVII-XVIII wieku. – Torun, 1992. – S.30-31.

більшу частину маєткових прибутків, а селяни змушені були відпрацьовувати більше половини робочих днів року⁹⁴.

Відбудова зруйнованих виробничих сил Правобережжя проходила поряд з колонізацією. Зосередження селян у цей час спостерігалось на передмістях, слободах, селах, що належали шляхті і містам. Часто однак землевласники, старости, міська верхівка дозволяли заселення лише приміської смуги. Зокрема, у 1713 р. магістрат Кам'янця-Подільського заборонив проживати в місті і займатися ремеслом, сільським кустарям, які, як правило, розташовувалися у передмістях⁹⁵.

Негативне значення мала демографічна політика російського уряду, спрямована після Прутського трактату 1711 р. на переселення мешканців Правобережжя до імперії⁹⁶. Люстрація 1714 р. засвідчила значне зменшення населення Корсуня і Корсунського староства. У Лисянці налічувалося лише 100 заселених будинків, у Кальнеболоті і Звенигородці по 50, Ольховці, Стеблеві і Лебедині по 20, Городищі – 12. Зовсім спустіли Фастів та навколишні села⁹⁷. Не зважаючи на певне покращення ситуації у наступний період, населення Правобережжя продовжувало зазнавати втрат. Так у Новокопачині на протязі 1717-20 рр. з містечка втекло 60 мешканців, загинуло від епідемії 80, тоді як оселилося заново лише 40⁹⁸. Відновленню демографічного потенціалу регіону сприяли втікачі з інших регіонів, де соціальний гніт був набагато важчий. На 1720 р. лише адміністрація Самборської економії тільки на Покутті і Поділлі виявила та взяла на облік близько тисячі королівських селян-

⁹⁴ Мережинський Ю.І. Посилення феодално-кріпосницького гніту на Волині напередодні Коліївщини (1704-1768 рр.) // Наукові записки КДУ ім.Т.Г.Шевченка. – Т.ХVI. – Вип.ІХ. – К., 1958. – С.58-59.

⁹⁵ Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Днепропетровск, 1980. – С.161.

⁹⁶ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років. (До питання про політику Петра І стосовно України) // Україна модерна. – Ч.1. – 1996. – С.86.

⁹⁷ Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Історичні науки. – Вип.28. – К., 1986. – С.69.

⁹⁸ Її ж. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас Правобережної України в першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Історичні науки. – Вип.21. – К., 1979. – С.74.

втікачів⁹⁹. Прибуваючі сюди переселенці не бажали коритися і місцевій шляхті, змусивши її на кам'янецькому сеймику 1717 р. вимагати вжиття рішучих заходів проти “бунтівних підданих”, які переходили з місця на місце у пошуках сло-бід¹⁰⁰. З іншого боку вона змушена була йти на певні поступки. Шляхта Поділля у 1717 р. на 6 тижнів збільшила час, висидівши який новопоселенці зараховувалися до старожил¹⁰¹.

Активні колонізаційні процеси на Правобережжі і поступове зростання чисельності його населення засвідчують подимні реєстри. В основу майже всіх реєстрів було покладено люстрації маєтків, що підлягали оподаткуванню подимним. Порівняно густо була заселена Волинь, їй поступалися Поділля (зокрема, Кам'янецький і Червоноградський повіти) і Київщина¹⁰². Особливу увагу викликає подимний реєстр 1716 р., що виник внаслідок обстеження Брацлавського воєводства згідно з постановою сеймику місцевої шляхти, прийнятою у лютому цього ж року. Реєстр називає 316 поселень, з них не менше 130 “пустих”). Слід зазначити, що люстрації князів Сангушків, складені у 1722–23 рр., по 7 ключам, розташованих на півночі воєводства, поряд з 13 містечками і селами містять згадки і про 47 урочищ на місці колишніх сіл¹⁰³.

Проявом колонізації у першій третині XVIII ст. була поява хуторів, які стали притулком для багатьох втікачів. Шляхта не випадково вбачала у них вогнища соціального опору, наказучи їхнім мешканцям переселятися у міста, містечка і села, погрожуючи у випадку непокори застосувати силу. Про це

⁹⁹ Инкин В.Ф. Особенности социальной борьбы королевских крестьян в Галичине в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961. – Рига.: Изд-во АН ЛССР, 1963. – С.273.

¹⁰⁰ Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. – С.161.

¹⁰¹ Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2. – С.88.

¹⁰² Його ж. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип.7. – 1972. – С.72.

¹⁰³ Його ж. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII-XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. – К.: Наукова думка, 1991. – С.34.

свідчать вимоги сеймиків Брацлавського воєводства знести хутори у 1715, 1716, 1719, 1720 рр.¹⁰⁴

Колонізація Правобережжя вбирала у себе різні соціальні верстви, однак чітко простежувалося домінування бідняцького елементу. Так, з 116 сімей слободян Меджибізької волості, які прибули за півроку і менше до складання інвентарного опису 1717 р. 70 зовсім не мали робочої худоби, у решти було лише 34 коня і 23 воли¹⁰⁵.

У 20-х рр. XVIII ст. спостерігалось поступове відновлення господарського життя регіону. Про швидкість відновлення його потенціалу у цей період свідчать дані візитації 1740-41 рр. Згідно них у десяти деканатах Південної Київщини у 1720-29 рр. заснували 150 церков, тоді як у 1716-19 – 25, а у 1730-39 – 108 з загальної кількості 319 датованих церков. Про зростання темпів освоєння цієї території свідчить і той факт, що у 14 місцевих намісництвах згідно візитацій 1726-33 рр. з датованих церков лише 25 заснували у 1711-17 рр., тоді як 1718-33 рр. – 203¹⁰⁶.

Щоб заохотити заселення спустошених земель шляхта запроваджувала практику тимчасового звільнення від значної маси повинностей і податків. Так Ф.Цетнер у 1720 р. оголосив для новопоселенців Новоконстантинівського ключа у Летичівському повіті слободи на 6 років¹⁰⁷.

Розвивалося товарне виробництво. Так у 1722 р. м.Тараща отримало дозвіл на 4 ярмарки у рік. У цілому за перше тридцятиліття XVIII ст., за підрахунками В.А.Маркіної, було засновано 16 ярмарок¹⁰⁸.

Покращення соціально-економічного становища північно-західної частини Київського воєводства констатувала люстрація Житомирського повіту 1723 р. Усього у тарифі названо 252 поселення, серед яких 9 міст, 20 містечок і 223

¹⁰⁴ Крикун М.Г. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII-XVIII ст. – С.38.

¹⁰⁵ Його ж. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. – С.88.

¹⁰⁶ Перковский А.П. Народонаселение Украины в XVIII веке. Автореферат дис. канд. ист. наук. – К., 1968. – С.4-5.

¹⁰⁷ Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. – С.87.

¹⁰⁸ Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд-во КГУ, 1971. – С.101.

села. У 20-х рр. тут вже не було пустих сіл, але ще у багатьох з них мешкали окремі сім'ї. Процес залюднення міст і містечок Житомирського повіту відбувався нерівномірно. Наприклад, у Чуднові налічувалося 290 заселених будинків, у Любарі – 224, у Бердичеві – 130, Житомирі – 125, Коростишеві – 123, Слободищі – 96 і т.д.¹⁰⁹

Щоб зупинити потік втікачів на Правобережжя російський уряд вживав рішучих заходів, зобов'язуючи гетьманську адміністрацію посилити охорону кордону. 20 травня 1723 р. П.Полуботка зобов'язали відрядити з полків необхідну кількість кінних козаків з старшиною на новозасновані у Київському, Чернігівському і Стародубському полках форпости¹¹⁰. Пізніше, 22 березня 1728 р. Д.Апостол звинувачував шляхту у допомозі та заохоченні втікачів,¹¹¹ а та, навпаки, вбачала у козацькій верхівці підбурювачів до виступів на Правобережжі¹¹².

Шляхта вживала рішучих заходів проти селянських переходів, постійно вимагаючи скоротити термін слобід: якщо у 1719 р. брацлавський сеймик називав цифру від 2 до 1,5 року то у 1724 – 1 рік¹¹³. Спроби посилення визиску викликали нове зростання кількості втеч. Орендар Меджибіжчини Десьє 24 липня 1730 р. стверджував, що з 1714 по 1727 р. з неї розбіглося 3.000 підданих¹¹⁴.

Розвиток міст був зумовлений соціально-економічними умовами. Вони входили в економічний комплекс магнатсько-шляхетського господарства, були торгово-ремісничими центрами староств, повітів, ключів. В зв'язку з цим соціально-економічні процеси у місті і селі були взаємопов'язані. Відновлення продуктивних сил Правобережжя відбувалося в умовах масової колонізації, вирішальну роль в якій відігравало селянство. Так, якщо у Зінькові і його двох

¹⁰⁹ Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. – С.69.

¹¹⁰ ЦДІАК, ф.55, оп.1, спр.70, арк.2.

¹¹¹ ІР НБУВ, ф.ІІ, спр.1551-1705, арк.447.

¹¹² Там само, арк.405.

¹¹³ Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. – С.162.

¹¹⁴ Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. – С.94

передмістях у 1717 р. нараховувалося 90 господарств, то до 1728 р. з'явилося три нових передмістя, причому у них знаходилося 215 дворів, тоді як у самому містечку 110¹¹⁵. Поступово у маєтках з'явилися фільварки, хоча у надзвичайно обмеженій кількості. Так у 1728 р. у Троянівському маєтку Вороничів на 12 сіл утворився один невеликий фільварок¹¹⁶.

Значної шкоди господарству завдавали шляхетські міжусобиці. Опис Хмільницького староства від 1729 р. наголошує, що його мешканці зазнали у ході грабіжницьких нападів магнатів і шляхти “більше лиха ніж від найлютішого ворога”. Нападники, привласнивши частину королівських сіл, побили мешканців і зруйнували Хмільник¹¹⁷. Повністю була спустошена наїздами Лянцкоронського у 1729-30 рр. Звенигородщина¹¹⁸.

Посилилися тенденції до відновлення старої моделі соціально-економічних відносин. Так у 1730 р. на панщину перевели 22 господарства міських селян Чуднова, відповідно зріс прибуток власників Чуднівського ключа – Сангушків. Якщо у 1723 р. маєток дав прибуток у 16.273 злотих, то вже у 1730 – 20.269¹¹⁹. На 30-і рр. XVIII ст. панщина стала на Волині визначальною повинністю¹²⁰ і істотно посилсила свої позиції в інших регіонах. Характерною економічною тенденцією періоду є створення величезних латифундій, які продовжували розширюватися. Правобережні маєтності слугували суттєвою економічною основою політичного панування магнатів. Тут було розташовано 65 % володінь Любомирських. У Брацлавському, Волинському і Київському воєводствах вони

¹¹⁵ Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. – С.160.

¹¹⁶ Маркіна В.О. Соціально-економічні передумови Коліївщини // Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С.59.

¹¹⁷ Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. – С.99.

¹¹⁸ Її ж. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас Правобережної України в першій половині XVIII ст. – С.75.

¹¹⁹ Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. – С.70. Homecki A Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd. PAN, 1967. – S.12-13.

¹²⁰ Маркіна В.А. Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 г. – Таллинн, 1971. – С.378.

володіли повністю 52 містами, 940 селами, 213 фільварками. 83,7 % міст і містечок належала магнатам і шляхті, в той час як королю – 13,8 %, а церкві – 3,2 %¹²¹. Слід зазначити, що їх правовий статус майже не відрізнявся і власники мало зважали на наявність магдебурзького права.

Візитація уніатських церковних приходів 1731 р. фіксує значні демографічні зміни. З перелічених 186 населених пунктів, що були центрами приходів, 167 існували в XVII ст., а решта, судячи з датування спорудження церков, виникли у 20-х рр. XVIII ст. Зростання кількості поселень у Брацлавському воєводстві засвідчили постанови вінницьких сеймиків 1732–33 рр., які визнали за необхідне з фіскальною метою провести перепис житлових будівель у містах, містечках і селах¹²². Швидко заселялася Південна Київщина, де у 1733 р. нараховувалося 7.297 дворів, заселених втікачами з Росії. Відтік населення на Правобережжя не припинявся навіть під час повстання – згідно ревізійних переписів у період з 1723 по 1737 р. кількість дворів на Лівобережжі зменшилася майже на 40 тисяч одиниць¹²³. Значним був потік прибульців з Молдови¹²⁴. Масова еміграція розгорнулася у 1732 р. на Прикарпатті¹²⁵. Прибуваючи на Правобережжя, втікачі отримували “слободи”, однак наприкінці 20 – на початок 30-х рр. XVIII ст. їхній термін почав закінчуватися¹²⁶.

Одночасно південно-східна частина Правобережжя стала районом активних торгівельних зв'язків з козацтвом Запорізької Січі. Шляхта лише у 1730-32 рр. пограбувала 424 козаків-купців, забравши у них майна на 1.593.187 талярів¹²⁷. В умовах посилення панщини селяни все більше вдавалися до

¹²¹ Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. – С.159.

¹²² Крикун М.Г. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII-XVIII ст. – С.34.

¹²³ Перковский А.П. Народонаселение Украины в XVIII веке. – С.5-6.

¹²⁴ Негрей И.А. Бегство молдавских крестьян за пределы княжества в последние десятилетия XVII – середине XVIII в. // Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XVI – начало XX в.). – Кишинев: Штиинца, 1991. – С.45-58.

¹²⁵ Грабовецкий В. Нариси історії Прикарпатті. – Т.4 (Соціально-економічні відносини і антикріпосницька опозиція народних мас у XVIII ст.). – Івано-Франківськ, 1994. – С.102.

¹²⁶ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.197.

¹²⁷ Маркіна В.О. Соціально-економічні передумови Коліївщини. – С.63.

саботування. Щоб потрапити до нижчого інвентарного розряду вони збували робочу худобу і виконували, таким чином, менші повинності. Послаблення визиску селян, у свою чергу, завдавало істотного удару по магнатсько-шляхетському землеволодінню. Сеймик Брацлавського воєводства у квітні 1733 р. констатував збитки шляхті від участі селянства у торгівлі волами. Щоб протидіяти цьому він заборонив її під загрозою конфіскації товару¹²⁸.

Підсумовуючи, можна зазначити поступове залюднення регіону та відновлення його гоподарського потенціалу в першій третині XVIII ст. Спроба шляхти відновити на Правобережжі стару модель соціально-економічних і політичних відносин, насадити католицизм, наштовхнулася на опір місцевого населення, передусім втікачів з інших районів РП і Російської імперії. Кількість останніх постійно збільшувалася складаючи потенційний вибухонебезпечний ресурс для гайдамацьких загонів. Будучи носіями сталих традицій соціального опору, вони рішуче стали на заваді будь-яких спроб магнатів і шляхти посилити визиск на Правобережжі, особливо на прикордонні. Загострення ситуації зумовило закінчення термінів “слобід”. Важливе місце займала і активізація стосунків з Запорожжям.

¹²⁸ Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України). Дис. канд. іст. наук. – К., 1975. – С.106-107.

2.2. Наростання гайдамацького руху напередодні повстання

Відповіддю на посилення гноблення населення Правобережжя стала нова хвиля опору. Швидко збільшувалася кількість втеч і виступів, що свідчило про рішучість і непокірність народних мас у протистоянні з шляхтою. Ряд сеймиків 1714-24 рр. вказували, що піддані знову піднімалися на боротьбу, а у міста проникали “залишки козацького бунту”¹²⁹. Поділля було охоплено селянськими заворушеннями до 1719 р.¹³⁰ Вже 19 травня 1714 р. комендант вербицької (гранівської) залоги А.Росцеський скаржився на загони “гультьайства”, від 4 до 30 осіб, які щоденно контролювали шляхи навколо Кальнеблота, Лисянки, Умані. 9 липня 1715 р. кошовий І.Малашевич сповістив регіментаря К.Глуховського про вирядження військового осавула з козаками для розшуку гайдамаків з Лубенського полку, які відігнали коней з Правобережжя. Однак останні, вирушивши у Кирилів і Лохвицю, зникли¹³¹. Взаємини запорожців та гайдамаків були далеко не однозначними, суперечливими і іноді навіть конфліктними¹³². Однак, у переважної більшості мешканців Запорожжя і Гетьманщини боротьба з шляхтою і орендарями знаходила підтримку. 7 лютого 1716 р. один шляхтич стурбовано повідомляв, що лівобережні козаки хваляться піти походом на Польщу¹³³. Гайдамаки здійснювали напади і у володіння Порти. 4 березня 1719 р. регіментар Української партії Воляновський просив у великого коронного гетьмана легко озброєних вояків для утримання залог над Дністром і придушення “свавільств”. Їх розгортання він очікував з

¹²⁹ Брянцева Т.П. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас Правобережної України в першій половині XVIII ст. – С.75.

¹³⁰ Антоний И.Савва Чаленко (Из истории гайдамачины прошлого века) // КС. – 1887. – Т.ХІХ. – Ноябрь. – С.472. ЦДІАК, ф.49, оп.3, спр.147, арк.5.

¹³¹ Мицик Ю.А. Перша згадка про гайдамаків // УІЖ. – 1981. – №10. – С.126-128.

¹³² Гуржій І.О. У війнах і визвольній боротьбі. Соціальні протести // Гуржій О.І. Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.: Альтернативи, 1999. – С.186.

¹³³ Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР // Архіви України. – 1982. – №3. – С.64.

потеплінням¹³⁴. 16 березня 1720 р. урядовець Порти звернувся з погрозами до коменданта прикордонних подільських фортець Ф.Шиллінга. Приводом обурення паші стало знищення гайдамаками татар у с.Бернаві. Отримавши лист, Шиллінг 27 березня звернувся до великого коронного гетьмана, просячи надіслати додатково хоча б ще одну кінну частину для посилення охорони кордону¹³⁵. Коменданту однак закинули ігнорування гетьманського ординансу про відрядження у правобережні залоги по 100 вояків з регіментів королеви і королевича для безпеки краю, “до бунтів схильного”¹³⁶. Посилення гніту викликало нові виступи населення Правобережжя. У квітні 1720 р. шляхтич Лесицький повідомив Вінницький суд про руйнування фільварка селянами і козаками с.Деревеньки. У червні того ж року вони розгромили Овруцький замок¹³⁷. 22 квітня 1721 р. великий коронний гетьман А.Синявський відзначив, що “хлопи збунтувалися” на Уманщині¹³⁸. Шляхта Брацлавського воєводства у 1722 р. звернула увагу уряду РП на великі збитки землевласникам від втеч, які часто штовхали селян на дії з метою “відновити старі бунти”¹³⁹. Посилилася соціальна боротьба міщан. У 1723 р. мешканці Кам’янця-Подільського почали вимагати від корони підтвердження всіх своїх прав на прибуток від млинів, звільнення від постачання підвод¹⁴⁰.

Панівна верхівка РП швидко зрозуміла всю небезпеку подальшого розгортання боротьби, особливо враховуючи той факт, що велика кількість зброї у місцевих селян істотно радикалізувала форми вирішення навіть

¹³⁴ Teka Gabryela Junoszy Podolskiego arcybiskupa Gnieznienskiego wydana przez K.Jarochowskiego. – Poznań: Nakładem N.Kaminskiego i Spolki, 1854. – Т.І. – S.256.

¹³⁵ Antoni J. Zameczki podolski na kresach multanskich. – Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. – Т.ІІ (Kamienec nad Smotryczem). – Krakow: W drukarnie Wl. L. Anczyca i Sp., 1880. – S.51.

¹³⁶ Teka Gabryela Junoszy Podolskiego, arcybiskupa Gnieznienskiego, wydana przez K.Jarochowskiego, 1856. – Т.ІІ. – S.33-34.

¹³⁷ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 pp. XVIII ст. – С.46.

¹³⁸ Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР. – С.64.

¹³⁹ Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII – 60-і pp. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України). – С.96.

¹⁴⁰ Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – С.100.

побутових конфліктів. У вересні 1724 р. шляхта Брацлавського воєводства ухвалила вилучити у них рушниці і самопали селян, щоб запобігти “бунтам”. Їм заборонили без спеціального дозволу тримати вогнепальну зброю, яку мали зібрати до панського двору. Тільки дідич мав право призначати вартових, котрі можуть її носити, видавши відповідні посвідчення. Всіх порушників чекали арешт та передання у прикордонний суд, або найближчу фортецю¹⁴¹. Вживали активні дії і проти міщан, які підтримували гайдамаків. За дозвіл останнім декілька днів жити у Торговиці 2 вересня 1726 р. Вінницький міський суд ухвалив стягнути відшкодування з жителів міста¹⁴². Однак боротьба продовжувала розгортатися. У червні 1727 р. піддані Паволоцької маєтності старообрядці, які мешкали у с.Ягнятині, вчинили ряд нападів у Мозирському повіті. Вони скористалися водним шляхом по р.Прип’яті і втекли¹⁴³.

Виступи селян і міщан посилювалися наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVIII ст. Простежилася тенденція до посилення соціальної і національно-релігійної напруги, радикалізації форм її прояву. Восени 1729 р. на півдні Київського і Брацлавського воєводств з’явилися великі загони гайдамаків. Вони нападали на маєтки поблизу Брацлава, Вінниці, Звенигородки, Кагарлика, Кам’янця-Подільського, Умані та ряду інших міст¹⁴⁴.

Стурбований розгортанням дій гайдамацьких загонів Й.Потоцький 6 грудня звернувся до Любомирських, закликаючи до спільних дій, щоб не допустити спалаху “зухвалості козацької”. Він просив магнатів наказати адміністраторам у своїх українських маєтностях підтримувати зв’язки з своїм комісаром, київським підчашиєм Покутинським, а, за його відсутності у

¹⁴¹ Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України). – С.100. Рыбакова А.В. Бандитизм на юге Италии в XVI – XIX вв. как социокультурный феномен. Проблемы исследования // Вестник МГУ. – Серия 8. – 2000. – №1. – С.7-21.

¹⁴² Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.46.

¹⁴³ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.36-37.

¹⁴⁴ Мишко Д.І. Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз’єднання з Росією (30–50-ті роки XVIII ст.) // Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової наукової сесії, присвяченої 200 річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С.47.

Немирові, з місцевим адміністратором Волянським¹⁴⁵. 8 грудня кам'янецька шляхта повідомила польського короля Августа II про активні дії гайдамаків, які готували похід на Вінницю. 16 грудня з Кам'янця надійшло донесення про продовження “бунтів”. Гайдамаки у Вінниці вбили шляхтича і, розділивши свій загін на кілька дрібніших, спустошили маєтки в околицях міста¹⁴⁶. На початку 1730 р. селянські заворушення охопили десятки волостей Київського, Брацлавського, Подільського і Руського воєводств. Ряд гайдамацьких загонів діяв поблизу Кам'янця-Подільського, Рашкова, Торговиці¹⁴⁷.

У січні 1730 р. кам'янецька шляхта повідомила Августа II, що загін регіментаря Калетинського, підсилений декількома ескадронами драгун, розбив гайдамаків. Однак, польський уряд додатково вислав до Брацлавського воєводства С.Свідзінського з новими військами. Гайдамаки продовжували діяти і у березні в їхню засідку в Дашківському лісі потрапив шляхтич Ганевковський. 25 березня 30 піших вояків спалили замок Синявського у Красному разом з усіма документами, які фіксували селянські повинності. На початку травня гайдамаки, напавши на Ольшани, розгромили панські лавки. Їх переслідування було безуспішним і у червні цей загін діяв уже під Кам'янцем¹⁴⁸. У травні брацлавський староста і генеральний регіментар Української партії С.Свідзінський розгромив загін січовиків, розташований в Ободівці. Поранених у бою запорожців добили, а взятих у полон неушкодженими відіслали до Кам'янця-Подільського для зміцнення Окопів¹⁴⁹. У цьому ж місяці гайдамаки вчинили напади на садиби шляхти поблизу Корсуня, Лисянки, Чигирини¹⁵⁰. 1 червня вони зруйнували маєток у с.Кам'янській Рудні¹⁵¹. Під впливом дій гайдамаків посилювалися виступи селян і

¹⁴⁵ АГАД, АПП, сигн.169, арк.815-817.

¹⁴⁶ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.46.

¹⁴⁷ Мишко Д.І. Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією (30–50-ті роки XVIII ст.). – С.47.

¹⁴⁸ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.47.

¹⁴⁹ ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.1, спр.11, арк.51.

¹⁵⁰ Мишко Д.І. Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією. – С.47.

¹⁵¹ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.47.

міщан. Мешканці Коханова, “збунтувавши”, насамперед спалили будинки місцевої торгово-лихварської верхівки біля ринку, а губернатор М.Бельський ледве втік. Прибувши до Брацлава, він негайно повідомив про виступ князя В.Воронєцького, який у цей час заміщав генерального регіментаря Української партії. У Коханів для його придушення негайно відрядили дві корогви коронного війська¹⁵². Поляки неодноразово скаржилися на дії січовиків їхньому сюзерену, кримському хану Каплан Гіраю. Дочекавшись його повернення з Стамбулу в Ізмаїлі, польський посол поскаржився на них¹⁵³. Старшина намагалася дистанціюватися від гайдамаків. 19 липня полковник Бурак погрожував походом адміністрації РП, якщо запорожців і далі будуть підозрювати у зв'язках з нападниками, переконуючи що це розбійники, або лівобережні козаки¹⁵⁴. Стурбовані поляки посилили свою військову присутність на прикордонні. 8 лютого 1731 р. розвідники повідомили про розташування польських корогв (по 100 і більше вояків) у Крилові (2), Чигирині, Медведівці, Смілі (по одній)¹⁵⁵. Однак гайдамаки продовжували дії. 19 липня 1731 р. вони напали на польських купців, які прямували на ярмарок до Лисянки¹⁵⁶. 1 жовтня було повідомлено про затримання нападників у Молдові¹⁵⁷. 10 листопада гайдамаки, після нападу на київських купців між Білою Церквою і Богуславом, вирушили на Корсунь¹⁵⁸. Скарги шляхти на напади запорожців на Правобережжі викликали обурення кримського хана. У випадку їх продовження Каплан Гірай обіцяв усіх січовиків стратити¹⁵⁹. Для узгодження дій з поляками хан вислав до РП Гусейн Гази мурзу, обіцяючи розслідувати

¹⁵² ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.1, спр.11, арк.15-15 зв.

¹⁵³ Там само, ф.1104, оп.1, спр.77, арк.5-5 зв.

¹⁵⁴ Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР. – С.64.

¹⁵⁵ ЦДІАК, ф.1104, оп.1, спр.77, арк.51.

¹⁵⁶ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.48.

¹⁵⁷ Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. із Чернігівського історичного музею // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.67-69.

¹⁵⁸ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.48.

¹⁵⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів (1734-1775). – Т.1. – К., 1995. – С.48-49.

скарги шляхти, а на кордон мав відрядити орського бея Фетг Гірая. Однак, останнього, висланий з польського боку назустріч А.Гуровський так і не дочекався, повернувшись з претензіями січовиків¹⁶⁰. Щоб виправдатися, 8 лютого 1732 р. кошовий І.Малашевич представив реєстр зворотніх претензій і хану, скаржачись на захоплення у полон і вбивство 727 січовиків, які прибули на Правобережжя з мирними цілями, передусім для торгівлі¹⁶¹.

Подільський воєвода С.Гумецький 21 квітня 1732 р. вимагав від Августа II збільшення артилерії на Поділлі¹⁶². На цьому ж наполягала шляхта воєводства 7 серпня на сеймику, закликаючи посилити охорону кордону і зміцнити Кам'янець-Подільський, Окопи Святої Трійці, Білу Церкву¹⁶³. У останній на кінець 1732 р. перебувало 150 жовнірів і надвірна королева¹⁶⁴. У цілому ж на військо у період його правління асигнували 1.835.000 злотих, що складало 23,3% всіх визначених сенаторськими радами видатків. Військові витрати поступово скорочувалися: у 1697-1703 рр. – 915.880 злотих (30,9% – загальної суми; 152.646 – щорічно) і відповідно 556.000 у 1703-1717 (23,9%; 50.545) та 364.000 у 1717-1733 (14,1%; 22.750). Зауважимо, що щорічні асигнування на ці потреби у цілому за період правління Августа III зменшилися ще більше і складали у середньому 8.370 злотих. Скорочення цієї статті витрат істотно позначилося на боєздатності коронного війська, особливо на прикордонні^{165*}.

Активно розгортався гайдамацький рух навесні 1732 р. Помітну роль у боротьбі з польсько-шляхетським пануванням на Правобережжі відіграли запорожці. Подільський стольник А.Гуровський подав 20 квітня кримському хану Каплан Гіраю у Бахчисараї переконливі докази їхньої вини у нападах на

¹⁶⁰ ЦДІАК, ф.КМФ-33, оп.1, спр.80, арк.508, 517.

¹⁶¹ Там само, ф.49, оп.1, спр.1112, арк.1-2.

¹⁶² Teka Gabryela Junoszy Podoskiego arcybiskupa Gnieznienskiego wydana przez K.Jarochońskiego, 1856. – T.IV. – S.92.

¹⁶³ ЦДІАК, ф.38, оп.1, спр.40, арк.9-10.

¹⁶⁴ Там само, ф.59, оп.1, спр.389, арк.1-2.

¹⁶⁵ Markiewicz M. Rady senatorski Augusta II (1697-1733). – Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdansk - Łódź: Wydawnictwo PAN, 1988. – S.93. Wimmer J. Wojskowość Polska w latach 1700-1764 // Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864 / Red. nauk. J.Sikorski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony Narodowej, 1966. – T.II (1648-1864). – S.143-173. * Ці цифри не відображають ситуації у 1734-38 рр.

Комаргород, Теплик, Лисянку, Звенигородку, Сокирню, Ольховець, Таращу, Буявець, Гранів. Польський урядовець вимагав страти В.Письменного, С.Сича, В.Тумки та Г.Холода, причетних до вбивства 67 шляхтичів, орендарів, лихварів, управителів¹⁶⁶. Дії січовиків засвідчили збереження ними, не зважаючи на політичний поділ України, відчуття етнічної спільності з населенням Правобережжя. Запорожці не лише переселяли його на свої землі, але й піднімали на повстання¹⁶⁷. Зміну напряду їхньої активності з українських земель під владою Росії “на Польську Україну” 20 травня вказав сину Григору П.Орлик¹⁶⁸. Запорожці стихійно підтримували гайдамаччину, висловлюючи претензії на терени аж до Случі¹⁶⁹. Занепокоєний тривожними донесеннями з Поділля, Август II призначив комісарів на суд, який спільно з турецькою владою мав вирішувати справи у всіх прикордонних конфліктах¹⁷⁰. Універсалом від 18 жовтня він визначив термін їх повноважень у 2 роки, наказавши спільно з турками домовитися про час і місце засідань, регулярно звітуючи про їхній хід генеральному регіментарю¹⁷¹. Ще у квітні 1732 р. польський король відрядив до Каплан Гірая новгородського старосту С.Малінського, який мав на аудієнції у хана підняти питання про напади січовиків на Правобережжя і вимагати їхнього покарання. Малінський повинен був повторити пункти Гуровського і наполягти на призначенні Каплан Гіраєм прикордонних суддів. Поляки вимагали, щоб усі прибуваючі сюди козаки

¹⁶⁶ ЦДІАК, ф.49, оп.3, спр.125, арк.1-2 зв.

¹⁶⁷ Мицик Ю. Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – У 3-х вип. – Вип.ІІ. – К., 1993. – С.113. ЦДІАК, ф.КМФ-33, оп.1, спр.80, арк.518.

¹⁶⁸ Rostworowski E. O polska korone. Polityka Francji w latach 1725-1733 // Prace Komisji nauk historycznych Oddziału PAN w Krakowi. – Nr.2. – Wrocław-Warszawa-Krakow: Wydawnictwo PAN, 1958. – S.294.

¹⁶⁹ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника “Полуднева Україна”). – 1932. – Машинописна копія // ІР НБУВ, ф.Х, спр.15324, арк.9.

¹⁷⁰ Сварник І.І. Документи ЦДІА УРСР у Львові про класову боротьбу на Поділлі у XVIII ст. – С.85.

¹⁷¹ ЦДІАЛ, ф.181, оп.2, спр.2409, арк.1.

мали паспорт від призначеного ханом султана, інакше будуть розглядатися як “свавільники”¹⁷².

Вважаючи слушним твердження В.А.Смолія та В.С.Степанкова, що у гайдамацькому русі 1715-33 рр. чіткіше простежується його соціальна спрямованість, ніж визвольна¹⁷³, зауважимо, що він був потужним чинником еволюції національної та соціальної свідомості населення Правобережжя, обумовивши його активну участь у повстанні. Традиційні форми боротьби були фундаментом для поступового визрівання нових форм опору існуючій моделі соціально-економічних і політичних відносин. Розбійні напади невпинно набували соціально спрямованого характеру – проти шляхти, управителів, орендарів і національного забарвлення – проти поляків та євреїв. Їхнє винищення було відповіддю на посилений соціально-економічний, національно-культурний, релігійний гніт, який поставив під загрозу самобутність духовного життя, соціально-економічні, політичні права і здобутки українського населення Правобережжя. Кризу у його стосунках з польським урядом і засвідчило розгортання гайдамацького руху. Невеликі, але добре згуртовані гайдамацькі загони ставали ядром повстанських підрозділів.

¹⁷² ЦДІАК, ф.КМФ-33, оп.1, спр.80, арк.508, 517, 518 зв.

¹⁷³ Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – С.247.

2.3. Політична ситуація на Правобережній Україні у 1733 р.

1 лютого 1733 р. після смерті польського короля Августа II у РП почався період безкоролів'я, що характеризувався посиленням політичної боротьби різних магнатсько-шляхетських угруповань. Поступово вона переросла у відкрите збройне протистояння, яке втягло у свою орбіту селянство і міщанство Правобережжя, розташовані тут підрозділи надвірного козацтва. 5 березня у покоях російської імператриці Анни Іоанівни відбулося спільне засідання представників уряду, сенату і генералітету, на якому розглядалося розвиток подій у РП. Тут були присутні канцлер Г.І.Головкін, генерал-фельдмаршал Б.Х.Мініх, керівник Таємної канцелярії А.І.Ушаков¹⁷⁴. Вислухавши реляцію російського резидента у Варшаві П.Голембіовського, вони прийняли рішення блокувати небажані кандидатури на польський престол. Було визнано доцільним застосувати війська і негайно розташувати на кордоні 18 піхотних і 10 кавалерійських полків. Їх мали задіяти у випадку марності інших важелів впливу. Гетьман Д.Апостол мав виставити 10 тисяч козаків і тримати напоготові інших. Всі вони, на вимогу П.Голембіовського, мали вступити до Польщі, діючи згідно з його розпорядженнями¹⁷⁵.

Соціальна і міжконфесійна ситуація на Правобережжі була вкрай напружена. Вже у січні київський архієпископ Р.Заборовський звернувся за указом відносно “мирских многих ставленников”, які прибували звідти за рукоположенням у священництво¹⁷⁶. Більшість православних мешканців Правобережжя вкрай болюче зреагувала на втручання у сферу його духовного буття.

Під час приготування до сеймиків 13 і 18 березня, примас Т.Потоцький, який перебрав на себе частину функцій вищої посадової особи держави*,

¹⁷⁴ Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740. – Т. II (1733). – С.90.

¹⁷⁵ Там само. – С.91. Turilowa S.L. Rosyjscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rzeczypospolitej w XVII - XVIII w. // КН. – 1998. – R.CV. – Nr.2. – S.75.

¹⁷⁶ Описание документов и дел, хранящихся в Архиве святейшего Правительствующего Синода. – Т. XII. – СПб., 1902. – Стлп.37. * Interrex.

звернувся до шляхти, застерігаючи зберегти спокій і порядок у РП під час елекції¹⁷⁷. У свою чергу і прихильники королевича Фрідеріка Августа, передчуваючи небезпеку громадянської війни, закликали шляхту до “внутрішньої єдності”¹⁷⁸. Королевича активно підтримав Ватикан¹⁷⁹.

Наростання внутрішньополітичного конфлікту посилив конвокаційний сейм, відкритий 27 квітня. Безпека південно-східних кордонів РП була одним з найболючіших питань для його учасників. Утворена ними конфедерація мала тривати до “заспокоєння” держави. Делегати вирішили спрямувати коронні війська для розгрому “куп свавільних”, з підданих Росії і Порту, які здійснювали напади на маєтки Київського, Подільського і Брацлавського воєводств. Вказувалося на необхідність утримання фортець Кам’янця і Окопів Святої Трійці у належному порядку, призначивши комісарів для їхньої інспекції і зміцнення. Самовільний збір загонів заборонявся¹⁸⁰. Постанови сейму ще більше погіршили становище православного населення. Хоча йому гарантували майнову і особисту недоторканість, однак заборонили брати участь у “посольській ізбі”, трибунах, комісіях, організовувати приватні зібрання, призначатися на урядові посади (за винятком тих, хто вже їх займав), звертатися за допомогою до Росії¹⁸¹. Ситуація стала вибухонебезпечною і шляхта підкреслювала, що тільки їхня єдність врятує країну від “війни домової”¹⁸².

¹⁷⁷ T.Suleja. Odbicie walki o glosy szlachecki w pismach politycznych w poczatkach bezkrolewia 1733 r. (od lutego do maja) // Studia z dziejow ustroju i skarbowosci Rzeczypospolitej w XVII – XVIII w. – Acta Universitatis Wratislaviensis. – Nr.504. – Historia XXXIV. – Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1981. – S.55.

¹⁷⁸ Ibid. – S.58.

¹⁷⁹ Lukowski J.T. Watykan wobec ostatniego polskiego bezkrolewia // KH. – 1991. – R.XCVIII. – Nr.1. – S.23.

¹⁸⁰ Konfederacya Generalna omnium ordinum Regni et magni Ducatus Lithvaniae na konwokacyi Geneneralney Warszawskiej uchwalona dnia Dwudziestego Siodmego Miesiaca Kwietnia Roku Panskiego Tysiacznego Siedmsetnego Trzydziestego Trzeciego w Krakowi. – [Krakow]: Drukarnia I.M.Supntem IKM Bibliopolow w Krolewstwie Polskim uprzywileiowanych, [1733]. – S.7-8, 19.

¹⁸¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.III. – Нью-Йорк, 1977. – С.184.

¹⁸² T.Suleja. Odbicie walki o glosy szlachecki w pismach politycznych w poczatkach bezkrolewia 1733 r. (od lutego do maja). – S.61.

21 квітня до Стамбулу прибув П.Орлик, який мав аудієнцію у великого візира, намагаючись схилити його до втручання у польські події. Не зважаючи на доброзичливий прийом гетьман нічого певного не дізнався і наступного дня повернувся до Салонік¹⁸³. П.Орлик уважно стежив за розгортанням подій на Правобережжі, пов'язуючи свої плани з перемогою С.Лещинського. Гетьман заручився обіцянкою Станіслава, що після приходу його до влади, буде усіляко сприяти відновленню його контролю над Лівобережжям¹⁸⁴. П.Орлик сподівався використати сприятливу ситуацію для визволення Гетьманщини та приєднання з Правобережжя. Ці плани гетьман пов'язував з політикою створення королем Людовіком XV “Східного бар'єру” з дружніх Франції, Португалії, Швеції і Речі Посполитої¹⁸⁵.

Уряд Росії намагався використати загострення боротьби у Речі Посполитій для зміцнення власного впливу в регіоні. 25 квітня коронний регент Ліпський вручив Анні Іоанівні грамоти з проханням відвести від польського кордону російські війська, заборонивши їм підбурювати до виступів мешканців Чигиринського староства¹⁸⁶.

Навесні шляхта Брацлавського воєводства для боротьби з заворушеннями здійснила спробу об'єднати всі надвірні загони під командуванням маршалка сеймику. Не покладаючись на їхню відданість сеймик зобов'язав маршалка на випадок “непослуху чи опору” знищити ці формування, як схильні “до бунту”¹⁸⁷. Протягом весни – початку літа заворушення охопили Київське і Брацлавське та поширилися на східні райони Подільського і південно-східні –

¹⁸³ Борщак І. Гетьман П.Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. – Т. XXXIV. – С. 115.

¹⁸⁴ Сборник исторических материалов и документов, относящихся к новой Русской Истории XVIII и XIX века / Изд. М. Михайлов. – СПб., 1873. – С. 210.

¹⁸⁵ Блуменау С.Ф. Людовик XV // ВИ. – 2000. – № 9. – С. 67-68.

¹⁸⁶ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч. третья (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Польша и Португалия). – М., 1897. – С. 230.

¹⁸⁷ Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України). – С. 113.

Волинського воєводств. Вже 1 липня орендар І.Касрієлович скаржився, що, внаслідок заворушень на Поділлі, втік, залишивши майно у с.Колибаївці¹⁸⁸.

10 липня у Санкт-Петербурзі відбулося засідання “особливого консилиуму в польських справах”. На ньому, щоб забезпечити підтримку місцевого населення, вирішили скласти і розіслати маніфести, передусім у прикордонні воєводства РП. Вони спрямовувалися проти прихильників С.Лещинського і обнадіювали опозицію допомогою російських військ. Наголошувалося, що останні не будуть обтяжувати місцеве населення¹⁸⁹. Ці маніфести сприймалися населенням Правобережжя як свідчення швидкого вступу російських військ і приєднання до Гетьманщини. Розгорталися заворушення в Західній Україні. 31 серпня галицька шляхта висловила подяку прибулим до ополчення і київському воєводі Й.Потоцькому, який надіслав для їх придушення кілька сотень кінних і піших вояків, озброєних гарматами. Для втихомирення опришків направили загін смоляків – на території від Коломиї до Солотвина на чолі з ротмістром Сіромським, а від Солотвина до Калуського староства – В.Зубом¹⁹⁰.

У складній і напруженій ситуації перемогли прихильники С.Лещинського, якого 12 вересня проголосили королем. Опозиція, яка підтримувала Августа III, звернулася за допомогою до Росії. Конфедерати, у свою чергу, шукали собі союзників у Кримському ханаті і Запорозжжі. Про ці спроби О.Шаховський повідомив Військову колегію вже 2 вересня. Один з прибулих на Січ шляхтичів обіцяв добровольцям щомісячну платню у 1 червінець. Він переконав 200 (за іншими даними 500) козаків, які вирушили з ним зі своєю зброєю і на власних конях¹⁹¹. 13 вересня О.Шаховський дізнався від кошового І.Білецького про відхід на заклик губернатора Уманського ключа Бельського сотні січовиків, на чолі з отаманом В.Сичем, осавулом Вдовицею і хорунжим Р.Носом. Зібраний при полковнику Табану загін, прибувши до Умані, швидко виріс за рахунок

¹⁸⁸ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.41-42.

¹⁸⁹ Бумаги. – Т.ІІ (1733). – С.322.

¹⁹⁰ Грабовецький В.В. Опришківський рух у Галицькій землі в першій половині XVIII ст. (1700-1738 роки) // З історії західноукраїнських земель. – Т.4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.21.

¹⁹¹ РДВІА, ф.20, оп.1/47, спр.43, арк.9-9 зв.

добровольців більш ніж удвічі¹⁹². Однак занепокоєна шляхта змусила губернатора його розпустити¹⁹³. Чимало учасників загону пізніше поповнило керівну ланку повстанських загонів. Окремі запорожці залишилися на службі в Умані і висилалися колишнім кошовим Сичем у розвідку до Переяславського, Ніжинського, Миргородського, Полтавського полків¹⁹⁴. 17 вересня коронний регіментар С.Понятовський звернувся до хотинського паші Е.Колчака за дозволом найняти у його володіннях 200 татар-липків полковнику Жешовському. Враховуючи розгортання боротьби, він закликав зберігати безпеку на подільському прикордонні, не допускаючи “свавільних людей” до РП¹⁹⁵.

24 вересня імператриця Анна Іоанівна підписала указ Вейсбаху про невідкладну підготовку регулярних і нерегулярних військ у Лівобережжі до вступу в Польщу. Пришвидшило це рішення звертання конфедератів за допомогою до запорожців і кримських татар¹⁹⁶.

Для захисту інтересів православного населення РП Синод 14 жовтня зобов’язав П.Голембіовського приймати подання священника посольської церкви у Варшаві ієромонаха С.Каховського і відстоювати їх перед польським урядом¹⁹⁷. Однак останній продовжував ігнорувати інтереси православного населення, ще більше загострюючи і без того складну міжконфесійну ситуацію.

16 жовтня Анна Іоанівна наказала генералу Вейсбаху відрядити з Києва російські війська проти конфедератів у прикордонні райони Польщі¹⁹⁸. Зважаючи на неспокійну ситуацію, шляхта напружено готувалася до опору. 25 жовтня Шиллінг вимагав від Потоцького вжити негайних заходів для зміцнення оборони Кам’янця і Окопів¹⁹⁹. 7 листопада у Луцьку шляхта Волинського воєводства утворила конфедерацію, очолену місцевим воєводою М.Потоцьким,

¹⁹² Бумаги. – Т.ІІ (1733). – С.478.

¹⁹³ РДВІА, ф.20, оп.1/47, спр.43, арк.9-9 зв.

¹⁹⁴ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.4860, арк.2.

¹⁹⁵ АЗПРІ, ф.26, оп.26/1, спр.2, арк.93.

¹⁹⁶ Бумаги. – Т.ІІ (1733). – С.436.

¹⁹⁷ ІР НБУВ, ф.ХІІІ, спр.6198, арк.1.

¹⁹⁸ Бумаги. – Т.ІІ(1733). – С.489.

¹⁹⁹ ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.260, арк.1.

на підтримку С.Лещинського²⁰⁰. Для захисту краю від військ Росії і Августа III вона виділила 1200 кіннотників²⁰¹. Конфедерати відразу взяли за організацію військових загонів, які мали рішуче придушувати заворушення. Регіментар Свідзінський збирав сили конфедератів у таборі під Шамраївкою. Звідси вони, намагаючись уникнути боїв з переважаючими російськими військами і з'єднатися з іншими підрозділами прихильників С.Лещинського, 13 листопада вирушили на захід трьома групами, якими керували Свідзінський, Вороніцький і Шашевський. У Погребищі військова рада вирішила рухатися далі і приблизно 19 листопада польське військо прибуло до Немирова, розташувавшись навколо²⁰².

18 листопада імператриця наказала Вейсбаху, вступивши до Польщі одним корпусом, розташуватися у маєтках Й.Потоцького та інших впливових конфедератів²⁰³. Дії С.Свідзінського, який чекав допомоги з боку Кримського ханату і П.Орлика зумовило звернення Вейсбаха за розпорядженнями стосовно підготовки широкомасштабного вступу в Польщу²⁰⁴. 26 листопада Анна Іоанівна підписала відповідний указ, виділивши генералу один корпус для бойових дій і введення залоги у Білоцерківську фортецю²⁰⁵. Він активно займався підготовкою майбутньої кампанії і вже 1 грудня доповів Кабінету міністрів про визначення ним корпусу для розгрому конфедератів у районі Білої Церкви²⁰⁶.

Прихильники С.Лещинського активно готувалися до відсічі. 7 грудня шляхта Брацлавського воєводства утворила конфедерацію на його підтримку. Її маршалком обрали регіментаря Української партії коронних військ полковника С.Свідзінського. Магнати воєводства мали негайно відрядити надвірні корогви

²⁰⁰ ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.1, спр.8, арк.22 зв.

²⁰¹ Schmitt H. *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach* przez Henrika Schmitta. – Т.1. – Krakow: Drukarnja "Czasu", 1866. – S.73.

²⁰² Truchim S. *Konfederacja Dzikowska*. – Poznań: Nakładem drukarni Poznańskiej, Tow. Akc., 1921. – S.29-30.

²⁰³ Бумаги. – Т.ІІ (1733). – С.553.

²⁰⁴ Там само. – С.564.

²⁰⁵ Там само. – С.569.

²⁰⁶ Там само. – С.575.

під команду маршалка, для приведення до присяги польськими офіцерами і придушення виступів у воєводстві. Мобілізаційні заходи мали торкнутися Погребищини, Борщаївщини, Володарщини, Комаргородщини, Краснянщини, Рашківщини, Ягорличчини, Босівщини, Пиківщини, Ставу²⁰⁷. Час підтвердив помилковість цих намірів польської верхівки. Конфедерати повторили спробу залучити на свій бік і січовиків. 17 грудня з Немирова на Запорожжя прибули від Свідзінського значкові товариші Квасневський і Колосовський у супроводі близько десятка надвірних козаків. Вони сподівалися залучити січовиків для боротьби з російськими військами і прихильниками Августа III. Запорожці відмовилися, мотивуючи свою позицію відсутністю дозволу Каплан Гірая і наказали гардовому полковнику присилати у Кіш прибуваючих до Бугу конфедератів²⁰⁸. Обмеженість власних сил (на 11 січня головні частини Української партії нараховували лише 550 вояків) не дозволяла конфедератам проводити широкомасштабних дій. Вони зосереджували свою увагу на руйнуванні комунікацій, спустошенні території, зайнятої російськими військами і збиранні інформації про діяльність останніх²⁰⁹.

Дії конфедератів істотно посилили соціально-політичну напругу в регіоні. Замість протидії російським військам і повстанським загонам вони грабували селянські господарства. Фастівська волость було спустошено військами конфедератів, розташованими у Білій Церкві. Внаслідок утисків частина селян втекла за кордон, а інша це “замислювала”²¹⁰.

Одночасно російське військо завершило підготовку до вступу на Правобережжя. 27 грудня Кабінет міністрів довідався про відправлення у Польщу генерал-лейтенанта Шаховського і підготовку Вейсбаха до походу на Білу Церкву з основними силами²¹¹.

²⁰⁷ ІР НБУВ, ф.П, спр.12471, арк.6-7.

²⁰⁸ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1143.

²⁰⁹ Truchim S. Konfederacja Dzikowska. – S.30.

²¹⁰ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.46-47.

²¹¹ Бумаги. – Т.П (1733). – С.608.

*Царани – залежні селяни. Калараші – одна з категорій службовців. Виконували рішення органів влади, забезпечували внутрішній спокій, охорону кордонів.

Під впливом наростання опору на Правобережжі соціальна і визвольна боротьба починає розгортатися у Молдові, передусім, у прикордонних районах Подністров'я, викликаючи занепокоєння місцевої правлячої еліти. У 1733 р. тут активно проходили процеси, аналогічні покаянню – масовий запис царан у калараші*. 3 квітня господар зобов'язав останніх платити десятину, хоча вони і охороняли кордони²¹². У Молдові активно діяли емісари С.Лещинського, яким уряд Порти дозволив наймати у підрозділи конфедератів місцеве населення. Враховуючи позицію султана, господар Г.Гіка, а пізніше К.Маврокордат, надавали для них необхідну допомогу²¹³. Частина з набраних найманців, поряд з молдованами Лівобережжя Дністра, пізніше перейшло на бік повсталого народу України. Піднялися на боротьбу з шляхтою селяни Білорусі²¹⁴.

Розгортання внутрішньополітичної боротьби між представниками різних магнатсько-шляхетських угруповань продемонструвало кризу існуючої у РП моделі соціально-економічних і політичних відносин. Патологія суспільного устрою уможливила швидке втягнення в орбіту населення Правобережжя. Прибуття російського війська і розповсюджені ним заклики стали каталізатором подій у регіоні. Конфедерати намагалися заручитися підтримкою Османської імперії, Кримського ханату і Запорозжя.

²¹² Советов П.В. Исследования по истории феодализма в Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1972. – Т.1. – С.452-453.

²¹³ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XI – начало XIX в.) / Редкол. Д.М.Драгнев (отв. ред.) и др. – Кишинев: Штиинца, 1987. – С.259.

²¹⁴ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.). – Минск: Изд-во БГУ, 1974. – С.104.

2.4. Початок повстання

Присутність російського війська та його дії проти конфедератів помітно загострили політичну ситуацію на Правобережжі. Вони призвели до появи тут різноманітних чуток про видання командирами окремих частин дозволу вбивати панів²¹⁵. Цьому сприяли активні дії лівобережних козаків на чолі з полковниками, прилуцьким – Г.Галаганом і лубенським – П.Апостолом, висланих Д.Апостолом на Правобережжя згідно з розпорядженням російського уряду. Гетьманці з запорожцями, користуючись підтримкою місцевого населення, “поза Дніпром...ую Оукраину отобрали от ляхов”²¹⁶. Російський корпус швидко просувався углиб Польщі. 7 січня 1734 р. маршалок Брацлавської конфедерації С.Свідзінський повідомив Й.Потоцького про зайняття Богуслава²¹⁷. Козаки розправилися у місті з шляхтичем і євреями-орендарями. Просуваючись російські війська зайняли Лисянку, Корсунь, Канів, Ставища²¹⁸.

Уже в січні з’явилися перші ознаки наближення бурі. Тривогу в середовищі шляхти викликало просування козаків вглиб Польщі. Першою піддалася паніці шляхта Київського воєводства, котра почала перебиратися до центральних районів Польщі²¹⁹. Серед населення Правобережжя ширилося звернення, яке закликала мешканців шляхетських, королівських і духовних маєтків до боротьби. Наголошувалося, що настав час “визволення і звільнення від ярма і тягара”, і “глянув Бог з високого неба на вашу долю, вислухав ваші

²¹⁵ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.48.

²¹⁶ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украины малороссійской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. – С.61. [Забіла І.] Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.456. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках // Київська старовина. – №1. – 2000. – С. 18-30.

²¹⁷ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1438, арк.7.

²¹⁸ АГАД, АР, від.34, сигн.354, арк.1

²¹⁹ Serczyk W. Hajdamacy. – 2-e wyd. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1978. – S.77.

сльози і терпіння з цієї долі світу, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди”. Населення Правобережжя мало, покликавши “Бога на рятунок” зі зброєю прибувати “на допомогу тим, хто вас хоче захистити, зробити вільними, врятувати ваші свободи і залишити ваші права” і, вливаючись до лав повстанських загонів, скарати панство за всі “кривди, биття, муки, нечуване здирство”. Звернення засвідчило тверде переконання ватажків у власній перемозі, яку: “...Бог послав нам...про вас православних і будете вільними панами”. Зазначалося, що звільнення “з неволі” вже почалося²²⁰.

Соціальне і національне спрямування боротьби, чітко ілюструє звернення одного з ватажків Микити Москаля. Він закликав до рішучого виступу проти панів, які захопили “все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву”. Звернення повставати проти “цього зміїного отроддя”, і якщо “Бог благословить”, викоренити “геть чисто їхні панські гнізда” було надзвичайно актуальним для населення Правобережжя і знайшло відгук у міщан і селян. Ватажок закликав їх об’єднатися “під нашими прапорами” і йти “з нами бити панів і очищати землю від них”, щоб здобути “кращого для і жінок, і дітей ваших”. Він чітко задекларував соціальні прагнення повсталих – навічне скасування панщини, усіляких податків та повинностей і вільне користування сільськогосподарським і мисливськими угіддями, лісами, луками²²¹.

Під впливом розповсюджуваних звернень населення Правобережжя відмовлялося виконувати повинності і приступило до руйнування шляхетських маєтків та масового знищення представників панівного стану, незалежно від їхньої національної чи релігійної приналежності²²². Повстання розгорталося стихійно. Заклики російського командування до боротьби з конфедератами надали легітимності виступу проти існуючої соціально-політичної моделі, яку ще перед цим вони змушені були визнавати. Крім того, привід ніс у собі певний план дій, підказував гасла руху. Можна, не применшуючи ролі соціально-

²²⁰ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.48-49.

²²¹ Там само. – С.49.

²²² Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – С.249.

економічних причин, стверджувати, що розгортанню повстання сприяв психологічний чинник, усвідомлення законності виступу проти прихильників С.Лещинського, як нелегітимного короля²²³.

Конфедератам на початок 1734 р. вдалося досягнути успіхів в організаційному становленні та розгортанні опору російським військам на Правобережжі. Активно діяли конфедерації Волинського (очолена М.Потоцьким), Брацлавського (С.Свідзінським), Київського (Воронічем), Подільського (Я.Стадніцьким) воєводств²²⁴. Сеймик шляхти Подільського воєводства закінчився 7 січня під Балином. Було схвалено рішення виправити дві стокінні панцирні корогви (одну мав очолити маршалок конфедерації белзький підстолий Я.Стадніцький, другу – летичівський суддя Поплавський) і 300 пахолків²²⁵. Конфедерати звернулися за допомогою до П.Орлика і запорожців²²⁶. Українську партію перемістили з Немирова під Бар, а до міста доставили 7 гармат²²⁷.

Однак протидіяти розгортанню повстання конфедерати були безсилі. Активну участь у ньому взяли запорожці. 13 січня у Снітинці загін Н.Яковлева напав на опатівських лихварів. Він і далі продовжував активно діяти – страчуючи орендарів, управителів та руйнуючи “оренди” у Новосілках, Бородянці, Музичах, Фастові, Паляниченцях, Літному²²⁸. Окремі напади гайдамаків, виступи селян і міщан поступово набрали масового характеру. Вже 14 січня законам РП протиставлялося “панування гайдамацької влади”²²⁹. У січні піднялися на збройну боротьбу проти панів селяни Івниці, підбурені до

²²³ Усенко О.Г. Повод в народных выступлениях XVII – первой половины XIX века в России // Вестник МГУ. – Серия 8. – История. – 1992. – №1. – С.43, 46.

²²⁴ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1726–1736). – S.109-110. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane przez Jozefa Szujskiego. – T.IV (Krolowie wolno obrani). – Czesc II (r.1668 do 1795). – Lwow: Nakładem Karola Wilda, 1866. – S.301.

²²⁵ АГАД, АР, від.34, сигн.354, арк.1 зв.

²²⁶ Бумаги. – Т.ІІІ (1734). – С.3. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Ч.3 (1730-1734 гг.). – К., 1897. – С.343.

²²⁷ АГАД, АР, від.34, сигн.354, арк.1.

²²⁸ ІР НБУВ, ф.ІІ, спр.1706-1862, арк.418-421.

²²⁹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.43.

виступу шляхтичем В.Шотарським²³⁰. Аналогічні випадки закликів шляхтою до виступів селян у маєтностях своїх політичних опонентів, траплялися надалі. Прихід російських військ і козацтва сприяв активізації виступів. 7 січня управитель Кошоватої А.Багриновський, дізнавшись про втечу шляхти, наляканої прибуттям лівобережних козаків, відправив свою дружину до замку в Лятощі, а сам залишився для охорони маєтностей. Піддані під проводом “робочого” Дерев’янка вирядили за шляхтянкою загін, який відібрав у неї все майно, а управитель декілька тижнів переховувався у лісах²³¹.

Повстання поступово охопило південь Київщини і Південно-Східне Поділля. 24 січня один із шляхтичів констатував початок “бунтів в Україні”, які охопили Бердичев, Білу Церкву, Канев, Корсунь, Лисянку. Кількість повстанців щоденно зростала у Брацлавському воєводстві, зокрема, на Немирівщині²³². Поряд з “хлопством” боротьбу з шляхтою і євреями-орендарями вело надвірне козацтво²³³.

14 січня Вейсбах з Києва вирушив у похід на Білу Церкву. Війська генерал-лейтенанта О.Шаховського рухалися до Брацлава. Населення Правобережжя звернулося до Вейсбаха прохаючи про приєднання до Росії, сподіваючись об’єднатися в її складі з Гетьманщиною. Подання про прийняття їх “під протекцію” Анни Іоанівни зробили міщани Канева²³⁴. Поляки вчинили спротив при штурмі Білої Церкви,²³⁵ але міщани і розташовані тут підрозділи надвірного козацтва рішуче заявили про прихильність імператриці. Завдяки їхній допомозі росіяни швидко зламали опір шляхти і, здобувши 20 січня фортецю, жителів міста привели до присяги Августу III²³⁶. 26 січня Й.Потоцький повідомив про просування російських військ з Бару у напрямі Волині²³⁷.

²³⁰ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.49.

²³¹ Там само. – С.50-51.

²³² ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.1054, арк.1 зв.

²³³ АГАД, АР, від.34, сигн.354, арк.1.

²³⁴ Бумаги. – Т.III (1734). – С.10.

²³⁵ ЦДІАК, ф.250, оп.2, спр.193, арк.60.

²³⁶ АЗПРІ, ф.90, оп.90/1, спр.67, арк.94.

²³⁷ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1439, арк.57.

28 січня Анна Іоанівна дозволила втікачам з Росії вільно повертатися назад на протязі двох місяців з дня опублікування указу, гарантуючи пробачення вини. Затриманих після закінчення терміну чекала жорстока кара²³⁸. Втікачі, зосереджені в основному у слобідках на Поділлі і Київщині, прохолодно зустріли указ. Натомість вони взяли активну участь у боротьбі з панством. Посланці шляхти Київського воєводства (Я.Якубовський, Я.Потоцький, С.Тиша-Биковський) 18 січня скаржилися Вейсбаху, на знищення підданими шляхтичів, намісників, підстарост, жидів-орендарів. Російський генерал погодився з необхідністю придушення виступів, однак збір і утримання корогв у воєводстві заборонив, побоюючись їхнього переходу на бік конфедератів. У випадку неможливості придушення повстання силами шляхти, він обіцяв висилати у міста, охоплені ним, регулярні війська. Російський генерал ув'язнив козаків, які напали на опатівських і дубненських купців, обіцяючи після слідства їх належно покарати²³⁹. Активну участь у розгортанні повстання грали мешканці Лівобережжя, передусім козаки. Частина з них прибула у складі російського експедиційного корпусу, інші ж перетинали кордон нелегально. Їхнє прибуття і участь у боротьбі викликали особливу увагу шляхти²⁴⁰.

Шлях корпусу О.Шаховського від російсько-польського кордону до Немирова пролягав через велику кількість слобід, населених втікачами з Гетьманщини. 25 січня він, доповідаючи Вейсбаху, що місцеве населення вороже налаштоване проти шляхти і євреїв-орендарів, запропонував використати його у боротьбі з конфедератами. Це було радо схвалено. Російський уряд планував після завершення кампанії у Польщі повернути їх за допомогою військ²⁴¹. Прибувши до Немирова 27 січня О.Шаховський закликав шляхту не піддаватися на звернення конфедератів, гарантуючи безпеку маєтностям. Він просив панів залишатися у своїх домівках, повідомивши про нищівний розгром групи конфедератів на Немирівщині повстанським загonom,

²³⁸ ПСЗРИ. – Т.IX. – С.256.

²³⁹ ЦДІАК, ф.250, оп.2, спр.193, арк.60.

²⁴⁰ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, спр.13, арк.46 зв.

²⁴¹ Там само, арк.55.

який видавав себе за російське військо. Швидко збільшувалася кількість повстанців і в інших повітах Брацлавського воєводства²⁴².

На початку лютого виступи місцевих селян відбулися у ряді маєтностей Крем'янецького повіту. Вони, озброївшись списками і самопалами, громили панські маєтки і кілька тижнів не виконували феодалних повинностей. Шляхта і орендарі масово залишали Правобережжя, втікаючи під охорону коронного війська, яке відступало під натиском російської армії²⁴³. 19 лютого управитель Рожівської маєтності скаржився на “великі бунти домового хлопства”, яке вже з початку січня не виконувало повинностей і змовлялося проти управителя. Аналогічна “сваволя” охопила Фастів і, коли шляхтич відправився туди, повсталі громада напала на його подвір'я у Рожові. Проти гнобителів, змовившись з селянами російсько-польського прикордоння, піднялися майже всі мешканці с.Музички того ж повіту, однак його губернатору вдалося втекти. Місцева шляхта і євреї, налякані розмахом боротьби, масово залишали Правобережжя. Щоб вберегтися, вони від'їжджали углиб РП. Однак на дорогах на них чатували невеликі загони повстанців, які знищували затриманих поляків²⁴⁴.

Російський уряд уважно стежив за будь-якими зв'язками повстанців з населенням Гетьманщини, передусім старшиною. Прораховувалася можливість антиросійського виступу з участю запорожців, прихильних до П.Орлика, особливо з огляду на сприятливу зовнішньополітичну ситуацію. 15 лютого за підозрою у причетності до дій загону січовика Н.Яковлева кийвського полковника А.Танського усунули від командування, взявши на період слідства під охорону. Підозру Вейсбаха викликало таємне розпорядження полковника набрати загін з понад ста добровольців серед мешканців Правобережжя і запорожців, розташувавши їх у своїх маєтностях на цій території і відправивши на знищення шляхти²⁴⁵.

²⁴² ЦДІАК, ф.250, оп.2, спр.193, арк.63.

²⁴³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.50.

²⁴⁴ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.52-53.

²⁴⁵ ІР НБУВ, ф.ІІ, спр.1706-1862, арк.391.

Війська Вейсбаха поступово просувалися на Волинь і Галичину, сприяючи втягненню у вир боротьби місцевих селян. Вони спочатку надавали росіянам і, особливо, гетьманцям, допомогу в боротьбі проти конфедератів, а пізніше самі перейшли до активних дій. Козацтво особливо рішуче розправлялося з шляхтою, лихварями, управителями, орендарями. Як підсумував коронний референдар Й.А.Залуський “гірша та війна буде ніж була і у ніщо Польща обернеться”²⁴⁶. До мешканців Правобережжя поступово приєдналися селяни прилеглих районів Галичини. Через активні напади на маєтки з боку повсталіх селян і опришків Потоцький не мав можливості вивезти збіжжя до Збаража²⁴⁷. На боротьбу піднімалися і “хлопи” Великої Польщі²⁴⁸.

Російський уряд рішуче став на захист прихильної Августу III шляхти. Прибувши до Меджибожа, російський генерал Д.Кейт 20 лютого пообіцяв їй “протекцію” і розташування в маєтностях залог для охорони²⁴⁹. Володіння конфедератів, навпаки, зазнали значних спустошень. 21 лютого Вейсбаху дозволили забирати у їхніх містах, містечках і селах худобу і збіжжя, не залишаючи нічого місцевим мешканцям²⁵⁰.

В умовах розгортання повстання і посилення військової інтервенції Росії перед шляхтою постало питання зміцнення прикордонних фортець на Правобережжі. 24 лютого до Кам’янця-Подільського призначили нового коменданта В.Жевуського, який невдовзі мав прибути до міста для інспекції місцевої залоги і обороноздатності наявних військових споруд²⁵¹. Про наближення до міста російського війська поляки повідомили і кримського хана Каплан Гірая²⁵².

²⁴⁶ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1726-1736). – S.129.

²⁴⁷ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 pp. XVIII ст. – С.101.

²⁴⁸ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1497, арк.6 зв.

²⁴⁹ Там само, ф.250, оп.2, спр.193, арк.63-63 зв.

²⁵⁰ РДАДА, ф.177, оп.1, 1734 р., спр.13, арк.5-5 зв.

²⁵¹ Крикун М.Г. Люстрація Кам’янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.2. – Український археографічний збірник. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1993. – С.193.

²⁵² АГАД, АКВ, від.турецький, картон 80, тека 679.

Події на Правобережжі серйозно стурбували хана. 21 лютого у Військовій колегії отримали донесення про його наміри зайняти Білу Церкву²⁵³. 23 лютого Каплан Гірай сповістив хотинського пашу Колчака, що, розташувавши основні сили над Дністром, видав суворий наказ до Буджаку, Аккерману, Килії, Каушан про проведення підготовки до війни²⁵⁴. 28 лютого Військова колегія дізналася про рух до Білої Церкви хана, калги Аділь Гірая і 2.500 татар²⁵⁵. Однак 28 лютого подільський воєвода С.Гумецький відмовився від вислання чамбулів на Правобережжя, передбачаючи сумні наслідки для краю²⁵⁶. Ця позиція викликала незадоволення Й.Потоцького, оскільки вплинула на дії хана²⁵⁷.

Щоб схилити ханат до більш дієвої підтримки конфедератів Людовік XV ще 1 лютого відрядив сюди Г.Орлика²⁵⁸. Однак уряд Порти, зайняв досить обережну позицію, зумовлену відмовою Версалю укласти франко-турецький договір²⁵⁹. Щоправда, під тиском французького посла Вільнева великий візир Хекім заде Алі паша дозволив П.Орлику залишити Салоніки. 22 квітня П.Орлик прибув до Бендер, де його радісно зустрів Каплан Гірай. За його і бендерського сераскер паші Нумана сприяння та фінансової підтримки Порти і Франції гетьман почав набирати військо для походу на Правобережжя, розмістивши свою ставку у Каушанах²⁶⁰.

Під впливом селянських заворушень і міських виступів “збунтувалося” надвірне козацтво, як повідомили 26 лютого. Повсталі страчували шляхту, губернаторів, підстарост, що змусило шляхту відрядити у різні райони каральні підрозділи²⁶¹. З початком весни повстання прокотилося по всьому Правобережжю і чимало міст і містечок стали об’єктами нападів. У ніч на 2

²⁵³ РДВІА, ф.20, оп.2, спр.35, арк.16.

²⁵⁴ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1497, арк.11.

²⁵⁵ РДВІА, ф.20, оп.2, спр.35, арк.17.

²⁵⁶ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1497, арк.12.

²⁵⁷ АГАД, АКВ, від.турецький, картон 80, тека 678.

²⁵⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії). – С.118.

²⁵⁹ Кочубинский А. На Босфоре в 1735 году // Вестник Европы. – 1897. – Октябрь. – С.540.

²⁶⁰ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742-1759). – Львів, 1932. – С.107, 118-124. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – С.145-146.

²⁶¹ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1497, арк.6 зв.

березня повстанці захопили Корсунь, де зібралися євреї – орендарі з міста і навколишніх сіл. Увійшовши у містечко, повстанці стратили 27 з них, інші, під охороною російського війська, повтікали на Київське Полісся²⁶². Розгортанню повстання сприяли розправи лівобережних козаків з шляхтою²⁶³.

Російський уряд, готуючись до тривалої боротьби з конфедератами і враховуючи небезпеку з боку Порти та Криму, швидко перекидав сюди війська. 9 березня Й.Потоцький повідомив про розташування нових підрозділів на теренах Київського воєводства²⁶⁴. 18 березня генерал Д.Кейт доповів Вейсбаху, що військова рада підпорядкованих йому частин вирішила розділити їх на 3 корпуси, розташувавши відповідно у Меджибожі, Барі і Браїлові. У випадку вторгнення татар, вони мали зібратися у Вінниці, а підполковник Полянський – переміститися з Умані до Лисянки²⁶⁵.

Піднялися на боротьбу мешканці Поділля. На активні дії повстанських загонів вказав 20 березня управитель Шаргородським маєтком Й.Курилович²⁶⁶. У ході боротьби з ними кам'янецька залога зазнала втрат. На 22 березня вони склали 386 осіб (273 комісовано, 113 потрапило до полону)²⁶⁷. На небезпеку “від бунтів на Поділлі” подільський воєвода С.Гумецький скаржився великому маршалку коронному І.Мнішху. Їхні учасники масово приєднувалися до гетьманців. 20 кінних повстанців захопили Михайлопіль, Заміхів, Говорів і стративши адміністратора, поручника надвірної корогви, шляхтича, орендаря, зник у подністровських ярах. Пізніше повстанці удвічі більшим загonom захопили декілька сіл і Калюс. У ході бойових дій вони гарантували безпеку

²⁶² Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.251.

²⁶³ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.44.

²⁶⁴ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1439, арк.43.

²⁶⁵ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.168-168 зв.

²⁶⁶ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.179.

²⁶⁷ Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.). – С.214.

українському міщанству, задекларувавши, що “мали волю” забирати майно лише в орендарів і купців, а вбивати тільки “ляхів”²⁶⁸.

Російське військо жорстоко придушувало будь-який опір з боку конфедератів, змушуючи їх визнати владу Августа III. 28 березня Й.Потоцький повідомляв про його дії у Київському воєводстві і просування углиб польських володінь²⁶⁹.

29 березня шляхта Київського воєводства через житомирського чашника Яцьковського подала Вейсбаху перелік прохань. Дякуючи генералові за знищення ряду повстанських загонів, вона вказала необхідність розслідування пограбувань і вбивств шляхти та орендарів, видання розпоряджень до розташованих на Поділлі військ про боротьбу з повстанцями у майбутньому. Вейсбах ще напередодні наказав придушувати “бунти”, не допускаючи їх розгортання²⁷⁰.

Не зважаючи на те, що основна частина населення Правобережжя з прихильно сприйняла прибуття російських військ, чимало учасників попередніх визвольних змагань вчинили їм опір. 8 квітня Вейсбах прислав у канцелярію міністерського правління отамана Крилова Д.Красноперича, колишнього мазепинця²⁷¹. Щоб не викликати обурення запорожців, генерал 7 жовтня запропонував його звільнити²⁷². Уряд це схвалив і отаману, після приведення до присяги, дозволили повернутися до Крилова²⁷³.

Занепокоєної зростанням активності повстанців, 19 квітня війський земський кременецький К.Зброжек оголосив про прийом скарг на їхні дії на Кременеччині у своєму суді²⁷⁴.

²⁶⁸ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.179. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.597, арк.16.

²⁶⁹ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1439, арк.40 зв.

²⁷⁰ Там само, ф.250, оп.2, спр.193, арк.79 зв.

²⁷¹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1146.

²⁷² АЗПРІ, ф.89, оп. 89/1, 1734 р., спр.14, ч.2, арк.310.

²⁷³ Там само, 1735 р., спр.14, арк.15.

²⁷⁴ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.56.

Прихильники С.Лещинського намагалися мобілізувати для боротьби з повсталим населенням надвірне козацтво. Однак, це викликало опір частини старшини. Одним з перших залишив зібране конфедератами військо Верлан. Пізніше, за його прикладом, втекли Платоненко та ряд інших старшин. Вони налагодили контакти з російським військом і почали підготовку до виступу. 20 квітня А.Гуровський звинуватив у втечах старшини надвірного козацтва М.Роговського і Ю.Волковича, які, замість того щоб, відіславши Верлана до війська, покарати, обмежилися наказом відійти до Молдови, віддавши платню²⁷⁵. Надвірні загони та місцеве населення були готові виступити проти шляхти, що неодноразово підтвердили прибуваючі в Умань мешканці Подністров'я²⁷⁶. Вже 28 квітня зауважувалася поява на Поділлі “куп”, проти яких Свідзінський вислав війська. Одночасно Каплан Гірай запевняв, що його військо напоготові, чекаючи тільки резолюції від С.Лещинського та інформації від регіментаря коронних військ Й.Потоцького, щоб вступити на Правобережжя²⁷⁷. Регіментар висловив готовність полегшити татарам переправу через Дністер²⁷⁸.

У цих умовах дії конфедератів активізувалися. Вони налагодили регулярні контакти з П.Орликом, намагаючись схилити його до втручання у внутрішньополітичну боротьбу в РП. Гетьман 4 травня звернувся до запорожців, сподіваючись залучити їх до бойових дій на Правобережжі, пообіцявши вигідні стації²⁷⁹. Російський уряд брав до уваги участь керівника національно-патріотичної еміграції у подіях на Правобережжі, особливо, враховуючи факт його прибуття до розташованого на кордоні татарського війська. Саме тому 6 травня О.Шаховському наказали вжити запобіжних заходів у Гетьманщині і затримати посланців гетьмана для підбурювання до антиросійського виступу. Його зобов'язали направити у корпус Вейсбаха

²⁷⁵ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.365-365 зв., 358-359.

²⁷⁶ Там само, арк.324.

²⁷⁷ ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.2655, арк.25.

²⁷⁸ АЗПРІ, ф.26, оп.26/1, спр.2, арк.18.

²⁷⁹ Бумаги. – Т.ІІІ (1734). – С.129. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – С.63.

заможних, добре озброєних та кінних лівобережних і слобідських козаків, а не голоту²⁸⁰. Вона, без виплати регулярної платні, самостійно шукала засоби до існування і об'єктом реквізицій і нападів обирала маєтки. Під час перебування на території, охопленій повстанням, серед козацтва поглиблювалося розуміння спільності завдань, поставлених його учасниками. Це засвідчила участь у нападах на Правобережжі мешканців Гетьманщини і Запорожжя, причетність київського полковника А.Танського²⁸¹.

Повстання розгорталось і на Поділлі. Його мешканці, скориставшись безладдям і внутрішньополітичною боротьбою, розправлялися з місцевим католицьким духовенством, шляхтою, орендарями, лихварями. “Козаки” спустошили Солобківський домініканський монастир і побили католицьких священиків²⁸². Мешканці с.Шишків стратили шляхтича С.Черкаського²⁸³. Жителі Таганчі, наприкінці травня піднявшись на боротьбу проти, привівши козаків, спустошили садибу М.Калетинського, убивши охоронця-шляхтича. Міщани виділили лівобережним козакам провідників для нападу на Бар²⁸⁴. На бік російського війська перейшло кілька тисяч “хлопства українського”, яке взяло активну участь у визволенні Правобережжя з-під польського гніту. Вони рішуче розправлялися з шляхтою, орендарями, католицьким духовенством²⁸⁵.

Старшина надвірного козацтва Правобережжя була неодностайною. Якщо Верлан з своїми однодумцями ретельно готувався до виступу, то частина інших старшин підтримала конфедератів і збирала війська для відсічі російським частинам. Ротмістри С.Скорич і М.Флоринський закликали до себе населення Поділля, передусім “волохів”, у Бершадь і Рашків, використовуючи передану С.Свідзінським платню. Оскільки добровольців було мало, більшу частину мобілізували силоміць. М.Флоринський зібрав у Рашкові лише близько двох сотень вояків, С.Скорич у Качківці близько сотні. В останньому селі відбулося їх

²⁸⁰ Бумаги. – Т.ІІІ (1734). – С.133-134.

²⁸¹ Там само. – С.150, 159.

²⁸² Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.63.

²⁸³ Там само. – С.64.

²⁸⁴ Там само. – С.68.

²⁸⁵ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.623, арк.78 зв.

об'єднання. Далі вони вирушили до Сороки, а звідти мали намір попрямувати у Могилів на з'єднання з конфедератами. Наприкінці травня Полянський, дізнавшись про це, вирядив у Рашків запорозького отамана Т.Прокоф'єва, який захопив ряд старшин, однак М.Флоринського відбив міський війт Пустовіт²⁸⁶.

Відлуння подій на Правобережжі прокотилося Західною Україною. У травні галицька шляхта, стурбована розгортанням повстання, зібралася на нараду. Вона прийняла рішення про підготовку загального збору сил, які мали вирушити для придушення заворушень на Галичині, призначивши його на 5 липня²⁸⁷.

Російське військо швидко просувалося вглиб українських земель, знищуючи партії конфедератів. 31 травня його частини зайняли Тернопіль, а козацькі загони підійшли під Збараж²⁸⁸. Розпорошені прихильники С.Лещинського вдалися до партизанської боротьби, а на території Правобережжя встановився майже повний контроль російських військ і повстанських формувань.

Протягом січня-травня 1734 р. переважна частина Правобережжя була звільнена з-під польсько-шляхетської влади. У боротьбі з конфедератами російським військам надало активну допомогу його населення. Швидко кристалізувалися засади боротьби, передусім, в середовищі надвірного козацтва. Значна його частина переходить на бік повстанців. Населення Правобережжя масово знищує шляхту, євреїв-орендарів, представників духовенства, надає російським військам допомогу у боротьбі з конфедератами. Наслідки цього процесу стали добре помітні вже у червні, коли зорганізований Верланом полк перейшов до повного визволення і встановлення своєї влади у

²⁸⁶ АЗПІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.356, 322, 324.

²⁸⁷ Грабовецький В.В. Опришківський рух у Галицькій землі в першій половині XVIII ст. (1700-1738 роки) // З історії західноукраїнських земель. – Т.4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.22.

²⁸⁸ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.2908, арк.7.

визволених районах. Швидке розгортання повстання стало можливе внаслідок сприятливої геополітичної ситуації у регіоні і напруженої боротьби між різними магнатсько-шляхетськими угрупованнями.

Одним з головних завоювань стала постановка питання про возз'єднання з Гетьманщиною. Значною мірою це було зумовлено присутністю і активними діями на Правобережжі козацьких частин, які в очах переважної маси його мешканців виступали реальним втіленням соціально-політичних здобутків Національної революції XVII ст. У ході розгортання повстання чітко простежилися національно-визвольний, соціальний та конфесійний чинники.

2.5. Похід полку Верлана і події другої половини 1734 р.

Наймасовішим і найорганізованішим став виступ надвірного козацтва Брацлавщини, очолений “старим” козаком родом з с.Молокиш Верланом. За добру службу в маєтках князя Любомирського він отримав с.Качківку і мав у своєму підпорядкуванні замкову сторожу і волоські хутори вздовж лівого берега Дністра²⁸⁹. Узгодивши свої дії з командиром розташованої в Умані військової залоги підполковником Рильського ландміліцького полку Полянським, сотник приступив до детальної підготовки виступу. Саме ретельна його підготовка і заручення нейтралітетом корпусу російських військ забезпечило швидке розгортання та успіх походу на початковому етапі. 30 травня, забравши 130 коней у селах Качківці, Ольшанці і Кусниці, його учасники вирушили до Бершаді, розташувавшись у степу неподалік²⁹⁰. Через два дні близько сотні повстанців вирушило до Умані, куди прибули 3 червня. Тут до них у цей же день приєдналися 32 місцеві надвірні козаки, сотник Іван Писаренко, колишній “гетман” у Дубосарах з 12 “волохами” і 81 вояк, які служили раніше у корогвах Верлана і М.Флоринського, на чолі з поручником С.Бутевичем. Частина з них прибула незадовго до цього²⁹¹. Далі загін попрямував до Маньківки на консистенцію і, після повернення до Умані, прийняв присягу про боротьбу з іноземним пануванням. У цій урочистій події взяли участь, поряд з ватажком, його син Ілляш, ротмістр з Марківки Стефан Кіфа, поручики з Подейми, Рашкова, Сава з Молокиш, комаргородський сотник Сава, записані в особливий реєстр²⁹².

Після присяги Верлан отримав розпорядження відправитися на допомогу корпусу Л.Гессен-Гомбурзького. 9 червня, його полк, що нараховував вже 447 вояків, вирушив з Умані²⁹³. Прибувши до Комаргороду Верлан вирішив загін до

²⁸⁹ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.51.

²⁹⁰ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.68.

²⁹¹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.397-397 зв. Там само, спр.14, ч.2, арк.42.

²⁹² Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.69-70.

²⁹³ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.397 зв.

ротмістра місцевих надвірних козаків С.Скорича у с.Серби. Він відмовився приєднатися до полку і його привели силоміць. Підпорядковані Скоричу надвірні козаки підтримали повстанців і вирушили до Могилів-Подільського добровільно. 11 червня до Комаргороду привели затриманого молокишського ротмістра М.Флоринського. Далі повстанці зайняли містечка Чернівці, Сугаки. В останньому, за наказом Верлана, присягнули Скорич і Флоринський, котрих відпустили по домівках, а їхні загони влили до повстанського полку. Поповнившись живою силою, він зайняв с.Попелюхи і вислав звідси 12 кіннотників для забезпечення продовольством та 50 – для переслідування комаргородського сотника Сави за грабунок Шаргорода і Стіни. Полк Верлана зростає щоденно. Під с.Перекоординцями він нараховував тисячу “волохів”, сто гардових і сто уманських козаків, сім мобілізованих силоміць сербів²⁹⁴.

Полк Верлана з самого початку свого створення продемонстрував добрий вишкіл і Вейсбах вже 3 червня визнав за доцільне використати його у корпусі Л.Гессен-Гомбурзького на військовій службі поряд з іншими нерегулярними частинами²⁹⁵. 11 червня Вейсбах доповів про переслідування Л.Гессен-Гомбурзьким конфедератів, відступаючих до Львова. Одночасно до підполковника Полянського в Умань продовжували прибувати добровольці, передусім надвірні козаки, які бажали приєднатися до російської армії²⁹⁶. Їх також відряджали до наступаючого російського війська. До Львова Л.Гессен-Гомбурзький вступив вже з 7-8 тисячами вояків регулярного війська і з “безліччю” козаків²⁹⁷. Проти шляхти почало підніматися селянство і міщанство Галичини. Щоб усунути небезпеку розгортання тут масового народного повстання великий коронний гетьман негайно вжив заходів. Для боротьби з заворушеннями, які розгорталися в околицях Львова, у липні Й.Потоцький вирядив поручника Гумелля²⁹⁸.

²⁹⁴ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.69-70.

²⁹⁵ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.357.

²⁹⁶ Бумаги. – Т.ІІІ (1734). – С.232.

²⁹⁷ Донесения и другия бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 по 1736 г. – С.234.

²⁹⁸ ЦДІАЛ, ф.9, оп.1, спр.532, арк.1929-1930.

Для збільшення чисельності полку Верлан розіслав звернення, на які масово відгукнулися селяни Шаргородщини, Комаргородщини, Уманщини, Бершадщини. Проходячи через міста, містечка і села, полк постійно зростає, приєднуючи мешканців добровільно і мобілізуючи силоміць. Старшина оголосила новонабраним воякам про рух до Гусятин, де перед Л.Гессен-Гомбурзьким мають прийняти присягу, однак точну її дату не встановила. Їх також переконували, що платню отримають після коронації короля Августа III, а служба мала тривати 7 років²⁹⁹.

На жаль, брак джерел не дає можливості висвітлити соціальну практику Верлана у визволених під час походу через Правобережжя районах. Є підстави стверджувати, що він прагнув розширити соціальну базу руху, зокрема, за рахунок подільської чиншової шляхти. У визволених районах скасовувалися повинності, за винятком тих, які йшли на утримання війська,³⁰⁰ а окремі джерела, як слушно зауважили В.Смолій і В.Степанков, натякають на створення в них органів самоврядування. Сам Верлан зосередив у своїх руках досить широке коло повноважень – від господарських до військово-організаційних. Рішуче заборонялися грабунки. Після присяги до смерті боротися з іноземним пануванням повстанці готувалися визволити українські землі “аж по Случ і Збруч”. У визволених від польської влади районах став відновлюватися козацький устрій³⁰¹. Селяни і міщани тисячами записувалися у козацькі полки. У ході боротьби “до самого Кам’янця вже їм хлопство [вірність-О.В.] декларувало і далі за Кам’янець скупчуватися буде до них”. Щоб надати своїм діям законності отамани оголошували, що прислані російською імператрицею³⁰².

²⁹⁹ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.70-72.

³⁰⁰ Смолій В.А. Гуржій О.І. Як і коли почала формуватись українська нація. – С.89.

³⁰¹ Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – С.248-249. Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.69-70. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – С.111.

³⁰² ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1521, арк.8-9.

Активну діяльність розгорнули й інші повстанські загони. Так 5 червня Матвій Грива на чолі загону з 60 кіннотників здобув Вінницю³⁰³. Росія намагалася встановити свій контроль над ситуацією на прикордонні. 6 червня значкового товариша Полтавського полку І.Ковальчука призначили наказним сотником у Крилівську слободу,³⁰⁴ щоб у районах, звільнених від польського панування не зчинялося ніяких виступів чи заворушень³⁰⁵.

Ситуація на Правобережжі набула загрозливого характеру для польського війська. 10 червня генеральний регіментар коронних військ Й.Потоцький видав універсал, вимагаючи від усіх офіцерів підлеглих йому військ прибути до своїх підрозділів на протязі тижня під загрозою військового суду, втрати посади і грошового штрафу. Він також вимагав від польських офіцерів, перебуваючих на службі в австрійських, російських і саксонських військах, негайного повернення на Батьківщину під загрозою конфіскації майна³⁰⁶. Одночасно у середовищі коронних військ спалахнули заворушення, обумовлені затримкою платні³⁰⁷. Корогви і полки були розпорошені і недоукомплектовані, а їхня загальна чисельність на Правобережжі не перевищувала 20.000 вояків³⁰⁸.

Губернатор Седлецький 11 червня описуючи постійне розростання “бунту”, сповістив про трьох отаманів, які формували загони у Шаргороді, Красному і Цекинівці. До них звідусюди збиралися місцеві мешканці. Польські частини здійснювали проти них каральні рейди, але після появи великих повстанських полків визнали за краще відсиджуватися за мурами фортець³⁰⁹. Згідно реляції від 12 червня загони у тисячу повсталих “козаків” знаходилися у Шаргороді, Красному і Томашполі³¹⁰.

Польська шляхта кинула на придушення повстання значні сили. 17 червня їм вдалося розбити підрозділ, відряджений Верланом за продовольством, ряд

³⁰³ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.64-65. ЦДІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.37.

³⁰⁴ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.4933, арк.3.

³⁰⁵ Там само, арк.8 зв.

³⁰⁶ Там само, ф.49, оп.1, спр.1521, арк.14-15. ІР НБУВ, ф.ІІ, спр.21715, арк.63-66.

³⁰⁷ ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.2768, арк.106 зв.

³⁰⁸ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.2, арк.57.

³⁰⁹ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1521, арк.9.

³¹⁰ Там само, арк.8.

інших³¹¹. 20 червня маршалок Волинської конфедерації М.Потоцький видав з табору під Борщівкою універсал до шляхти і урядників з закликом ловити учасників повстання, відсилаючи до суду земських війських і гродських підстарост. Останнім дозволялося виносити вироки без погодження з маршалком. Землевласники Волинського воєводства зобов'язувалися не допускати у маєтках заворушень, участі підданих у повстанні, повідомляти про всіх підозрілих, по можливості затримуючи і відсилаючи до суду³¹².

Невдовзі на Правобережжі і російсько-польському кордоні публікується імператорський маніфест від 22 червня. Він гарантував вільне повернення у Росію втікачів, які з'явилися до прикордонного начальства за півтора місяці. Наголошувалося, що, не зважаючи на попередній указ, їх повернулася невелика кількість. Після закінчення окресленого терміну від розташованих тут полків мали бути вислані “нарочні” для розшуку і затримання порушників³¹³.

Дії повстанців паралізували роботу адміністративних органів РП. 23 червня шляхтич А.Блендовський оголосив що, отримавши у березні призначення на посаду київського гродського судді, не зміг представити його до запису в актові книги Київського воєводства через заворушення, що його охопили³¹⁴. Про загрозу від “бунтівників і опришків” шляхта інформувала хотинського пашу Е.Колчака³¹⁵. 26 червня М.Водзіцький повідомляв про приєднання кількох тисяч правобережних “хлопів” до російських військ. Навіть жорстокі розправи вже не могли “утримати сваволі”³¹⁶. Під Деражною на боротьбу проти шляхти піднялося “10.000 тисяч черні”, очоленої прибулими січовиками. У боротьбі з ними С.Гумецькому надала допомогу російська залога

³¹¹ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.69.

³¹² Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.48-49.

³¹³ ПСЗРИ. – Т.IX. – С.350-351.

³¹⁴ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.78-79.

³¹⁵ Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. із Чернігівського історичного музею. – С.67-69.

³¹⁶ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1726-1736). – S.172.

з Меджибожу³¹⁷. Чимало збитків маєткам конфедератам завдали російські війська і “козаки” на Волині³¹⁸.

Занепокоєні постійним зростанням чисельності і посиленням активності повстанських загонів, російське командування змусило їх залишити ряд міст, передусім Умань і Бершадь. Прибувши з Правобережжя, поручик Ф.Наковальнин 29 червня засвідчив незадоволення повсталих надвірних корогв відмовою прийняти їх на службу імператриці. Побачивши у цьому ознаки зміни позиції Росії у конфлікті і, побоюючись спільних дій її військ з польськими, чимало з них почало відступати до польсько-турецького кордону. До повстанців приєдналося населення Подністров'я, яке почало переправляти своє майно і худобу до Ягорлика³¹⁹. Їх розташовані по степах у Подністров'ї (коло сіл Тинкова, Грушева тощо) корогви всюди знаходилися наготові. У Тростянці Ф.Наковальнин зустрів ротмістра Ілляша, сина Верлана, який повертався з Острова, де знищив загін конфедератів. У ході боротьби простежилися суперечності у повстанському таборі між січовиками і “волохами”³²⁰.

На Правобережжі активно діяли емісари П.Орлика, які закликали до боротьби з Росією, а також до вступу у військо, яке він формував для визволення України. Під його впливом українським прибульцям у турецьких володіннях надавалася необхідна допомога. 9 червня Вейсбах повідомив Гессен-Гомбурзького, що у Хотині наказано набрати якомога більше “вольниці”, забезпечивши її усім необхідним³²¹. 22 серпня наказ приймати всіх прибуваючих до Полянського в Умань запорожців на службу він пояснював Кошу бажанням не допустити, щоб вони перейшли на службу до П.Орлика³²². Останній у цей час намагався налагодити зв'язки з ватажками повстанців. Він

³¹⁷ Antoni J. Zameczki podolski na kresach multanskich. – Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. – (Kamienec nad Smotryczem). – Krakow: W drukarnie Wł. L. Anczyca i Sp., 1880. – Т.ІІ. – С.206.

³¹⁸ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.623, арк.80 зв. Там само, ф.49, оп.1, спр. 1438, арк.41.

³¹⁹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.13, арк.419.

³²⁰ Там само, арк.419 зв.

³²¹ Там само, арк.388.

³²² Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – С.76

відправив молдованина Константина у складі каравану купців, які прямували з володінь Порти до Києва, з таємним завданням – запропонувати С.Чалому з загоном перейти до нього на службу, обіцяючи регулярну платню. На початку листопада посланець прибув на Поділля і зустрівся з ватажком, який, однак, відмовився від пропозиції³²³. Не виключено, що аналогічні пропозиції були зроблені іншим керівникам повстання. На заваді об'єднання стала тогочасна орієнтація більшості ватажків на Росію і Августа III, у той час як П.Орлик свої надії на визволення України пов'язував з перемогою С.Лещинського.

Господар Молдови І.К.Маврокордат 6 липня поінформував подільського воєводу С.Гумецького, що для охорони кордонів від повстанців вислав на Дністер військо з найвірнішими службовцями. Він запевнив у готовності надати всю можливу допомогу в боротьбі з ними³²⁴. Одночасно київський каштелян К.-С.Стецький наказав шляхті Київського воєводства заарештовувати повстанців та доставляти до гродів, для суду і страти. У випадку неможливості виконання цього самостійно, вони повідомляли урядовців та війська. Рішучі заходи були викликані тим, що піддані Київського воєводства “щораз до більших вдаються бунтів”³²⁵.

У ході швидкого просування Верлана звільнив від польських військ значну частину території Правобережжя. У нічному бою з партією волинського воєводи М.Потоцького під Кременцем його полк, який, згідно польських повідомлень, нараховував вже 3.000 вояків, внаслідок невдало обраного місця (болото, де кіннота не змогла швидко розвернутися), втратив обоз, 42 челядників, які перебували на возах, і 6 вояків. При цьому загинуло 167 конфедератів. Поляки відійшли, чекаючи допомоги з боку литовської партії, яка рухалася до Підкаменю³²⁶. Полк Верлана, користуючись підтримкою місцевого населення, зайняв ряд добре укріплених міст, зокрема, Броди і Збараж (останній

³²³ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.429, арк.25 зв., спр.430, арк.2.

³²⁴ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.51.

³²⁵ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.82-83.

³²⁶ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.53. Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.85. АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.ІІ, арк.42 зв. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.623, арк.83. Там само, оп.2, спр.140, арк.102-103.

у результаті нетривалої облоги)³²⁷. 25 червня шляхтич Ф.Зайчинський повідомив про взяття міст через “зраду”, приписуючи його військам Росії, яка “бунтує хлопів, бажаючи присвоїти собі цей край”³²⁸. Повстанці брали участь в облозі Бродівської і Збаразької фортець спільно з російськими військами³²⁹.

Правобережна шляхта постійно повідомляла про хід повстання. 15 липня Й.Мікуліч занепокоєно писав з Полонного про дії його учасників, відзначивши їх активність коло Шаргорода, Копайгорода і Бердичева³³⁰.

Успішне розгортання повстання викликало все більшу тривогу польських магнатів. 2 липня Й.Потоцький наголосив, що “на Україні і на Волині... вже має бути згромаджених куп бунтівничих більше як на (десять?) тисяч”³³¹. 25 липня Л.Гессен-Гомбурзький повідомив російський уряд про зайняття ним фортець Бродів і Збаражу³³². Поляки майже без опору капітулювали³³³, оскільки шляхта, налякана успіхами повстанців, вітала прибуття росіян. Збаразьку фортецю вони зайняли, згідно запису Я.Марковича, 4 липня³³⁴. Здобуття важливих опорних пунктів конфедератів привернуло увагу й іноземних дипломатів. Про взяття Бродів і Збаража К.Рондо повідомляв 19 червня статс-секретаря Георга II лорда Гаррінгтона³³⁵.

Російський уряд віддав наказ військовому командуванню вжити відповідних заходів для придушення повстання. Подільський воєвода С.Гумецький 18 липня сповістив про розгром російськими військами розташованого у с.Матвійковому загону повстанців. Причинами рішучих дій російського капітана стала підготовка останніми нападу на Бар. Вони вчинили

³²⁷ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.53. Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.85.

³²⁸ Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. із Чернігівського історичного музею. – С.68.

³²⁹ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.623, арк.83. РДАДА, ф.177, оп.1, 1734 р., спр.11.

³³⁰ ЦДІАК, ф.236, оп.2, спр.383, арк.1 зв.

³³¹ Там само, ф.254, оп.2, спр.148, арк.40 зв., спр.140, арк.102-103.

³³² Бумаги. – Т.ІІІ (1734). – С.306.

³³³ Там само. – С.327.

³³⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Ч.3 (1730-1734 гг.). – К., 1897. – С.387.

³³⁵ Донесения и другия бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 по 1736 г. – С.263.

запеклий опір, який зламали лише за допомогою надісланих з Бару гармат. Під їх вогнем 175 повстанців склали зброю³³⁶.

Повстанці для визволення Правобережжя планували широкомасштабний похід. 24 липня Верлан з Збаражу повідомив про намір вирушити звідси на Станіслав. Далі він мав спільно з військами Августа III просуватися на Кам'янець-Подільський³³⁷. Для боротьби з конфедератами Верлан вирішив об'єднати свої сили з російськими військами і вирушив на з'єднання з Л.Гессен-Гомбурзьким, яке відбулося 29 липня. Існування цього полку як самостійної бойової одиниці не входило у плани російського командування, а тому прийняли рішення про його розподіл між нерегулярними частинами³³⁸. Основна маса повстанців, діючи у складі російських військ, пізніше знову повернулася до боротьби зі шляхтою. У ході просування на захід і боротьби з конфедератами полк Верлана зазнав істотних втрат, які значною мірою компенсувалися поповненням січовиками. На 10 серпня у загальній чисельності формування відбулися певні зміни внаслідок походу через Правобережжя. Вона склала 1031 особу, причому кількість молдован зменшилася до 677 вояків, а запорожців і сербів зросла до 333 і 21³³⁹. Структура полку поєднувала у собі елементи запорозької і надвірної. Він нараховував 2 (запорозький і надвірний) полковники, 11 надвірних поручиків, 13 – ротмістрів, 13 хорунжих (1 запорозький і 12 надвірних), 6 курінних отаманів, осавула і полкового писаря (усі запорожці)³⁴⁰.

Одночасно на Правобережжі формувалися інші повстанські загони. У липні С.Чалий прибув до Гарду і, сформувавши загін, вирушив на Рашківщину для захисту місцевого населення від конфедератів³⁴¹. Поповнивши формування,

³³⁶ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.188.

³³⁷ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.53.

³³⁸ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.ІІ, арк.42.

³³⁹ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.96.

³⁴⁰ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.ІІ, арк.43.

³⁴¹ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.430, арк.13.

С.Чалий 12 серпня розгромив загін з 70 шляхтичів у Цекинівці³⁴². Після цього повстанці повернувся до Вербки. Їх активно підтримував надвірний ротмістр Гирба, постачаючи боєприпаси і необхідну інформацію про польське військо³⁴³. Повстанці дали рішучу відсіч грабіжникам, знищивши чимало з них³⁴⁴.

Численні скарги свідчили про рішучу розправу народних мас з гнобителями. У липні у с.Козятині стратили його власника С.Камінського з дружиною³⁴⁵. Селяни і міщани Правобережжя відмовлялися виконувати будь-які повинності. Ніяких прибутків не отримував орендар Лучинець і Ольчидайова П.Свірський³⁴⁶. Знищувалося католицьке духовенство і їхні храми. Так, селяни Меджибізького маєтку зруйнували костюл у Деражні³⁴⁷.

9 серпня Й.Потоцький з табору під Бурштином, враховуючи ситуацію на Правобережжі, звернувся за допомогою, просячи швидше прибути до нього любельського воєводу Я.Тарла³⁴⁸. Верлан, який у цей час відійшов від російського війська, здійснив кілька блискавичних операцій. 11 серпня шляхтич Б.Метельський доніс про напад кількасотенного загону повстанців, очолених Верланом, С.Скоричем і М.Флоринським на с.Біляни і страту його управителя. 13 серпня вони напали на маєток у с.Зеленому³⁴⁹.

Іменний указ імператриці від 13 серпня констатував малодієвість попередніх звернень до втікачів. Поляки, силою їх затримуючи, продовжуючи підмовляти селян прикордонних районів Лівобережжя до нових втеч³⁵⁰. Втікачам сприяли і окремі військові. Зокрема, солдат Київського гарнізонного полку П.Дроздов, стоячи на російсько-польському кордоні, пропускав у Польщу мешканців Лівобережжя³⁵¹.

³⁴² ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.430, арк.13 зв., 18.

³⁴³ Там само, арк.61-61 зв.

³⁴⁴ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.100.

³⁴⁵ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.89.

³⁴⁶ Там само. – С.92.

³⁴⁷ Там само. – С.97-98.

³⁴⁸ ЦДІАК, ф.254, оп.2, спр.148, арк.42-43.

³⁴⁹ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.53.

³⁵⁰ ПСЗРИ. – Т.IX. – СПб., 1830. – С.389.

³⁵¹ РДВІА, ф.2, оп.10, спр.484, арк.404 зв.

Одночасно конфедерати намагалися налагодити контакти з російськими військами для отримання допомоги в боротьбі з повстанцями. У розмові з посланцем Л.Гессен-Гомбурзького у середині серпня Й.Потоцький просив не приймати на службу місцевих мешканців, передусім, надвірних козаків, а вже прийнятих – повісити. Завдяки діям російських військ повстанці у ряді районів були розбиті, а усіх полонених поляки вішали³⁵². Однак боротьба не припинилася, що засвідчили чисельні скарги шляхти. 13 серпня С.Клечевський скаржився на “сваволю гайдамацьку”, через яку спочатку з покори вийшов розташований у Білилівці надвірний загін “волохів”. Вони вирішили вирушити до Білої Церкви та присягнути на вірність російській імператриці, і шляхтич був змушений їх відмовляти. Далі у містечко з’явилися повстанці і він ледве зміг уникнути розправи, дременувши з замку. Невдовзі вони знову прибули до містечка для затримання управителя і той втік до польської залоги у Полонному³⁵³.

Користуючись безладдям у Польщі і відсутністю на Правобережжі її влади, у прикордонні з Запоріжжям райони почали прибувати січовики і встановлювати свою владу. Щоб запобігти цьому, 28 серпня Вейсбаху наказали заборонити запорожцям переходити у звільнені від шляхти райони Чигиринщини³⁵⁴. У серпні підполковник Полянський організував в Умані нове прийняття присяги на вірність імператриці Анні Іоанівні, намагаючись привернути на свій бік ряд повстанських ватажків і січовиків. Однак поставленої мети він не домігся. С.Чалий, відпущений після цього на три дні для забрання своїх речей, не повернувся. Прибувши до сіл Лугу і Вербки він почав формувати загін, який швидко виріс³⁵⁵.

Велике значення для активізації боротьби мало прибуття 13 вересня запорозької делегації з 153 осіб на чолі з старшиною до Білої Церкви³⁵⁶. Уряд

³⁵² АЗПРІ, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.ІІ, арк.171 зв.

³⁵³ ЦДІАК, ф.236, оп.2, спр.290, арк.1-2.

³⁵⁴ Бумаги. – Т.ІІІ (1734). – С.346.

³⁵⁵ ЦДІАК, ф.59.оп.1, спр.430, арк.1.

³⁵⁶ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1156.

наказав її появу зберігати у таємниці, однак Вейсбах спеціально сприяв розповсюдженню чуток, щоб примусити шляхту визнати Августа III. Він лякав конфедератів, у випадку продовження опору, відрядженням за 6 днів 15 тисяч січовиків. Серед мешканців Правобережжя ширилися чутки про рух кошового для боротьби з шляхтою. Остання щоб уникнути розправи звернулася до генерал-майора Шпігеля, відрядженого з 3-ма полками до Гессен-Гомбурзького, з проханням розташуватися в їх маєтках³⁵⁷. Занепокоєна діями повстанців, імператриця 14 вересня зобов'язала Вейсбаха усіма силами сприяти загальному заспокоєнню і дотримуватися щодо місцевого населення поміркованості, суворо караючи порушників³⁵⁸. Правобережну шляхту зобов'язали доносити про будь-які “ворожі” війська під загрозою руйнування маєтностей. Про це 20 вересня рішуче оповістив у Волинському воєводстві прибулий туди з Троїцьким полком полковник Ведель³⁵⁹.

Російський уряд намагався усіляко обмежити контакти населення Гетьманщини з охопленими повстанням районами Правобережжя. 20 вересня Сенат заборонив пропускати генеральну та полкову старшину за кордон без паспортів з Правління гетьманського уряду. Лівобережні коменданти і командири мали надалі затримувати порушників³⁶⁰. Крім того 24 вересня Шаховського зобов'язали переконати старшину, що розташовані тут російські війська є захистом від нападів татар і повстанців³⁶¹.

Восени виступи селян і міщан продовжувалися. 28 вересня Я.Зардецький подав скаргу на міщан Чолгана, які, підмовивши 3 козаків, здійснили напад на маєток у с.Василівці³⁶². У вересні повстанці напали на маєток у с.Шумбар. В.Тумка, зібравши загін з 7 чоловік, вийшов з Січі і приблизно 26 вересня прибув до Гарду. Тут він довідався про прийняття присяги в Умані С.Чалим,

³⁵⁷ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1991. – С.447.

³⁵⁸ Бумаги. – Т.III (1734). – С.353.

³⁵⁹ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1497, арк.5.

³⁶⁰ ПСЗРИ. – Т.IX (1733-1736). – С.406.

³⁶¹ Филиппов А.Н. Новыя данныя о Кабинете министров императрицы Анны Иоанновны // Русская мысль. – 1901. – Год 22. – Кн.IV. – С.43.

³⁶² Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.101-101.

який отримав дозвіл на боротьбу з конфедератами. Через два дні вони прибули до Саврані, де перебував Сава з 30-ма повстанцями, серед яких були П.Рудь, Г.Медвідь, Харко. На другий день до них приєдналися ще 30 запорожців. У жовтні повстанці розбили у Могилів-Подільському загін конфедератів, які катували і вбивали місцевих мешканців³⁶³. Після цього повстанці розташувалися під с.Попова Гребля і у с.Усті. Однак діяльність С.Чалого занепокоїла російську владу. По прибуттю у Шаргород його заарештували. Під посиленою охороною ватажки доставили у Немирів, а звідти перевели у білоцерківську фортецю. Козаки його загону всю зиму пробули у селах Рашківської маєтності, охороняючи їх від нападів конфедератів, поки їх не розігнав висланий з Шаргорода російські драгуни. В.Тумка добровільно прибув до С.Чалого і перебував при поручникові близько 5 днів, а потім був висланий до Саврані, куди відійшли рештки загону на чолі з П.Рудем і Г.Медведем³⁶⁴.

Влітку – навесні П.Орлик розгорнув активну діяльність у Каушанах, набираючи добровольців у свої загони. За фінансової підтримки турків і французів йому вдалося досягнути значних успіхів. Їх відзначав і Каплан Гірай у листі від 22 вересня до короля Франції Людовіка XV. 23 вересня Г.Орлик виїхав до Стамбулу, де на багатьох конференціях з Вілєневом, Бонневалем, великим візирем торкнувся подій на Правобережжі. Посилену увагу до повстання 18 грудня підтвердив його меморіал до Флері. Він переконував А.К.Бонневаля у першочерговій необхідності витіснити звідси російське військо і зайняти правобережні фортеці. Спираючись на них П.Орлик спільно з Каплан Гіраєм мав розпочати звільнення Гетьманщини³⁶⁵. Однак стосунки гетьмана з Портою не були безхмарними, як не було однозначним ставлення султанського уряду до його війська, яке восени істотно зросло внаслідок поповнення правобережними повстанцями. 12 листопада з Бендер повернувся

³⁶³ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.430, арк.11.

³⁶⁴ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.70-72.

³⁶⁵ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742-1759). – Львів, 1932. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С.149, 220.

яничар, який повідомив, що тут утримувалися 2 учасники нічного нападу на Дубосари (січовики з загону С.Чалого). Представники міської верхівки відправили своїх посланців з скаргою до бендерського паші, а той, у свою чергу, до кримського хана, у володіннях якого знаходилося містечко. Обурений Каплан Гірай негайно відрядив десятитисячне військо для затримання нападників³⁶⁶. Очолюючи їх султан вирішив, що до нападу причетне військо Орлика. Його частину (близько 500 осіб), як повідомили Вейсбаху 22 листопада козаки, які повернулися з Бендер, ув'язнили, і, закутих у кайдани привезли у Бендери на галери³⁶⁷. 7 грудня І.Неплюєв повідомив про напад запорожців на Дубосари імператрицю. Вейсбах він також переконував, що його здійснили вояки Орлика, які тривалий час не отримували належного продовольства і платні, а хан Каплан Гірай приховав їхню вину³⁶⁸.

Дії повстанців набирали все більшого розмаху і поступово перекинулися на прикордонні райони Молдови і Кримського ханату. Наприкінці грудня 30 повстанців знову напали на Дубосари³⁶⁹.

У міру знищення основних сил конфедератів, ставлення російських військ до повстанських загонів змінювалося. Командувач корпусу Л.Гессен-Гомбурзький у жовтні запевнив Вейсбаха, стурбованого чисельними скаргами магнатів та шляхти, у своїй непримиримій позиції до повстанців. Останні ігнорували урядові розпорядження, руйнуючи маєтки і прихильників Августа III, не зважаючи на наявність спеціальних охоронних грамот. Російський генерал дозволив шляхті знищувати “свавільних козаків”, прибуваючих у села, які мали лібертації³⁷⁰. 11 листопада Вейсбах, з свого боку, запевнив імператрицю, що маєтки прихильників Августа III захистять від руйнування російські війська³⁷¹. 1 листопада Л.Гессен-Гомбурзький закликав польську шляхту затримувати повстанців і підозрілих осіб, які прибували до міст і сіл без

³⁶⁶ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.ІІ, арк.197-197 зв.

³⁶⁷ Там само, арк.192.

³⁶⁸ Там само, 1735 р., спр.14, арк.1.

³⁶⁹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.72.

³⁷⁰ РДАДА, ф.177, оп.1, 1734 р., спр.11, арк.51.

³⁷¹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.ІІ, арк.136.

листів і посвідчень (навіть з регулярного війська чи козацтва), а при намаганні втекти – вбивати³⁷².

Кількість російських військ на Правобережжі зростала. 18 листопада варшавські газети повідомили про прибуття до Немирова 12 тисячного війська, яке мало розташуватися у Подільському воєводстві³⁷³. Наявність значного військового контингенту перетворило місто в опорний пункт карателів для боротьби з повстанцями. Місцева шляхта була стурбована постійним зростання військової присутності Росії у регіоні і здійсненими фортифікаційними роботами. Щоб заспокоїти шляхту, 27 листопада імператриця опублікувала маніфест, задекларувавши відсутність будь-яких територіальних претензій Росії до РП і запевнила у повному виведенні своїх військ після припинення заворушень³⁷⁴.

Активну участь у бойових діях з російськими військами і повстанцями взяли 300 татар, які перебували при Й.Потоцькому. Вони відзначилися грабуючи і вирізуючи місцеве населення і 19 серпня І.Вейсбах звернувся до Каплан Гірая, звинувативши його у порушенні мирного договору з Росією³⁷⁵. 17 вересня російський дипломат у Стамбулі І.Неплюєв запевнив російського генерала, що зверне увагу Порти на допомогу окремих татарських загонів конфедератам³⁷⁶. Каплан Гірай відмежувався від цих чамбулів на Правобережжі. Однак його оточення, занепокоєне діями російського війська у РП, наполягало на наданні конфедератам допомоги. На заваді стала заборона великого візира³⁷⁷. Стурбований численними скаргами шляхти, кримський хан продовжував утримувати значне татарське військо на кордонах з Польщею наготові, чекаючи дозволу Порти,³⁷⁸ а сам вирішив з Каушан повернутися до Криму. 14 листопада, сповіщаючи про це РП, він запевнив, що залишені тут

³⁷² Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.56.

³⁷³ ЦДІАК, ф.48, оп.1, спр.281, арк.1 зв.

³⁷⁴ ПСЗРИ. – Т.IX. – СПб., 1830. – С.428.

³⁷⁵ АЗПРІ, ф.90, оп.90/1, спр.67, арк.354.

³⁷⁶ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – С.1175.

³⁷⁷ АЗПРІ, ф.90, оп.90/1, спр.67, арк.360.

³⁷⁸ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.505, арк.13.

султани зі значними силами мали на “перший мандат” від її уряду вступити на Правобережжя³⁷⁹. У Каушанах залишився буджацький сераскер-султан, один з синів Каплан Гірая³⁸⁰, П.Орлик, при якому знаходилися Мирович і Максимович. Національно-патріотична еміграція розгорнула активну діяльність щодо підготовки вступу на Правобережжя. Розповсюджувалися заклики і звернення у володіннях Росії та Польщі. До війська гетьмана, крім запорожців, прибували селяни й міщани з Правобережжя³⁸¹.

28 грудня вдалося втекти з в'язниці у Білій Церкві С.Чалому, який не лише особисто звільнився, але й собою вивів інших ув'язнених³⁸². Обставини втечі небезпідставно викликали підозру Вейсбаха і він наказав провести слідство над солдатами, які охороняли його³⁸³.

Силу повстання на Правобережжі та його відлуння на Галичину підкреслили вірменські монахи Львова, занотувавши масове приєднання селянства до козаків і “великі рухи” у РП. Не можна не відзначити активізацію соціальної боротьби на Лівобережжі, зокрема на території Стародубського полку, безпосередньо обумовлену успішним ходом повстання у прикордонних районах РП весною – влітку³⁸⁴. Придушення виступу Верлана та активізація спільної репресивно-каральної діяльності російсько-польських військ спричинили посилення відходу повстанців у володіння Порти. Не зважаючи на польсько-турецьке зближення дипломати РП на вимогу магнатів і шляхти змушені були вимагати їх видачі³⁸⁵.

³⁷⁹ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1528, арк.1.

³⁸⁰ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1734 р., спр.14, ч.2, арк.198.

³⁸¹ Там само, арк.198 зв.

³⁸² Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.104.

³⁸³ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1735 р., спр.14, арк.119 зв.

³⁸⁴ Грабовецький В.В. Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях // УІЖ. – 1968. – №6. – С.105. Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века / Учебное пособие. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. – С.88.

³⁸⁵ Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України): Дис. канд. іст. наук. – К., 1975. – С.50.

Посилився наступ на православ'я. 15 червня російська влада зауважила уряду Польщі повне безправ'я її православних мешканців духовного сану і світських осіб й гоніння, яких вони зазнавали³⁸⁶.

Підсумовуючи, відзначимо помітну еволюцію ідейно-організаційних засад боротьби, обумовлену самою ситуацією. Центральною подією цього етапу повстання став похід полку Верлана, який сприяв визволенню ряду районів з-під влади магнатів і шляхти. Він продемонстрував військовий вишкіл надвірного козацтва. Російське військо на Правобережжі з союзника поступово перетворилося у ворога, змусивши частину повстанських загонів звільнити зайняті райони і перейти до рішучої протидії йому. Вони відступили на Запорозжя і у Молдову, де готувалися до відновлення боротьби. Показово, що надвірне козацтво, перейшовши на бік повсталих, підтвердило свою цілісність як самостійна мілітаризована соціальна група. У їхньому середовищі поступово визрівають плани визволення Правобережжі і його входження до складу Гетьманщини. Серйозний інтерес ці події викликали у національно-патріотичної еміграції, очоленої П.Орликом, однак на цьому етапі їй не вдалося налагодити зв'язки з керівниками повстанських загонів.

Більшості повстанських ватажків вдалося уникнути затримання, відійшовши на територію Запорозжя, Молдову, у володіння кримського хана. Під впливом Орлика, який планував широкомасштабний похід спрямований на визволення українських земель, втікачам надавалася необхідна допомога. Значна частина з них поповнила сформоване гетьманом військо.

У ході повстання поступово зростає питома вага запорожців, активна участь яких у повстанні істотно посилила загони його учасників. На звільнених територіях повстанці отримали можливість реалізації різних форм соціальної практики. Влітку на теренах Правобережжя проходить масове покаяння селян і міщан, утворення козацьких полків, однак швидка зміна позиції Росії

³⁸⁶ Белоруссия в эпоху феодализма. – Сб. док. и мат. В 3-х томах. – Т.2 (с середины XVII до конца XVIII века (до воссоединения с Россией)). – Минск: Изд-во АН БССР, 1960. – С.364-365.

унеможливила їхнє перетворення у військово-адміністративні одиниці, яке диктувала сама логіка подій.

За подіями на Правобережжі уважно стежили уряди Росії, Туреччини, Кримського ханату. Однак Порта виявилася не готовою до безпосередньої участі у військовому конфлікті. Повстання зумовило і активізацію соціально-політичних процесів у регіоні, посилення боротьби у Галичині, Білорусі, Лівобережжі. Уряди держав регіону змушені були вжити заходів для запобігання радикалізації форм прояву національно-визвольного і соціального опору.

РОЗДІЛ 3

ДІЇ ПОВСТАНЦІВ У 1735 – ЛИПНІ 1736 Р.

3.1. Відновлення військових дій. Діяльність П.Орлика

Взимку 1734/35 рр. тривала активна підготовка до відновлення наступальних дій. Повстанці, зосереджені на Запорозжі, Лівобережжі, у Молдові формували нові загони, готуючись до повернення на Правобережжя і продовження боротьби. Значна їх частина розташувалася на лівому березі Дністра, не припиняючи нападів³⁸⁷. Окремі загони відновили дії вже у січні 1735 р., незважаючи на присутність у регіоні чисельних шляхетських каральних партій та російських регулярних частин. В умовах постійної загрози з їхнього боку боротьба повстанців набрала форми дій дрібних підрозділів як один з найбільш оптимальних варіантів організації повстанського руху³⁸⁸.

Здобуття Дубосар привернуло пильну увагу російського уряду, оскільки серйозно ускладнило відносини з Портою, ледь не спричинивши оголошення війни. Довідавшись, що серед нападників були запорізькі козаки і, вважаючи їх частиною російського регулярного війська, молдовський господар К.Маврокордат негайно відрядив посланця до Стамбулу. Турецький візир Хекім заде Алі паша, дізнавшись про це, висловив російському резиденту претензії щодо порушення кордону Порти козаками. О.Вешняков поставив це до відома російському уряду і одночасно, 19 січня, звернувся до Вейсбаха³⁸⁹.

Після звільнення С.Чалий повернувся до боротьби. Невдовзі він прибув до с.Вербки, куди для його затримання Вейсбах відрядив регулярні війська і

³⁸⁷ Сварник І.І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана. – С.64-65.

³⁸⁸ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – С.78.

³⁸⁹ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.101.

осавула з 120 запорожцями³⁹⁰. Ватажок, повідомлений завчасно, виставив біля заgonу охорону і роз'їзд. 12 січня під село прибули карателі, однак повстанці були наготові і відступили на Демівку. Після цього Чалий з загоном, що нараховував вже близько 100 осіб, вирушив до Саврані. Тут, за 5-и тижнів перебування, його чисельність досягла 500 вояків, за рахунок поповнення січовиками і селянами Рашківщини, Ягорличчини, інших місцевостей. Далі вони вирушили звільняти Бар від конфедератів. Не знайшовши їх і пробувши у місті три дні загін С.Чалого повернувся, після чого його чисельність почала зменшуватися. Для нападу на Могилів відділилося 26 повстанців на чолі з Шамрою, до яких приєдналися селяни навколишніх сіл. Не заставши поляків, вони наклали штраф на єврейську громаду міста³⁹¹. Загін С.Чалого діяв не лише на Правобережжі, а й вступив до Молдови, де захопив 2 села, про що К.Маврокордат негайно доповів Порті³⁹². Одночасно поповнювалося повстанцями військо П.Орлика. На початку року він розташував 700 піхотинців у Копанках, у лісі за 15 верст від Каушан³⁹³.

15 лютого сеймик шляхти Брацлавського воєводства звернувся до Вейсбаха за допомогою. Російські частини, передусім, мали затримати Г.Медведя, Верлана, Писаренка, М.Гриву, С.Чалого, Савку, Темку, Моторного з їхніми загонами. Генерал відповідні розпорядження зробив ще напередодні, але розгромити їх не вдалося, оскільки при наближенні переважаючих сил повстанці відступали на територію Порті. Про боротьбу з ними надіслали ордер до російської залоги Немирова, куди невдовзі мав прибути генерал Гейн³⁹⁴. Крім того шляхта вирішила на наступному сеймику, 14 березня, обрати суддів для розгляду справ затриманих повстанців, що Вейсбах повністю підтримав³⁹⁵.

³⁹⁰ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1735 р., спр.14, арк.121.

³⁹¹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.73-75.

³⁹² АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1735 р., спр.14, арк.119 зв.

³⁹³ Там само, арк.3.

³⁹⁴ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.111.

³⁹⁵ Там само. – С.112.

Поступово з Молдови на Правобережжя повернулися деякі ватажки, які відступили, щоб поповнити свої лави і чекали слушної нагоди для відновлення боротьби. Про припинення їхнього відходу до Молдови надалі Вейсбах домовився з господарем К.Маврокордатом, 23 лютого повідомивши Вєшнякова. У випадку руху каральних загонів з Запорожжя і Немирова, з боку Молдови по Дністру, передусім у Сороці, також мали розташувати війська. При спробі перетнути кордон Порти повстанців мали затримати і видати російській владі³⁹⁶. 26 лютого до Вейсбаха у Білу Церкву прибув великий армаш Молдови Ф.Рошкан і передав претензії К.Маврокордата і вимоги великого візира розслідувати напад на Дубосари³⁹⁷.

28 лютого імператриця наказала головнокомандуючому російським військами у Польщі Мініху усіляко сприяти припиненню заворушень. Для якнайшвидшого придушення повстання його зобов'язали діяти спільно з урядом Августа III, слідкуючи, щоб російські війська не завдали шляхті ніякої шкоди. Координація діяльності покладалася на повноважного представника Росії при королівському дворі Г.К.Кайзерлінга³⁹⁸. Російський уряд сподівався, що спільними зусиллями повстання швидко придушуть. Однак ці надії не справдилися і російський уряд з тривогою стежив за ходом боротьби. Побоюючись її поширення на територію імперії він вжив відповідних заходів. 7 березня смоленському комендантові Ф.Шепелєву наказали не підпускати “гайдамаків” до кордону. Відповідні розпорядження отримали офіцери, які несли тут службу³⁹⁹.

Ранньою весною на Правобережжі, передусім на півдні Київщини і Брацлавщини, знову з'явилися великі повстанські загони і боротьба спалахнула з новою силою. Тепер основну роль почали відігравати невеликі кінні

³⁹⁶ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.106.

³⁹⁷ АЗПРІ, ф.90, оп.90/1, спр.51, арк.21-21 зв.

³⁹⁸ ПСЗРИ. – Т.IX (1733-1736). – Спб., 1830. – С.479-480.

³⁹⁹ Лола О.П. З. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.56

підрозділи повстанців⁴⁰⁰, які склалися з селян і міщан Правобережжя, січових козаків, втікачів з інших українських земель. Вони здійснювали напади на польські залоги, урядовців, шляхту. З іншого боку активні військові дії проти російських військ і повстанців вели конфедерати, тероризуючи місцеве населення. Для організації нового походу волинський воєвода і маршалок Волинської конфедерації М.Потоцький почав стягати на 16 березня до Іванковець війська⁴⁰¹. Воєнна рада при генеральному маршалку здійснила загальну люстрацію конфедератських корогв. Загалом компут складався з 10645 кіннотників і 230 піхотинців, причому найбільше виставило Волинське воєводство – 2060 кінних вояків⁴⁰².

Посилення активності повстанців на прикордонні змусило уряд Росії видати відповідні розпорядження. Військова колегія 17 березня наказала залогам Смоленської губернії не допускати навіть наближення повстанців до кордону. Полкову команду генерал-лейтенанта Ізмайлова, яка вела боротьбу з ними, генерал-майор Рєпнін мав поповнити п'ятсотма солдатами. Смоленську залогу мали негайно укомплектувати перебуваючими у місті рекрутами. Ізмайлова зобов'язали вислати у місця можливого вторгнення повстанців на російсько-польському кордоні усіх наявних добре озброєних і кінних смоленських шляхтичів, надіславши пропозиції запобіжних заходів. Для охорони кордону і затримання втікачів залучили населення прилеглих районів⁴⁰³. Ще напередодні аналогічні розпорядження розіслали по Лівобережжю. 15 березня Стародубська полкова канцелярія отримала наказ Генеральної військової канцелярії вжити необхідних заходів проти нападу з Правобережжя. Усім козакам і посполитим наказали бути наготові⁴⁰⁴. Невдовзі Військова колегія наказала прикордонним губернаторам надійно

⁴⁰⁰ Мишко Д.І. Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією (30 – 50-ті роки XVIII ст.). – С.49

⁴⁰¹ АГАД, Архів Замойських, сигн.3116, арк.135.

⁴⁰² Stanek W. Konfederacje generalne koronne w XVIII w. – Torun: Wyd-wo Adam Marszałek, 1991. – S.116.

⁴⁰³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.56-57.

⁴⁰⁴ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.734, арк.1-1 зв.

оберігати кордон форпостами від повстанців. 22 березня смоленському коменданту полковнику А.Шамордіну наказали негайно рапортувати про порушення кордону⁴⁰⁵.

Для притягнення повстанців до відповідальності сеймик Брацлавського воєводства 22 березня утворив спеціальний військовий суд з необмеженими повноваженнями⁴⁰⁶. Польські урядові кола чудово розуміли всю небезпеку подальшого розгортання боротьби на Правобережжі, тим більше, що її руки були зв'язані суперечками у власному таборі. 26 березня коронний маршалок, описуючи внутрішнє становище РП, підкреслив Августу III розгортання “пожежі”⁴⁰⁷.

5 квітня І.Вейсбах наказав мешканцям Брацлавського воєводства затримувати повстанців і повідомляти про них командування російських військ. Ще напередодні останнім наказали ловити “бунтівників”. Кожний землевласник мав тримати у покорі своїх підданих, зобов'язавши їх до проведення сівки. Про випадки відмови виконувати повинності наказувалося негайно повідомляти найближчі військові частини. Після допиту порушників віддавали до суду, якому надали право без будь-яких зволікань і апеляцій виносити постанови та виконувати вирoki⁴⁰⁸.

Російське командування надавало польській шляхті всю необхідну допомогу у боротьбі з виступами у їхніх маєтностях⁴⁰⁹. Однак основну частину повстанських загонів знищити не вдалося. При наближенні російського війська вони відходили до турецьких володінь, куди карателям вступати суворо заборонили для уникнення конфліктів з Портою. 15 квітня генерал-губернатор Вейсбах доносив, що проти повстанців, які вирушили у запорозькі степи, відрядив з місцевих регулярних і нерегулярних частин 500 вояків, а їм назустріч – понад сотню козаків з Запорожжя. Він сподівався затримати

⁴⁰⁵ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.57.

⁴⁰⁶ Там само. – С.55.

⁴⁰⁷ ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.1507, арк.1 зв.

⁴⁰⁸ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.59-60.

⁴⁰⁹ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.129-130.

повстанців користуючись домовленістю з господарем Молдови і стратити їх прямо на кордоні, щоб продемонструвати рішучість російського командування⁴¹⁰.

Передбачаючи можливість відходу повстанців до П.Орлика, Вейсбах 15 квітня попросив О.Вешнякова зробити подання Порті про заборону гетьману приймати їх, або видачу Росії чи Молдові⁴¹¹. Довідавшись про каральну експедицію, С.Чалий відрядив В.Безродних до П.Орлика з проханням прийняти його на службу. Рух повстанців до Дубосар викликав тривогу в полковника розташованої тут гетьманом залоги, який відправив до останнього двох сотників за належними розпорядженнями. П.Орлик схвалив бажання С.Чалого з “товариством” виступити проти гніту Росії “для оборони Вітчизни, для визволення всього Народу нашого Військового і Посполитого ... поправки Прав і Вільностей давніх Військових”⁴¹².

Одночасно продовжувалися військові дії і на Правобережжі. У квітні понад сто кінних повстанців напали на м.Білилівку і с.Огієвку⁴¹³.

7 травня київському генерал-губернатору І.Вейсбаху наказали повернути з Польщі утікачів з Росії⁴¹⁴. Однак втечі продовжувалися. Частішали випадки дезертирства у середовищі розташованих на Правобережжі регулярних російських військ і козаків. Перебуваючий у Немирові підполковник Баскаков затримав 8 запорожців. Їх, після повернення на Січ, мали представити до суду⁴¹⁵. Невеликі повстанські підрозділи поблизу Бугу розігнали козаки осавула Юр'єва⁴¹⁶.

Прихильники Августа III вжили різноманітних заходів для утвердження його влади на Правобережжі. Так 18 травня у Кам'янецькому гроді, в

⁴¹⁰ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.106.

⁴¹¹ АЗПРІ, ф.90, оп.90/1, спр.51, арк.29.

⁴¹² Там само, ф.89, оп.89/1, 1735 р., спр.14, арк.122. Ф.90, оп.90/1, спр.51, арк.33-33 зв.

⁴¹³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.55.

⁴¹⁴ Бумаги. – Т.IV (1735). – С.144.

⁴¹⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів (1734-1775). – Т.1. – К., 1995. – С.214.

⁴¹⁶ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1735 р., спр.14, арк.143.

присутності подільського воєводи С.Гумецького, привели до присяги на вірність новому королю польсько-українській і вірменській магістрати міста⁴¹⁷. Продовжувалися релігійні переслідування. У зв'язку з цим 28 серпня російському послу Кайзерлінгу у Варшаву послали рескрипт з вимогою повідомлень про нові випадки жорстоких гонінь православного населення і звертання по ним до короля Августа III і уряду РП⁴¹⁸.

У цей час російські війська поступово знищили останні значні польські підрозділи, знекровлені у боях з повстанцями. У травні конфедератів-литовців, які рухалися до турецьких володінь, сподіваючись на протекцію султана, розбили під Сатановим і Жванцем. Російський уряд 16 червня схвалив дії Вейсбаха, наказавши знищити їх до решти⁴¹⁹. Конфедератів, які після поразки переховувалися у лісах, січовики повбивали⁴²⁰. Численні скарги магнатів на лівобережних і запорозьких козаків змусили імператрицю 25 травня наказати Мініху вивести їх з Польщі, залишивши лише необхідну кількість⁴²¹. Всього у РП мали залишити 40 тисяч вояків (5 тисяч – для відрядження до Австрії), з яких 8 тисяч складали січовики⁴²². Однак 19 тисяч вояків, які виводилися, мали розташовуватися неподалік російсько-польського кордону⁴²³. Враховуючи ситуацію в охоплених повстаннями районах дислоковані тут війська не зазнали істотного скорочення. З підпорядкованих Вейсбаху і Гессен-Гомбурзькому 3 драгунських, 6 піхотних, 5 ландміліцьких полків і 500 козаків, розташованих на Правобережжі і Галичині⁴²⁴ передбачали вивести лише 1 піхотний і 2 ландміліцькі полки⁴²⁵.

⁴¹⁷ Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст. – С.226.

⁴¹⁸ РДАДА, ф.177, оп.1, 1735 р., спр.6, арк.40.

⁴¹⁹ Бумаги. – Т.IV (1735). – С.195-196.

⁴²⁰ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1735 р., спр.14, арк.107.

⁴²¹ РДАДА, ф.177, оп.1, 1735 р., спр.13, арк.23-23 зв.

⁴²² Там само, спр.25, арк.77.

⁴²³ Там само, спр.6, арк.17.

⁴²⁴ Там само, арк.21.

⁴²⁵ Там само, арк.22.

Новий підйом боротьби засвідчив 24 травня гайсинський староста А.Чечель великому коронному канцлеру. Повстання охоплювало майже всю територію Брацлавського воєводства, великі загони діяли поблизу Жашкова, Вінниці, Брацлава, Літина, Бара, Гранова⁴²⁶. Поступово розмах операцій зріс і вони від руйнування комунікацій перейшли до захоплення великих міст, таких як Гранів⁴²⁷.

Уряд РП неодноразово звертався до К.Маврокордата з проханням видати керівників боротьби, передусім Верлана. Польський полковник Лібішевський 28 травня особисто бачив ватажка ув'язненим в Ясському замку і наступного дня попросив молдовського господаря надійно тримати ватажка до 1736 р., коли надійде офіційна вимога про його видачу. Однак Верлана так і не видали⁴²⁸. Сліди ватажка губляться і знову ми зустрічаємо його на службі у сердаря Молдови Лупула. Влітку 1737 р., під час виконання одного з доручень, Мініх наказав Верлана затримати і 24 березня 1738 р. це питання Лупул підняв перед дійсним таємним радником І.Неплюєвим⁴²⁹. Після звільнення ватажок повертається до боротьби. 29 липня 1738 р. С.Малінський писав з-під Шаргорода про масові втечі вояків надвірних частин Любомирських до Верлана⁴³⁰. 31 травня 1735 р. до молдовського господаря звернувся Вейсбах з проханням докласти всіх зусиль, щоб Порта затримала С.Чалого і видала йому, або вислала⁴³¹.

Заклики П.Орлика до правобережних ватажків напружили російсько-турецькі стосунки, створивши загрозу широкомасштабного конфлікту⁴³². Порта, занепокоєна посиленням впливу Росії у РП, почала нарощувати військову присутність уздовж усього периметру польсько-турецького і російсько-турецького кордону – від Дністра до Північного Кавказу. Сюди

⁴²⁶ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.55.

⁴²⁷ ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.1, спр.11, арк.19 зв.

⁴²⁸ Сварник І.І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана. – С.64-65.

⁴²⁹ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.1, арк.295.

⁴³⁰ АГАД, АПП, сигн.127, арк.661.

⁴³¹ АЗПІ, ф.90, оп.90/1, спр.51, арк.36.

⁴³² Там само, арк.36 зв.

наприкінці травня вирушив Каплан Гірай з 60 тисячною ордою і легкою артилерією. До середини серпня до нього прибуло ще 20 тисяч вояків⁴³³. Щоб схилити хана до активних дій з Кенігсбергу вирушив Нахімовський, який прибув до Бахчисарая у червні. Каплан Гірай у ході триразових аудієнцій не давав чітких відповідей, попросивши посланця затриматися на три тижні для зносин з Портою. Невдовзі прибув Минович і обидва посланці спільно на другому прийомі у хана підняли питання про татарське втручання. По закінченні наступних чотирьох тижнів Каплан Гірай знову не обіцяв нічого нового⁴³⁴.

Значна частина ватажків уникнули затримання. 29 травня Вейсбах доповів російському урядові, що захопив лише 18 учасників загону С.Чалого і лист Орлика з закликом до походу на Москву. Однак до останнього вирушила лише невелика частина цього загону – 50 осіб з 500. Інші розійшлися по Молдові та Запорозжю і приєдналися до Орлика пізніше⁴³⁵. 6 червня Вейсбах повідомив, що С.Чалий вже з Дубосар прибув у Каушани до гетьмана, який дав йому на знак влади корогву і призначив вояків у його загін⁴³⁶. Сам гетьман охарактеризував загартоване у боях з польськими і російськими карателями поповнення як “цвіт запорозького війська”⁴³⁷. Проте відсутність коштів для його утримання, а також поразка у РП прихильників С.Лещинського, з якими гетьман пов’язував свої політичні плани, унеможливила їхню реалізацію. Уже 25 червня російські дипломати І.Неплюєв і О.Вешняков повідомили з Стамбулу про спробу С.Чалого, перебуваючого при Орликові з загоном у 200 вояків, виклопотати собі амністію і дозвіл повернутися на Правобережжя. Він відправив до Неплюєва спеціального кур’єра, через якого ватажку

⁴³³ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. – М.: Наука, 1988. – С.428.

⁴³⁴ Truchim S. Konfederacja Dzikowska. – S.119.

⁴³⁵ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.106.

⁴³⁶ АЗПРІ, ф.90, оп.90/1, спр.51, арк.32 зв.

⁴³⁷ Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. – С.62.

запропонували затримати, або вбити гетьмана⁴³⁸. Однак ватажок відмовився реалізувати цю пропозицію і навіть після відходу з володінь Порти продовжував підтримати дружні стосунки з гетьманом.

Напередодні оголошення російсько-турецької війни П.Орлик розпустив значну частину свого війська, інші розійшлися самовільно. Підлеглі С.Чалого, обурені затримкою платні, силоміць змусили його залишити службу в гетьмана і повернутися на Правобережжя⁴³⁹. Його військо катастрофічно тануло. У жовтні при Орлику в Каушанах з 700 вояків, зібраних влітку, залишилося лише 100-150⁴⁴⁰.

До володінь Туреччини масово прибували й інші повстанці, добре вишколені у боях з польськими і російськими каральними військами. До Очакова вирушив ватажок Дон із загоном, який здійснив ряд вдалих операцій на Правобережжі (здобуття Линців, Кальника, Гранова)⁴⁴¹. Значною мірою завдяки діяльності П.Орлика місцева влада ставилася до них доброзичливо, не зважаючи на весь тиск уряду РП, конфедератів і Росії. Лідер національно-патріотичної еміграції, плануючи покращити військовий вишкіл втікачів і отримати гроші на це, запропонував використати їх у війні з Іраном⁴⁴². Однак Порта, перебуваючи у фінансовій скруті, відмовилася від послуг гетьмана і припинила платню набраним воякам. Туреччина зважала на позицію РП, особливо враховуючи своє внутрішнє становище і негативні для неї зміни міжнародної ситуації в Європі у 1735 р.⁴⁴³

⁴³⁸ РДАДА, ф.11, оп.1, спр.609, 8-8 зв.

⁴³⁹ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – С.149. Крупницький Б.Д. Пилип Орлик і Сава Чалий // Праці Українського Історично-філологічного товариства у Празі. – Т.2 (на пошану Д.Антоновича). – Прага, 1939. – С.42-45. Мицик Ю.А. Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII – п.п. XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С.95-97.

⁴⁴⁰ Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – С.63.

⁴⁴¹ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.429, арк.59.

⁴⁴² Там само, арк.89.

⁴⁴³ Витол А.В. Османская империя и международные отношения в 1718-1735 гг. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. – М.: Наука, 1990. – С.315. Мейер М.С. Кризис османских имперских порядков и периферии в XVIII веке. // Там само. – С.66.

У другій половині 1735 р. повстання продовжувало розгортатися, не зважаючи на посилення каральних операцій з боку військ Росії та Польщі. Зріс інтерес до подій на Правобережжі з боку сусідніх держав, передусім Порту і Швеції, обумовлений значною мірою дипломатичною діяльністю П.Орлика. Османська імперія, зацікавлена в ослабленні Росії, прихильно ставилася до повстанців. Щоб не допустити вступу військ Порту і Криму на Правобережжя, О.Вешняков радив І.Б.Вейсбаху якомога швидше перекинути одну дивізію з південної Польщі у Подністров'я і звернутися звідти до господаря Молдови⁴⁴⁴. І хоча Остерман 19 липня засудив це, як дестабілізуючий становище РП чинник,⁴⁴⁵ війська Вейсбаха передислокували й 4 і 8 липня про це повідомили Мініха⁴⁴⁶. Російське командування з усією серйозністю поставилося до війська П.Орлика, яке він планував на випадок російсько-турецької війни ввести на Правобережжя, розпочавши звідти наступ на Гетьманщину. Згідно пропозиції Вейсбаха, на початку турецької кампанії Гейн мав форсувати Дністер і, вирушивши до Дубосар та Каушан, захопити гетьмана⁴⁴⁷. У випадку необхідності йому мав допомогти Гессен-Гомбурзький⁴⁴⁸.

21 червня Вейсбах доповів про розташування російських військ уздовж польсько-турецького кордону, для протидії його перетинанню повстанцями і частинами П.Орлика, на відстані 4-5 миль. 150 вояків розмістили у Могилів-Подільському⁴⁴⁹. 29 червня і 6 липня йому наказали відрядити генерал-майора Гейна з 4 тисячами вояків на лінію Китайгорода, куди останній мав прибути 10 серпня. Враховуючи неспокійну ситуацію на Правобережжі, полковник Дунін з 1400 солдатами і офіцерами мав займати Меджибіж, Умань, Брацлав і Медведівку, а після прибуття сюди 2 ландміліцьких полків на чолі з генерал-

⁴⁴⁴ Шульман Е.Б. О позиции России в конфликте с Турцией в 1735-1736 гг. // Балканский исторический сборник. – Вып.3. – Кишинев: Штиинца, 1973. – С.24.

⁴⁴⁵ Там само. – С.30.

⁴⁴⁶ Там само. – С.33.

⁴⁴⁷ РДАДА, ф.177, оп.1, 1735 р., спр.22, арк.14 зв.

⁴⁴⁸ Там само, арк.20.

⁴⁴⁹ РДАДА, ф.177, оп.1, 1735 р., спр.25, арк.78-78 зв.

майором Шпігелем, або полковником Веделем від Л.Гессен-Гомбурзького також приєднатися до Гейна⁴⁵⁰.

Розташування “постирунгів” на Волині, Поділлі та уздовж кордону доручили Л.Гессен-Гомбурзькому. Зважаючи на обмаль вояків, (оскільки в окремих містах ради в розташувати залоги у 500-1000 солдатів) він 11 вересня звернувся за додатковими інструкціями⁴⁵¹. Генерал успішно вирішив поставлене завдання і 22 жовтня російський уряд схвалив його дії⁴⁵².

Моральний стан розташованих тут російських військ був украй важким, що зумовило масове дезертирство. Вояки приєднувалися до повсталих, або втікали на Січ. 19 липня І.Вейсбах направив до кошового І.Малашевича розпорядження вжити всіх заходів для їх затримання, заборонивши надалі приймати втікачів на Запорозжжі⁴⁵³. Російські каральні підрозділи продовжували боротьбу з повсталими, повертаючи затриманих втікачів на Лівобережжя. Лише у травні з РП вислали 10.662 особи⁴⁵⁴. Однак втечі продовжувалися, чому активно сприяли дії груп перевідників, які складалися з мешканців прикордонних районів. Вони, ризикуючи власним життям, допомагали населенню Гетьманщини перебратися на Правобережжя. Одна з таких груп, виявлена в урочищі Коноплянець на території Домонтівської сотні, складалася з лівобережних козаків і мешканці Правого берега, яких так і не вдалося затримати⁴⁵⁵.

Для розгляду справ, пов'язаних з повстанням, створили російсько-польський суд-комісію, який мав об'єднати зусилля по притягненню його керівників до відповідальності. 4 серпня у Каневі відбулося його відкриття, яке засвідчило бажання сторін до співпраці⁴⁵⁶. На друге засідання, наступного дня,

⁴⁵⁰ РДАДА, ф.177, оп.1, 1735 р., спр.13, арк.104.

⁴⁵¹ Там само, арк.140.

⁴⁵² Там само, спр.6, арк.108.

⁴⁵³ Архів Коша Нової Запорозької Січі.— С.216.

⁴⁵⁴ Алефиренко П.К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30 – 50-х годах XVIII века.— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— С.107.

⁴⁵⁵ ЦДІАК, ф.56, оп.3, спр.283, арк.4-4 зв.

⁴⁵⁶ Там само, ф.6, оп.1, спр.1, арк.18.

генерал Вейсбах особисто не зміг з'явитися⁴⁵⁷. Він радив комісару і судді М.Яцьковському змусити магнатів пом'якшити гноблення підданих, яке викликало їх приєднання до повстанців, особливо на прикордонні, яких вже й так сюди чимало прибуло з інших місць⁴⁵⁸.

Активно діяли проти шляхти і мешканці Білорусі, передусім на Поліссі і Подніпров'ї. Влітку міщани Могилева об'єднавшись з міським жовнірами і жителями навколишніх сіл захопили замок і закріпилися у Німецькій башті. Для придушення виступу і рогрому “свавільних куп” у Східну Білорусію Август III відправив “білоруську” дивізію під командуванням полковника Б.Незабитовського, якому також підпорядкували кінну корогву полковника Кості, корогву новогрудовського старости і королівський полк підляського воєводи⁴⁵⁹. У Пінському повіті розправлявся з шляхтою загін Верещаки і Костюшка. 12 листопада для його розгрому вирядили Мосацького⁴⁶⁰.

16 серпня шляхта Подільського воєводства в інструкції депутатам на сейм вимагала примноження коронних військ⁴⁶¹. Сеймик Брацлавського воєводства 1 вересня, відряджаючи до Варшави своїх представників, вимагав сформувані військові загони для захисту від повстанців. Сейм задовільнив прохання шляхти. У Брацлавському і Київському воєводствах створили спеціальні команди. Відрядили послів також до великого коронного гетьмана Й.Потоцького з завданням домогтися надіслання додаткового війська і дозволу на організацію воєводських корогв⁴⁶². Депутати мали також добитися від Августа III повної ліквідації молдовських поселень Лівобережжя Дністра, мешканці яких виступили проти шляхти⁴⁶³.

⁴⁵⁷ ЦДІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.20.

⁴⁵⁸ Там само, арк.21.

⁴⁵⁹ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.). – С.104-105.

⁴⁶⁰ АГАД, АР, від.7, сигн.1а.

⁴⁶¹ Palkij H. Praca komisji aukcji wojska w latach 1736-1738 // КН. – 1999. – R.CVI. – Nr.1. – S.20.

⁴⁶² Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.56.

⁴⁶³ Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине. – С.107.

Дії повстанців, особливо раніше перебуваючих під регіментом П.Орлика, восени серйозно стурбували подільську шляхту. 7 вересня шляхтич Петриманський повідомив, що, напередодні побувавши у Тульчині, заспокоїв представників міської верхівки, наляканих діями Савки і Медведя, загони яких стояли під Ягорликом⁴⁶⁴. У цей час через Сьомаки і Брацлав пройшла кількасотенна польська частина на чолі з хорунжим панцирного знаку князя Сангушки Вішоватим, відрядженим до Немирова через Вінницю⁴⁶⁵. Однак, С.Чалий і Г.Медведь продовжували свої напади і поляки, як повідомлялося 25 вересня, вирядили проти них під'їзд з 1,5 тисячі вояків⁴⁶⁶. Під тиском переважаючих сил С.Чалий, на чолі 55 козаків, перейшов на службу шляхти, отримавши 2.000 злотих від Й.Потоцького. Починаючи з 27 вересня їм почали нараховувати платню (по 2 злотих у тиждень на рядового вояка і 18 – особам командного складу)⁴⁶⁷. У жовтні (ст. ст.) С.Чалий знаходився у Брацлаві при частині Й.Вішоватого, як полковник⁴⁶⁸. Одночасно шляхта неодноразово вимагала притягнути Верлана до кримінальної відповідальності. 13 вересня у Кам'янці відбувся сеймик шляхти Подільського воєводства, на якому знову порушили це питання. Для його розв'язання червоногородського войського Ф.Гуровського обрали послом до господаря Молдови у Ясси⁴⁶⁹. Поляки вимагали від полковника Трейдена видачі отамана надвірних козаків Білої Церкви Олешченка, який допоміг російському війську у боротьбі з конфедератами⁴⁷⁰. Оскільки місцевий староста Яблонський обіцяв його повісити, Гессен-Гомбурзький запропонував ватажка, враховуючи заслуги, переправити на Лівобережжя⁴⁷¹.

⁴⁶⁴ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1406, арк.3.

⁴⁶⁵ Там само, арк.3 зв.

⁴⁶⁶ АГАД, АР, від.34, сигн.359, арк.2.

⁴⁶⁷ Там само, АПП, сигн.127, арк.271-272.

⁴⁶⁸ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.17, арк.7 зв.

⁴⁶⁹ ІР НБУВ, ф.ІІ, спр.21348, арк.122.

⁴⁷⁰ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.17, арк.25 зв.

⁴⁷¹ Там само, 1735 р., спр.13, арк.319 зв.

Активізували свої дії і опришки. У вересні загін на чолі з Макаревичем розгромив шляхетські двори у селах Новошах та Грабівці. Після затримання учасники нападу були четвертовані⁴⁷².

Одночасно П.Орлик, перебуваючи у володіннях Порти, продовжував підготовку до наступальних дій. Однак іноді він зустрічав опір місцевої адміністрації. 18 листопада гетьман з Каушан скаржився хотинському паші Е.Колчаку на дії очаківського і бендерського пашів. Вони без дозволу Порти у Буджаку полонили кілька сотень підпорядкованих йому козаків і купців з Правобережжя⁴⁷³.

Польські війська рішуче придушували виступи селян і міщан. Російський полковник Я.Трейден 27 грудня повідомив про жорстоку розправу шляхти над повстанцями. Польські корогви, розташовані уздовж Дністра і далі до Немирова, розшукували перебуваючих раніше у “затягах” і, забираючи майно, вішали⁴⁷⁴. На ярмарку в Умані заарештували канівських жителів і священника Канівського староства М.Орловського. Пізніше їх змушені були звільнити. Перебуваючий у Брацлаві з військами регіментар М.Грохольський отримав наказ С.Лещинського розіслати свої корогви по правобережним містечкам, привівши у бойову готовність, і чекати допомоги татарських загонів⁴⁷⁵. Невдовзі до регіментаря мав прибути і тисячний загін жовнірів з Рашкова. Шляхта суворо заборонила населенню приїздити до Білої Церкви та у навколишні містечка, де польським військам не вдалося відновити панування РП. За порушення даного розпорядження чимало затриманих повісили у Брацлаві. Переслідувань зазнали уманський піп Діонісій та інші православні священники, багатьох з них поляки катували⁴⁷⁶. На Поділлі активні дії проти повстанців вели перебуваючі тут 8 ескадронів, кожний з яких нараховував по 3 корогви⁴⁷⁷.

⁴⁷² Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.101.

⁴⁷³ АЗПРІ, ф.26, оп.26/1, спр.2, арк.349 зв.

⁴⁷⁴ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.17, арк.7 зв.

⁴⁷⁵ Там само, арк.8.

⁴⁷⁶ Там само, арк.8 зв.

⁴⁷⁷ Там само, ф.12, оп.1, спр.84, арк.29 зв.

Не зважаючи на низку заходів, вжитих урядом РП і Росії, придушити повстання не вдалося. Вони змушені були визнати неможливість навіть зупинити потік втікачів до польських володінь. О.Бутурлін, якому підпорядковувалися форпости на кордоні, доповідав Московській сенатській конторі у 1735 р., що його посиленна охорона, відрядження військових команд і поїздки поміщиків до Польщі, не призвели до істотного збільшення кількості повернутих. Невдовзі вони знову втікали, підмовляючи нових бажаючих. Це було обумовлено певним пом'якшенням повинностей, на яке вимушено пішли правлячі кола РП під тиском повстання, і наявністю ряду районів, звільнених з-під польсько-шляхетської влади⁴⁷⁸. З іншого боку, загроза її відновлення зумовила втечі з районів, зайнятих коронними військами. Так у Тульчинському ключі розійшлася ледве не половина підданих⁴⁷⁹.

Повне безправ'я селян і міщан в існуючій в РП моделі соціально-політичних відносин добре ілюструє “Katechizm o tajemnicach rządu polskiego...” написаний у момент нового піднесення боротьби на Правобережжі. Автор наголосив, що нешляхтич не може бути людиною, селянин “має тільки прикмети душі і тіла”, але водночас є річчю шляхтича, “як худоба”, а міщанин не “повна” людина, а “substantia incompleta”, “посередня сутність” між “людиною-шляхтичем” і “нелюдиною-селянином”⁴⁸⁰. Політична анархія у Польщі обумовила і слабкість коронного війська, не спроможного захистити край від вторгнень ворогів, зате лютого у розправах з місцевими мешканцями. Великого коронного гетьмана скептично названо “великим вождем дуже малого війська, булава якого переставши бути страшною ворогам, почала бути силою і можновладством, обтяжливою обивателям”⁴⁸¹. (Не зважаючи на це, шляхетська конфедерація скликана 21 листопада у Варшаві

⁴⁷⁸ Алефиренко П.К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30 – 50-х годах XVIII века. – С.108-109.

⁴⁷⁹ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1406, арк.1.

⁴⁸⁰ Katechizm o tajemnicach rządu Polskiego jaki był około roku 1735, napisany przez J.P. Sterna w języku angielskim potem przełożony francuzku, a teraz nakoniec po polsku. – Samborz. – W drukarni Jego Cesarsko-Krolewsko-Apostolskiey Mosci. – 1790. – S.4-6.

⁴⁸¹ Ibid. – S.20.

радила Августу III доручити забезпечення внутрішнього порядку саме Й.Потоцькому⁴⁸²). Анархізація держави і її безсилля, продемонстроване ходом боротьби у РП після смерті Августа III, було помітним ударом як по існуючій соціально-політичній моделі так і по сарматизму – уявленням про засадничу вищість поляків⁴⁸³.

Отже, можна констатувати, що у ході виснажливої боротьби повстанцям вдалося завдати каральним військам істотних втрат. Однак їхнє становище погіршилося внаслідок посилення співпраці між командуванням розташованих на Правобережжі польських корогів і російських частин. Польські регіментарі налагодили відповідні зв'язки з Кримським ханатом. Активізувалися дипломатичні стосунки з Молдовою. Одночасно у середині повстанського табору виникли певні розбіжності. Окремі його учасники, розчаровані рядом невдач, перейшли на бік шляхти. Однак, не зважаючи на це, основна маса повстанців продовжувала вести боротьбу, намагаючись встановити контакти з населенням Гетьманщини.

⁴⁸² Санктпетербургские ведомости. – №97. – 4 декабря 1735 г.

⁴⁸³ Michalski J. Stanislaw Konarski wobec sarmatyzmu i problemy europeizacji Polski // Polska w Swiece. Szkice z dziejow kultury polskiej. – Warszawa: PWN, 1972. – S.278-279.

3.2. Перебіг боротьби у першій половині 1736 р.

Не зважаючи на жорстокі репресії запекла боротьба точилася і на початку 1736 р. 8 тисяч повстанців для наступу на коронні війська об'єдналися “до купи”⁴⁸⁴. 16 січня повстанський загін, очолений Харком вчинили напад на Таращу і штурмом взяли замок⁴⁸⁵. Активними діями було охоплено Поділля. Поблизу Вінниці повстанці у сутичці знищили двох офіцерів і 4 поштових⁴⁸⁶. 29 січня стало відомо про знищення нового польського роз'їзду⁴⁸⁷. Тривала боротьба і на Київщині. Мешканці с.Ходорова Житомирського повіту напали на маєток шляхтича Валецького, посадивши орендаря у в'язницю⁴⁸⁸.

Нові дії повстанців змусили уряд РП у лютому перекинути на Правобережжя додаткові військові частини. По 3 корогви розмістилося в Ягорлику, Гранові, Рашкові, Брацлаві⁴⁸⁹ та Умані⁴⁹⁰. Поляки зайняли також Лисянку, ряд інших міст, містечок, сіл і просувалися далі на схід. Вже за Меджибожем їм доводилося долати запеклий опір численних гайдамацьких загонів⁴⁹¹. Карателі немилосердно придушували будь-який опір. Вони вішали не лише повстанців, а й їх родичів, конфісковуючи майно. Переслідування і катувань зазнали православні священники, в яких шляхта небезпідставно бачила підбурювачів до боротьби. Їм заборонили правити служби у церквах і молитися за здоров'я російської імператриці Анни Іоанівни і Августа III, сподіваючись після придушення повстання і утвердження С.Лещинського при владі відвоювати Лівобережжя⁴⁹². Польське військо жорстоко розправлялося з місцевим населенням Уманщини і прибульцями, страчуючи чоловіків і

⁴⁸⁴ АГАД, АР, від.34, сигн.375, ч.7.

⁴⁸⁵ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.190.

⁴⁸⁶ ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.2294, арк.14.

⁴⁸⁷ АГАД, АР, від.34, сигн.375, ч.7.

⁴⁸⁸ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.57

⁴⁸⁹ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.17, арк.9.

⁴⁹⁰ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.1406, арк.6-6 зв.

⁴⁹¹ Там само, ф.128, оп.1(вотч.), спр.1278, арк.12- 12 зв. АГАД, АР, від.34, сигн.375, ч.11.

⁴⁹² РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.17, арк.9 зв.

вчиняючи наругу над жінками⁴⁹³. Крім того, у квітні Й.Потоцький, який розташувався з основними силами на Поділлі, поповнив свої війська конфедератськими партіями з турецьких володінь⁴⁹⁴. Для нового наступу на правобережних повстанців великий коронний гетьмана розіслав універсали до частин польського війська. Згідно них всі “офіцери і компанія” мали до 1 травня прибути до своїх корогів і регіментів та бути напоготові у випадку початку військових дій⁴⁹⁵.

Надана російським урядом військова допомога забезпечила польському командуванню можливість активізувати операції на Правобережжі. Король Речі Посполитої Август III і примас Т.Потоцький вислали у Санкт-Петербург листи з подякою за надану розташованим у РП російським корпусом підтримку⁴⁹⁶. Російський уряд і надалі вживав активних заходів проти повстанців, особливо у прикордонних районах. 7 лютого майору Лівену наказали посилити охорону кордону, оскільки кількість нападів тут щоденно збільшувалася. Їхніх організаторів і учасників, як селян так і шляхту, слід було арештовувати, використовуючи розташовані поблизу кірасирські полки. У Польщі російський уряд, для застереження, мав оголосити про повішення всіх затриманих. Землевласників РП зобов'язали утримувати від нападів своїх селян. Розгортання повстання на прикордонні заважали татарські наскоки⁴⁹⁷. Однак активні дії повстанців (засідки на дорогах, напади на міста, села, ярмарки) продовжувалися. Ними було охоплено південь Київського воєводства, Барське староство⁴⁹⁸. Повстанські загони з'явилися коло Лисянки і Умані, відверто погрожуючи нападами польським роз'їздам. Це не було залякуванням. 21 березня сотня кінних “гайдамаків” завдала втрат розташованим у Лисянці 2

⁴⁹³ Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – Ч.I (Донесения 1736 и 1737 годов) // Сборник военно-исторических материалов. – Вып.X. – С.17.

⁴⁹⁴ Санктпетербургские ведомости. – №33. – 22 апреля 1736 г.

⁴⁹⁵ АГАД, АР, від.34, сигн.140, арк.1 зв.

⁴⁹⁶ Санктпетербургские ведомости. – №7. – 22 генваря 1736 г.

⁴⁹⁷ Бумаги. – Т.V (1736). – С.43. Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. з Чернігівського історичного музею. – С.67-69.

⁴⁹⁸ ВР БН, ф.III, спр.6914, арк.9. ЦДІАК, ф.236, оп.2, спр.343, арк.1 зв.

польським корогвам. 6 квітня Буковський, який розташовувався з частиною у Летичеві, отримав наказ вирушити проти повстанців⁴⁹⁹.

У цей час суспільну тканину Гетьманщини повільно роз'їдала корозія соціальних і політичних суперечностей, обумовлена наступом російського уряду на соціально-економічні і політичні здобутки Національної революції XVII ст. Об'єктом жорстокого соціального визиску стала основна маса її населення. Повстанці Правобережжя, з досвідом і бойовими традиціями опору, були його реальними союзниками у боротьбі за свої права. 17 квітня бунчуковий товариш Ф.Ширай доповів про напад на Ширайку в Стародубському полку понад 50 повстанців, очолених колишніми втікачами із цієї слободи І.Лемешком та Д.Посконієм. Зруйнувавши її та поповнивши загін місцевими жителями, вони повернулися на Правобережжя. Про дії повстанців у селах полку 23 квітня сповістили Міністерську і Генеральну військову канцелярії⁵⁰⁰. Остання негайно видала відповідні розпорядження прикордонним полкам. 23 квітня Гадяцькій полковій канцелярії наказали відрядити 253 виборних кінних козаків на прикордонні форпости у Миргородському полку. 30 квітня їм наказали прибути до Києва на 4 місяці у розпорядження коменданта Шереметьєва⁵⁰¹.

Російські війська, у свою чергу, здійснюючи рейди по Правобережжю, затримували втікачів з Гетьманщини⁵⁰², а уряд видав за рік 12 указів про їхнє повернення⁵⁰³. Однак потік не зупинявся. Основними районами зосередження втікачів були Білоцерківський, Уманський, Богуславський, Германський повіти, Гомельське староство – території, де точилася запекла боротьба і позиції магнатсько-шляхетського землеволодіння були підірвані⁵⁰⁴. Як зраду Таємна

⁴⁹⁹ АГАД, АР, від.34, сигн.369, арк.1. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.479, арк.8 зв.

⁵⁰⁰ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.78.

⁵⁰¹ ЦДІАК, ф.55, оп.1, спр.70, арк.1а.

⁵⁰² Алефиренко П.К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30-50-х годах XVIII века. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.97.

⁵⁰³ Мавродин В.В. Классовая борьба и общественно-политическая мысль в России в XVIII в. (1725-1773). – Курс лекций. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – С.13.

⁵⁰⁴ Мордвінцев В.М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської Лаври у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.21. – 1979. – С.66.

канцелярія розглядала не лише втечу до РП, а й листування з перебуваючими тут кореспондентами, а особливо втікачами, побоюючись підбурювання до виступів⁵⁰⁵. Ситуацію у Гетьманщині через своїх розвідників відстежував П.Орлик, намагаючись підняти її населення на боротьбу. Один з його посланців, схоплений під Єремівкою, І.Буряченко, навіть під тортурами не видав змісту листа, його отримувача і шлях перетину кордону. Не випадково, 23 травня О.Шаховський доповів про своє негайне повернення з Москви до Глухова і просив посилення залоги останнього, оскільки 200 вояків звідси відрядили на форпости. Це зумовила небезпека антиросійського виступу, особливо враховуючи відносно невелику кількість розташованих тут російських регулярних військ⁵⁰⁶.

19 квітня Павенський з Летичева писав про новий спалах боротьби. У діях взяли участь кілька тисяч повстанців. Обурені розправою над арештованими козаками в Умані (одного розстріляли, другого – повісили, а третього відпустили лише завдяки проханню січової старшини) 50 запорожців несподівано оточили і штурмом здобули фортецю. У ході бою вони знищили розташований тут ескадрон, що складався з двох корогв, та місцеву шляхту. Повстанці підійшли до Білої Церкви і висунули вимогу російській залозі звільнити місто. Налякані поляки і євреї почали втікати, побоюючись розправи⁵⁰⁷.

Посилилися втечі мешканців Правобережжя на Запорожжя, яке стало справжньою школою партизанської боротьби, на що звернув увагу навіть англійський дипломат. Англійський дипломат К.Рондо 5 травня писав, що більшу частину запорозької голоти складають втікачі з РП⁵⁰⁸. Невдовзі вони знову організовано поверталися на Правобережжя. Для розгрому прибуваючих

⁵⁰⁵ Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М.: Литературное обозрение, 1999. – С.34.

⁵⁰⁶ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.17, арк.23-24 зв.

⁵⁰⁷ Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. із Чернігівського історичного музею. – С.67-69. ЧІМ, спр.233. ЦДІАК, ф.128, оп.1 (вотч.), спр.1278, арк.12- 12 зв. Там само, ф.254, оп.1, спр.479, арк.8 зв.

⁵⁰⁸ Донесения и другия бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 по 1736 г. – С.505.

повстанських загонів, з Бару, згідно повідомлення від 18 травня, мав вирушити регіментар Подільської партії Буковський⁵⁰⁹. Його партія спочатку стала табором за милю від Бару⁵¹⁰. Репресії новоприбулих каральних підрозділів з новою силою розпалило боротьбу. Повстанці, серед яких був козак Пластунівського куреня Г.Таран, напали на с.Кам'янку. Понад 60 січовиків, на чолі з отаманами Богошковським і Сороченським, здійснили також похід на Чигирин і Медведівку⁵¹¹. Секретар варшавської пошти А.І.Гібес на початку червня відзначив постійне зростання кількості повстанців на Поділлі. Для боротьби з ними Й.Потоцький відрядив у райони найзапеклішої боротьби нові частини коронного війська⁵¹².

З новою силою розгорнувся опір шляхті у Західній Україні, відтягуючи значні польські війська, дезорганізуючи їх постачання. 5 травня галицька шляхта на сеймику в один голос заявила про посилення селянського “свавілля”, яке особливо активно наростало у Коломийському повіті. Щоб опришківський рух звідси не переріс у загальне повстання селян Галицької землі місцева верхівка звернулася за допомогою до Й.Потоцького⁵¹³. Уряд РП вжив адекватних заходів. Вже 23 травня з Львова повідомили про прибуття до місцевої фортеці залоги булави польної коронної на чолі з полковником Камінським⁵¹⁴.

Повстанці здійснили низку операцій, які примусили польське командування посилити військову присутність на Правобережжі. Шляхетські корогви “вогнем і мечем” придушували вогнища боротьби. Одночасно повстанці завдали відчутних ударів у прикордонних районах Правобережжя і Гетьманщини, змусивши командування Росії, Генеральну військову і

⁵⁰⁹ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.270, арк.13.

⁵¹⁰ АГАД, АР, від.34, сигн.370, арк.1.

⁵¹¹ ЦДІАК, ф.55, оп.2, спр.36, арк.2, 5.

⁵¹² Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1724-1736). – S.586.

⁵¹³ Грабовецький В.В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. – С.149. Його ж. Опришківський рух у Галицькій землі в першій половині XVIII ст. (1700-1738 роки) // З історії західно-українських земель. – Т.4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.22.

⁵¹⁴ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.270, арк.12 зв.

Міністерську канцелярії вжити негайних заходів. Ускладнили становище повсталих дошкульні напади татарських чамбулів.

Під тиском російсько-саксонських військ – з одного боку, та повстанців – з другого, конфедерати змушені були піти на компроміс з прихильниками Августа III. Це викликало гострі суперечки, обумовлені нагальною необхідністю стабілізації на східних кресах. Так, якщо шляхта Поділля вислала своїх представників на “пацифікаційний” сейм, то сеймик Київського воєводства було зірвано⁵¹⁵. Сеймові засідання, які тривали з 25 червня по 10 липня, завершилися угодою між різними магнатсько-шляхетськими угрупованнями. Й.Потоцький отримав велику коронну булаву, а Я.К.Браницький – польну⁵¹⁶. Комісія, створена на сеймі, мала запропонувати проект збільшення збройних сил, необхідність втілення якого підказувала польській шляхті її неспроможність розгромити повстанців⁵¹⁷. Об’єднання ворогуючих таборів створило небезпеку активізації дій польських військ на Правобережжі. Для заспокоєння православного населення король пообіцяв припинити їх переслідування, як і інших дисидентів, та негайно заснувати спеціальну комісію. Однак ці наміри наštовхнулися на рішучу протидію магнатсько-шляхетських угруповань⁵¹⁸.

Сейм започаткував стабілізацію внутрішньополітичного життя, зумовлену відмовою С.Лещинського від польського престолу⁵¹⁹. Його прихильники дістали амністію, у той час як стосовно повстанців позиція залишилася незмінно жорсткою. Делегати сейму затвердили склад прикордонних судів правобережних воєводств. Шляхта вимагала зміцнення Кам’янця і Окопів, а також опанування фортець, зайнятих російськими військами, передусім Білої

⁵¹⁵ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1724-1736). – S.585.

⁵¹⁶ Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku, osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta. – S.108.

⁵¹⁷ Ibid. – S.116.

⁵¹⁸ Чистович И.А. Диссидентский вопрос в Польше. – СПб., 1880. – С.18.

⁵¹⁹ Olszewski H. Doktryny prawno-ustrojowe czasow saskich (1697-1740). – Warszawa: PWN, 1961. – S.284.

Церкви⁵²⁰. Примирення ворогуючих магнатсько-шляхетських угруповань ускладнило становище повстанців. Їхні представники спільно шукали шляхи придушення боротьби на Правобережжі, вбачаючи пріоритетною військову реформу. Але численні проекти (іноді навіть фантастичні – “виставлення” у РП 276 тисяч вояків “на оборону віри римсько-католицької”)⁵²¹ залишилися нереалізованими.

За суспільно-політичною боротьбою у Польщі уважно стежили європейські держави, що чітко засвідчила підвищена цікавість дипломатів. К.Рондо, англійський посол в Росії, 28 липня висловив надію Г.Велполю, що після успішного завершення сейму уряд стабілізує політичну ситуацію і невдовзі у всій країні запанує “повний спокій”⁵²².

Отже, після придушення виступу Верлана, повстання набрало форми дій дрібних підрозділів. У ході боротьби з ними правлячі кола РП координували свої зусилля з урядами Росії і Молдови, звернулися за допомогою Кримського ханату. Події на Правобережжі привернули увагу з боку інших держав Європи. Впливовим чинником політичної ситуації продовжував залишатися П.Орлик. До війська, яке він формував для визволення України, прибули загони з Правобережжя, Гетьманщини, Запорозжя. Однак відсутність належних коштів і нерішуча політика Порти стала на заваді успішному розв’язанню поставлених ним завдань. Одночасно повстанці здійснили операції у прикордонних районах Молдови і Росії. Уряди цих держав змушені були перекинути сюди додаткові військові частини. Хід повстання і військові перемоги його учасників на Правобережжі сприяли розгортанню національно-визвольної, соціальної і конфесійної боротьби в інших частинах українського етнічного масиву. Закінчення пацифікаційного сейму і об’єднання ворогуючих магнатсько-шляхетських угруповань ускладнило становище повстанців.

⁵²⁰ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782. – T.VI. – Peterburg, 1860. – S. 284, 318, 323-324.

⁵²¹ Olszewski H. Doktryny prawno-ustrojowe czasow saskich (1697-1740). – S.287.

⁵²² Донесения и другия бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 по 1736 г. – С.540.

Дії повстанців істотно ускладнили взаємини Туреччини, Кримського ханату і Російської імперії, ледь не зумовивши початок широкомасштабного військового конфлікту. Причетність до нападу запорожців на Дубосари дала підстави уряду Анни Іоанівни вважати його провокацією з боку П.Орлика, спрямованою на втягнення Росії у війну з Портою. З іншого боку П.Орлик впливав на позицію Каплан Гірая, намагаючись переконати його розпочати похід на Правобережжя.

РОЗДІЛ 4

ХІД ПОВСТАННЯ НА ОСТАННЬОМУ ЕТАПІ ТА ЙОГО ПОРАЗКА (СЕРПЕНЬ 1736 - 1738 Р.)

4.1. Військові дії у серпні 1736 – 1737 р.

Після завершення сейму магнатсько-шляхетські угруповання почали підготовку широкомасштабних каральних операцій на Правобережжі. Сюди перекидали нові війська з центральних районів РП, одночасно посиливши та привівши у бойову готовність вже перебуваючі тут польські каральні частини. 2 серпня з Летичева повідомили про стягнення до головного табору коронного війська під Бар підрозділів Української партії⁵²³. 5 серпня кам'янецький каштелян просив Августа III організувати нові військові команди та звернутися до начальників російських прикордонних форпостів з проханням не пропускати повстанців на територію Польщі⁵²⁴. На Правобережжя поступово перекинули більшу частину коронної армії (передусім кінноти обох автораментів), поділеної на 4 партії. Й.Потоцький також спрямував сюди королівську гвардію і звернувся з проханням надіслати сюди частину литовської армії⁵²⁵.

Правляча верхівка РП звернулася за допомогою до Кримського ханату. Skorиставшись цим, 28 липня великий візир Сілягдар Сеїд Мегмед паша наказав буджацькому сераскер султану Іслам Гіраю, переправившись через р.Буг південніше Умані, рушити на Поділля і Київщину. 12 серпня понад 20 тисяч татар посиленіх кількома тисячами яничар вирушили у похід. Далі вони

⁵²³ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1726-1736). – S.606. ВР БН, ф.III, спр.6913, т.2, арк.81.

⁵²⁴ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 pp. XVIII ст. – С.57.

⁵²⁵ Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umieknosci, 2000. – S. 74. Ciesielski T. Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717-1763. – S.81-92. Ciesielski T. Niezrealizowany projekt zmodernizowania jazdy autoramentu narodowego z drugie połowy lat trzydziestych XVIII w. – S.107-118.

мали вступити на Лівобережжя південніше Переяслава⁵²⁶. Основний удар орди, очоленої калгою, припав на райони, які знаходилися під контролем повстанців, передусім Смілянщину і Уманщину. Їхні мешканці, звільнившись з під польсько-шляхетського гніту, сподівалися на підтримку своїх дій Росією. Вступивши на Правобережжя сераскер-султан негайно вислав спеціального посланця до Й.Потоцького, який стягав до себе війська, а для вказівки місць, які мали бути спустошені, при татарському війську були польські провідники⁵²⁷.

Розпорошені повстанські загони спочатку не змогли організувати належну відсіч ординцям, а коронні війська зберігали нейтралітет. Бездіяльність останніх виглядає тим більше підозрілою, що уряд та командування РП вже 8 серпня знали про підготовку широкомасштабного нападу на Правобережжя і стягнення татар з усього Буджаку під Каушани⁵²⁸. Ще весною стосунки РП з Портою і Кримом помітно активізувалися. Цьому сприяло повернення з Едірне до Стамбулу польського представника Я.Стадніцького⁵²⁹, а також діяльність по забезпеченню співпраці постійно перебуваючого при Каплан Гіраєві висланого Й.Потоцьким А.Буковського⁵³⁰. Російські міністри небезпідставно вважали, що вторгнення заохочувалося великим коронним гетьманом⁵³¹. П.Орлик був посередником у таємних переговорах між Й.Потоцьким і турецьким посланцем Ібрагімом ефенді про дозвіл на вступ до РП турецько-татарських військ. Вони мали очистити Правобережжя від російського війська і захопити Київ⁵³².

⁵²⁶ Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – Ч.I. – Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов. – Вып.X. – СПб.: Военная типография, 1897. – С.136-137. Podhorodecki L. Chanut Krymski i jego stosunki z Polska w XV – XVIII w. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – S.247. Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku opiewane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta. – S.111.

⁵²⁷ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.94, арк.119. АГАД, АР, від.34, сигн.372, арк.1.

⁵²⁸ Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1724-1736). – S.602.

⁵²⁹ Hammer J. Histoire l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'a nos jours par J. de Hammer. – T.14 (Depuis le Traite de Paix Passarowicz jusqu'a la Paix de Belgrade (1718-1739)). – Paris, 1839. – P.358. Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1724-1736). – S.588.

⁵³⁰ ІР НБУВ, ф.VIII, спр.134/161/, арк.66. ЦДІАК, ф.127, оп.132, спр.2, арк.32 зв.

⁵³¹ Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. – С.75.

⁵³² Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С.149.

Гетьман планував використати їх як плацдарм для визволення Гетьманщини, піднявши все місцеве населення на боротьбу. Полки Орлика, приєднавши до себе надвірне козацтво і правобережні повстанські загони на чолі з Г.Медведем, мали злучитися під Білою Церквою з татарами і спільно рушити за Дніпро⁵³³.

Великий коронний гетьман сподівався, що спустошення охоплених визвольною боротьбою районів допоможе повністю відновити тут владу РП і викличе незадоволення Августом III. Однак подібна тактика магнатсько-шляхетської верхівки викликала обурення населення Правобережжя, яке почало масово вступати до лав повстанських загонів. Їх керівники використали це для розгортання антипольської пропаганди. У деяких районах вони самостійно організували відсіч татарським чамбулам. Активну участь в опорі взяли запорожці, відряджені 17 серпня з діючої армії на Січ для оборони від Орди⁵³⁴. Занепокоєний Й.Потоцький 27 вересня звернувся до хотинського паші Колчака з проханням суворо заборонити вторгнення у майбутньому, оскільки мешканці Правобережжя “почали бунтувати”, зрозумівши, що поляки добровільно дозволили татарам брати ясир. Ця акція була здійснена у рамках військово-політичного союзу РП і Кримського ханату, спрямованого на придушення повстання. Її відлуння змусило сторони припинити подібну тактику. Ще напередодні, 22 вересня, османський чиновник повідомив про прибуття посланця від великого візира Сілягдар Сеїда Мегмед паші до сераскер-султана і сераскера Шагін Мегмед паші з наказом повернути бранців і заборonoю нападів⁵³⁵. Однак спочатку представник Порти відмовлявся навіть розглядати питання про видачу забраного під час вторгнення наприкінці серпня – на початку вересня ясиру⁵³⁶, заявивши що це переодягнені росіяни⁵³⁷. 25

⁵³³ АГАД, АПП, сигн.127, арк.26, 27.

⁵³⁴ АЗПРІ, ф.26, оп.26/1, спр.2, арк.393-393 зв. Баиов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны. – Спб.: Электро-Типография И.Я.Стойковой, 1906. – С.290.

⁵³⁵ АЗПРІ, ф.26, оп.26/1, спр.2, арк.393-393 зв.

⁵³⁶ РДАДА, ф.177, оп.1, 1737 р., спр.99, арк.15.

⁵³⁷ Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta. – S.111.

листопада великий коронний гетьман Й.Потоцький сповістив коронного підканцлера Малаховського про повернення частини ясиру і розшук іншої⁵³⁸.

У ході вторгненням у другій половині серпня – на початку вересня орда зруйнувала Крилів, Медведівку, Звенигородку, Торговицю, Кам'янку, Жаботин, Саврань, Суботів, Попову Греблю, Ягорлик, десятки інших міст, містечок, сіл, православних монастирів. Значну частину їхніх мешканців винищили, інших забрали у полон разом з майном і худобою⁵³⁹. Лише поблизу Чигирина, нібито сприйнявши його за російське місто, орда полонила до 10.000 мешканців⁵⁴⁰. Чимало ясиру захопили під Лисянкою. Татари переганяли його за Дністер⁵⁴¹ до Бендер, Килиї, Ізмаїла, Хотина. Іслам Гірай хвалився, що захопив 40 тисяч осіб, самі ж поляки оцінювали розмір ясиру у 30 тисяч бранців⁵⁴². Каральні акції шляхти і спровоковані нею численні напади татарських чамбулів змусили православне духовенство втікати з Правобережжя. 11 жовтня “вся братія” Медведівського монастиря звернулася до київського архієпископа Р.Заборовського, прохаючи дозволу перейти на Лівобережжя, що й було задоволено. 6 ченців, не зважаючи на небезпеку, вирішили залишитися для захисту монастиря від спустошення. Відновив він свою діяльність вже після придушення повстання⁵⁴³. Невдовзі над Правобережжям знову нависла небезпека. 23 жовтня на нараді у великого візира за участю нового кримського хана Фетг Гірая II, молдовського господаря Г.Гіки і хотинського паші Е.Колчака обговорювався новий похід 40 тисяч вояків до Гетьманщини, який мав пролягати через південні райони РП. Провідником мав бути І.Мирович. 29 жовтня було прийнято рішення про організацію походу і спустошення Правобережжя у разі опору⁵⁴⁴. Стурбований Й.Потоцький визнав за доцільне на цей раз сповістити Мініха, який пообіцяв вислати 60 тисяч вояків у разі

⁵³⁸ АГАД, АПП, сигн.127, арк.2.

⁵³⁹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.31, арк.8-9. АГАД, АР, від.34, сигн.372, арк.1.

⁵⁴⁰ РДВІА, ф.846, оп.16, спр.1557, арк.83 зв. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV – XVIII w. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – S.247.

⁵⁴¹ ВР БН, ф.ІІІ, спр.6913, т.2, арк.80.

⁵⁴² АГАД, АР, від.34, сигн.366, арк.1. ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.3, спр.574, арк.10.

⁵⁴³ Там само, ф.826, оп.1, спр.36, арк.2. Там само, ф.127, оп.1020, спр.201, арк.1.

⁵⁴⁴ Всеподданейшія донесения Гр.Миниха. – С.227, 229.

вторгнення. Завчасно вжиті заходи змусили турків відкласти його⁵⁴⁵. Дії татар на Правобережжі відштовхнули від П.Орлика значну частину його прихильників⁵⁴⁶. І.Мирович, який перебував при Феті Гіраєві II, у лютому 1737 р. вирушив до Молдови⁵⁴⁷.

Після відходу татар ватажки, передусім Медвідь і Харко, почали знову поповнювати свої загони. Поступово почали повертатися і повстанці, які відійшли на Запорожжя і Лівобережжя. Польські урядовці почали вимагати їхньої видачі з Січі і покарання кошового. Й.Потоцький і М.С.Вишневецький твердили, що його корогва перебувала при повстанцях⁵⁴⁸. 21 жовтня полякам вдалося відбити корогву в загону Гриви і Харка під Ольхівцем⁵⁴⁹. Її вивченням мала займатися спеціальна комісія, яка повинна була підтвердити її неналежність російським військовим формуванням. Це попередньо засвідчив генерал-ад'ютант Русоцький⁵⁵⁰. Даний факт підтвердив наявність у повстанських загонах власних військово-організаційних відзнак і кристалізацію ідейно-організаційних засад боротьби в її ході. На прапорі було написано зверху “Comprimet et deprimit”, нижче “Nec duo contra unum”, а білий орел (на думку польських і російських урядовців П.Орлик) був розміщений над чорним двоголовим. Це свідчило про бажання продемонструвати антиросійське спрямування боротьби⁵⁵¹. Повстанці використовували корогви під час боїв під Медведівкою (листопад 1737 р.)⁵⁵² і влітку 1738 р.⁵⁵³ Окремі з них захопили у польського війська (зокрема, при здобутті Умані у квітні 1736 р.)⁵⁵⁴. У травні 1738 р. білу корогву підняв тисячний загін під Уманню⁵⁵⁵. Схожі корогви

⁵⁴⁵ Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – С.233.

⁵⁴⁶ АГАД, АПП, сигн.127, арк.28.

⁵⁴⁷ Кочубинский Ал. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739). – Одесса, 1895. – С.220.

⁵⁴⁸ АГАД, АР, від.34, сигн.139, арк.1 зв.

⁵⁴⁹ Там само, від.2, сигн.2543, арк.1.

⁵⁵⁰ Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – С.236.

⁵⁵¹ “Приборкувати і принижувати” “Не двоє проти одного”. АГАД, АР, від.2, сигн.2547, арк.1. Там само, АПП, сигн.127, арк.26.

⁵⁵² ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.2026, арк.1 зв.

⁵⁵³ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.211.

⁵⁵⁴ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.479, арк.8 зв.

⁵⁵⁵ Там само, спр.1272, арк.89 - 89 зв.

використовували і після придушення повстання. Наприкінці серпня 1739 р., один з гайдамацьких загонів під час нападу на Карвасари мав дві білі корогви⁵⁵⁶.

Активізували свої дії загони Богуна і Тараса. Узгодивши їх з П.Орликом, вони увійшли на Правобережжя на чолі 300 кіннотників, сподіваючись підняти на боротьбу місцеве населення, передусім надвірне козацтво. У середині вересня Г.Богун на чолі 400 вояків почав облогу польської залоги у Смілі, а ще перед цим сюди ж вирушив Рудь з 50 січовиками. На допомогу оточеним шляхта вирядила двохтисячне військо. У ході боїв шляхта зазнала під Смілою значних втрат “компанії і почтів”. Однак і повстанці були знекровлені. 6 жовтня було доставлено полоненого Богуна. 8 жовтня його привели до табору під Баром. Після невдалої спроби втечі Богуна регіментар Буковський доставив його з іншим ватажком – Тарасом – до резиденції Й.Потоцького у Станіславі⁵⁵⁷. 20 і 26 жовтня Богун був допитаний і зізнався, що Грива, Харко, Медведь, Рудь і Тарас зустрічалися з кошовим, який, з загоном, після сутички з польським роз'їздом під Смілою, вирушив під Лебедин. Кошовий радив ватажкам не розпорошувати сили, з огляду на небезпеку з боку татар і поляків, не зачіпаючи їх до слушного часу⁵⁵⁸. Повстанці насторожено зустріли козацьку розвідувальну частину, вислану під Смілу генерал-лейтенантом І.Ф.Борятинським. Вони привіталися з рядовими козаками, а кременчуцького сотника І.Ковальчука Карпо і Харко побили, нагадавши його розправи над січовою голотою. Обурені зносінами сотника з шляхтою Сміли, ватажки стратили його. Не краще ставилися повстанці до інших представників верхівки Гетьманщини (“лутчих” козаків)⁵⁵⁹. Імператриця зобов'язала кошового отамана І.Малашевича

⁵⁵⁶ РДАДА, ф.12, оп.1, спр.88, арк.20.

⁵⁵⁷ Morawski T. Dzieje narodu Polskiego w krótkości zebrane przez Teodora Morawskiego. – T.IV (Królowie obieralni). – Poznań, 1871. – S.262. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane przez Jozefa Szujskiego. – T.IV (Królowie wolno obrani). – Czesc II (r.1668 do 1795). – S.317. РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.94, арк.125-126. АГАД, АПП, сигн.127, арк.268. Там само, АР, від.34, сигн.380, арк.1. Там само, АКВ, від. Російський, сигн.55⁶/12, арк.1.

⁵⁵⁸ АГАД, АПП, сигн.127, арк.15-16.

⁵⁵⁹ РДАДА, ф.177, оп.1, 1736 р., спр.94, арк.125-126.

розслідувати цю справу. Подібні випадки були не поодинокі⁵⁶⁰. 14 листопада російський представник при дворі Августа III у Дрездені Г.К.Кайзерлінг подав йому спеціальну промеморію про видачу Г.Богуна як співника П.Орлика⁵⁶¹.

Вжила рішучих заходів проти повстанців і правобережна шляхта. Сеймик Брацлавського воєводства 24 вересня встановив податок на утримання новостворених військових команд, призначивши комісію для ліквідації окремих хуторів і гардів, а також звернувся до великого коронного гетьмана за військовою допомогою⁵⁶². Шляхта просила Й.Потоцького передислокувати у воєводство корогви з-під головного табору під Баром для придушення “бунтів”⁵⁶³. Звідси коронний гетьман частину військ відрядив у райони найзапекліших боїв, розмістивши іншу на консистенції по маєтках⁵⁶⁴.

Щоб зупинити процес поповнення повстанських загонів втікачами з Галичини, королівським селянам 5 жовтня встановили 6-и місячний термін повернення під загрозою усунення від володіння земельною ділянкою⁵⁶⁵.

На початку жовтня до Білої Церкви прибув валаський ворник П.Драгунеску. Він запропонував російському уряду ряд заходів, спрямованих на боротьбу з Портою. П.Драгунеску планував залучити до них молдован Правобережжя⁵⁶⁶. Чимала їх частина до початку повстання перебувала у надвірній міліції і, маючи значний військовий досвід, приєдналася до його учасників, склавши, поряд з січовиками, кістяк полку Верлана. Багатьох з них,

⁵⁶⁰ Всеподданейшія донесения Гр.Миниха. – С.201.

⁵⁶¹ АГАД, АКВ, від. Російський, сигн.55⁶/12, арк.1.

⁵⁶² Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.58

⁵⁶³ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.224.

⁵⁶⁴ АГАД, АР, від.34, сигн.380, арк.1.

⁵⁶⁵ Инкин В.Ф. Крестьянское право “дедичности” и “ближести” на землю в коронных имениях Галичины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К.: Вища школа – Головное изд-во, 1979. – С.49.

⁵⁶⁶ Шульман Е.Б. Миссия валашского ворника П.Драгунеску в Россию (1736-1737 гг.) // Вековая дружба / Материалы научной сессии Института Истории Молдавского филиала АН СССР, состоявшейся 27-29 ноября 1958 г. – Кишинев: Штиинца, 1961. – С.234.

які ще у 1734 р. увійшли до корпусу Л.Гессен-Гомбурзького, Мініх залучив до Кримської кампанії⁵⁶⁷.

У жовтні під керівництвом М.Гриви для наступу і ведення облоги укріплених міст і фортець об'єднали свої сили Рудь, Жила, Іваниця, Медвідь. 7 жовтня вони з 500 кіннотниками здобули Паволоч і знищили місцеву шляхту, орендарів, лихварів⁵⁶⁸. Далі загін зайняв село Бухни. 10 жовтня повстанці здобули містечко Погребища і приступили до штурму замку, який обстрілювали і намагалися взяти протягом ночі. Щоб уникнути зайвих жертв ватажки вдалися до хитрощів – вступили у переговори з обложеними і домовилися про викуп у 200 червоних злотих. Отримавши гроші, несподівано для поляків, одна частина загону рушила на приступ і здобула замок під сильним вогневим прикриттям іншої⁵⁶⁹. Було страчено захоплену шляхту і лихварсько-орендарську верхівку⁵⁷⁰. Повстанці зайняли Прилуки. Одночасно інші повстанські загони з'явилися під Немировом, а кілька сотень “гайдамаків” підійшло під Корсунь. Проти останніх негайно вирушив під'їзд брацлавського хорунжого Калетинського⁵⁷¹. Боротьба з переважаючими силами карателів вимагала рухливості і тому повстанці значну увагу приділили посиленню кінноти, забираючи коней у маєтностях, або відбиваючи у польських корогв⁵⁷².

Стан справ “на Україні, де гайдамацька зухвалість і хлопські бунти” постійно розгорталася, змусив Й.Потоцького видати 15 жовтня універсал до війська, наголосивши на необхідності мобілізації всіх сил. З огляду на ситуацію, він мав невдовзі особисто прибути на Правобережжя. Більша частина військ підпорядковувалася регіментарю Подільської партії, саноцькому хорунжому, стражнику польному коронних військ Буковському, регіментарю

⁵⁶⁷ Шульман Е.Б. О позиции России в конфликте с Турцией в 1735-1736 гг. // Балканский исторический сборник. – Вып.3. – Кишинев: Штиинца, 1973. – С.56. Его же. Русско-молдавское боевое содружество (1735-1739 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1962. – С.8.

⁵⁶⁸ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.102. Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – С.240.

⁵⁶⁹ Акты о гайдамаках. – С.280. ЦДІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.110 зв.

⁵⁷⁰ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.110.

⁵⁷¹ АГАД, АР, від.34, сигн.380, арк.1.

⁵⁷² Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.259.

Волинської партії, волинському каштеляну Вижицькому і регіментарю Української партії, новгородському старості Малінському⁵⁷³. За ходом боротьби уважно стежив польський король Август III з нетерпінням чекаючи нових повідомлень з Правобережжя⁵⁷⁴.

20 жовтня загони Гриви і Жили захопили Сквиру⁵⁷⁵. Далі Грива з Харком вирушили під Ольховець. Дізнавшись про це Буковський вирушив з-під Лисянки і ранком наступного дня підійшов до переправи біля боліт. 21 жовтня відбулася битва, у якій повстанці вчинили мужній опір, однак зазнали втрат особового складу і корогви. Після цього вони відступили з закладеного кошу до Капустяної Долини. Повстанська піхота після цього відійшла до лісів. Скласти зброю Медвідь рішуче відмовився. Після цього поляки повернулися до Лисянки⁵⁷⁶. 28 жовтня Й.Потоцький, поінформувачи великого литовського гетьмана М.С.Вишневецького про відбиту корогву, наголосив, що до Мініха відправив спеціального посланця⁵⁷⁷. В цьому ж місяці повстанці напали на маєток у Борзні, забравши коней і зброю⁵⁷⁸. Після невдалої битви під Ольхівцем М.Грива відступив на Лівобережжя і 8 листопада Вишневецький звернувся до Мініха з проханням його розшукати й покарати⁵⁷⁹. Поляки мали наміри переслідувати повстанців і Мініх просив інструкції на випадок їхнього заглиблення на російську територію. 13 листопада Мініх доповів імператриці про скарги Й.Потоцького і М.С.Вишневецького на січовиків⁵⁸⁰. Польські урядовці вимагали видачі повстанців, які відійшли на Січ, наполягаючи на покаранні кошового і старшини. Мініх наказав отаману ретельно розслідувати цю справу, розшукавши винуватців, і не допускати у майбутньому переходу запорозьких загонів до РП. Однак наполегливість польських вимог викликала у Мініха підозру. Він вбачав у них привід для розриву мирних договорів з Росією

⁵⁷³ ЦДІАК, ф.КМФ-33, оп.1, спр.103, арк.1.

⁵⁷⁴ АГАД, АПП, сигн.127, арк.1.

⁵⁷⁵ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.258.

⁵⁷⁶ АГАД, АР, від.2, сигн.2543, арк.1.

⁵⁷⁷ Там само, сигн.2544, арк.1-2.

⁵⁷⁸ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.255.

⁵⁷⁹ Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – С.240.

⁵⁸⁰ Там само. – С.201-202.

і намагання вивести з-під її влади Запорожжя, обуривши січовиків репресіями⁵⁸¹. 13 листопада Мініх звернувся до Й.Потоцького з проханням видати захоплених запорожців для покарання⁵⁸². Посилили охорону російсько-польського кордону. 21 листопада Генеральна військова канцелярія наказала Стародубській полковій канцелярії відрядити до київських форпостів, Василькова і Трипілля сотника з сотнею добре озброєних козаків. Аналогічні загони на прикордонні форпости мали вирядити інші лівобережні полки⁵⁸³. Перемістили і польські корогви. Одна з них вирушила до Бердичева, а зимувати мала у Білилові⁵⁸⁴.

Під впливом повстання на Правобережжі широкого розмаху набуває боротьба селян прилеглих районів Білорусі, передусім, Кам'янщини (Мозирський повіт). У найбільш вірогідних місцях військових сутичок з українськими повстанцями гетьман польний ВКЛ М.К.Радзивілл 6 листопада наказав полковнику п'ятигорської корогви Слизні розташувати підлеглу йому частину, тримаючи її напоготові. Для боротьби з ними залучили володіючих землями у королівських економіях на умовах виконання військової служби татар⁵⁸⁵. Татарським корогвам Козетувського і Ахматовіча наказали розташуватися у Мозирському повіті уздовж кордону з Правобережжям⁵⁸⁶. Активність повстанців змусила польське командування посилити війська у регіоні. 3 грудня Мініх повідомляв про переміщення невдовзі на Правобережжя нових польських частин на зимовий постій⁵⁸⁷. Ще наприкінці жовтня Й.Потоцький починає наполягати на необхідності залучення до боротьби з повстанцями лейб-регіменту кінної гвардії. Ця відбірна частина підлягала

⁵⁸¹ Всеподданейшія донесения Гр.Миниха. – С.204-205.

⁵⁸² АГАД, АПП, сигн.127, арк.36.

⁵⁸³ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.812, арк.1.

⁵⁸⁴ Там само, ф.236, оп.2, спр.339, арк.1.

⁵⁸⁵ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.). – С.106. Lech M.J. Wojsko Wielkiego Ksiestwa Litewskiego w dobie saskiej w walce z ruchami chlopskimi na Bialorusi // Rocznik Bialostocki. – T.2. –1961. – S.106. Sobczak J. Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium historycznoprawne // Czasopismo Prawno-Historyczne. – T.XXXIX. – Z.1. – S.53-54.

⁵⁸⁶ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.). – С.106.

особисто Августу III⁵⁸⁸. Король неохоче пішов на це, однак ситуація на Правобережжі змусила його бути поступливим.

30 листопада великий коронний гетьман Й.Потоцький звернувся до фельдмаршала Мініха з проханням видати сувору резолюцію проти “гультяїв”, які вступали з російських володінь на Правобережжя⁵⁸⁹.

11 грудня С.Малінський повідомив про свій похід з Лисянки на зайнятий повстанцями Чигирин. Карателі, роз’їзди яких доходили до Крилова (де перебував загін у 500 повстанців), витіснили їх до кордону, розгромили ряд невеликих підрозділів і розташований у Боровиці загін Медведя. Однак тричі поранений ватажок врятувався, а частина повстанців роззосередилася на прикордонні. 400 з них відступили до Січі, запропонували полковництво Хветку. Останній оголосив, що погодиться при наявності дозволу кошового. Згідно чуток, на допомогу повсталим йшов М.Грива з 300 кіннотниками. Шляхта небезпідставно побоювалася, що після його вступу на Правобережжя знайдеться більше “бунтівників”⁵⁹⁰.

Враховуючи ситуацію, регімент гвардії кінної коронної на чолі на чолі з генерал-майором В.М’єром направили до Умані, про що повідомили 12 грудня. Він повинен був створити оборонну лінію від Богуслава до Лисянки, Умані і Гранова й ізолювати основні вогнища боротьби від інших районів Правобережжя. Далі, від Богуслава до Чигирини і Дніпра, охорону лінії мав забезпечити загін С.Малінського, який постійно діяв у цій місцевості. 14 грудня з Лисянки повідомили про переміщення звідси, за наказом С.Малінського, усіх корогв до Сміли. Одночасно проти повстанців вжила заходів кошова адміністрація. Поляки повідомляли про страту на Січі полковника Бородавки і усіх затриманих спеціальними роз’їздами, вирядженими у запорізькі степи. З Коша мали вислати частину для знищення загону полковника Тараса. Після

⁵⁸⁷ Всеподданейшія донесения Гр.Миниха. – С.218-219.

⁵⁸⁸ АГАД, АПП, сигн.127, арк.4.

⁵⁸⁹ Там само, арк.9.

⁵⁹⁰ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.85.

захоплення його повинні були передати у руки Й.Потоцького⁵⁹¹. Шляхта вислала війська і для переслідування Медведя та недопущення його з'єднання з Харком, який мав прибути на допомогу з Запоріжжя⁵⁹².

Не зважаючи на витіснення підрозділами регіментаря української партії окремих повстанських загонів за кордон у степи і розташовані від Кам'янця-Подільського до Дніпра пости⁵⁹³, у грудні напади на прикордонні села і містечка продовжувалися. Польські роз'їзди двічі завдали поразки повстанцям. Після відходу карателів вони зняли тіла своїх побратимів і, під постріли, урочисто поховали. Для налагодження співпраці і зміцнення кордону по Дніпру, між регіментарем української частини С.Малінським і командувачем розташованого в Умані регіменту В.М'єром, мала відбутися зустріч. Вони спільно, двома загонами по 200 драгунів, мали вжити дій проти повстанських загонів поблизу Крилова, до яких постійно прибувало поповнення з Січі⁵⁹⁴ і на Бершадщині⁵⁹⁵. Дізнавшись про перебування Рудя в Андрусівці поляки вислали роз'їзд, який мав уночі захопити ватажка. Останній, попереджений селянином, врятувався⁵⁹⁶.

24 грудня генеральний суддя коронного війська Потемпський звернувся до кошового з вимогою видати Медведя, Гриву, Харка, Коровку і Карпа, які, повертаючись з кримського походу, прибули на Правобережжя. Поповнивши тут загони, вони спустошили ряд маєтків і відбули на Січ⁵⁹⁷. Полякам вдалося завдати поразки ряду повстанських загонів, зокрема, Тараса і полковника Романа, змусивши їх відступити у запорозькі степи. Частину полонених повісили на кордоні для остраху, інших привели до Немирова для розправи. Довідавшись про це, Мініх звернувся до великого коронного гетьмана Й.Потоцького з проханням видати підданих Росії для покарання. Останній наказав провести в усіх своїх українських маєтках слідство з метою виявлення і

⁵⁹¹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.87.

⁵⁹² Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.59.

⁵⁹³ Всеподданейшія донесения Гр.Миниха. – С.233-234.

⁵⁹⁴ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.87. АГАД, АР, від.34, сигн.375, ч.3.

⁵⁹⁵ Там само, від.2, сигн.2546, с.9.

⁵⁹⁶ Там само, с.8.

страсти повстанців, яких виявилось чимало. З'ясувалася і причетність до них немирівського вйта. Для захисту маєтностей польське військо мало дислокуватися на кордоні протягом усієї зими⁵⁹⁸.

Звільнити полонених вимагали від Й.Потоцького і повстанці. За цієї умови вони погодилися вести переговори, які мали початися звільненням першого з захоплених і представлення відповідних указів Августа III. Козаки запевнили, що прибули на Правобережжя за указом Анни Іоанівни і діють “не свавільно, як у своїй землі, а не вашій”. Проголошено готовність “битися за свою землю, як за Крим” і виклик коронного гетьмана на лицарський герць у полі⁵⁹⁹. У цих словах як тверда віра у мету власної боротьби, так і їхнє глибоке розуміння необхідності знищення Кримського ханату, джерела постійних нападів на українські землі, котрий Я.Дашкевич влучно порівняв з спрямованим на них багнетом⁶⁰⁰. Чинячи рішучий опір відновленню польсько-шляхетської адміністрації у визволених районах січовики вимагали від Й.Потоцького припинення відрядження на Правобережжя жовнірів і службовців, обіцяючи їх затримувати⁶⁰¹. Це є яскравим виявом незгасної волі до боротьби за терени, які завжди усвідомлювалися запорожцями як невід’ємна складова масиву етноукраїнських земель. Засвідчуючи поглиблення свідомості учасників повстання у ході його розгортання він показав прагнення до легітимації опору.

28 грудня Мініх доповів імператриці про створення комісії для розслідування здійснених у Польщі запорожцями нападів і вивчення відбитої у них корогви. Комісія повинна була підтвердити непричетність корогви до російських військових формувань. Це попередньо засвідчив генерал-ад’ютант Русоцький. Усе з’ясоване київський губернатор С.Сукін мав донести Анні

⁵⁹⁷ АГАД, АР, від.2, сигн.2546, с.10.

⁵⁹⁸ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.88. АГАД, АР, від.34, сигн.375, ч.3. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.438, арк.8 зв.

⁵⁹⁹ Всеподданейшие донесения Гр.Миниха. – С.241.

⁶⁰⁰ Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримського народу. – Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.77.

⁶⁰¹ Всеподданейшие донесения Гр.Миниха. – С.241.

Іоанівні⁶⁰². Участь у повстанні січовиків сприяла кристалізації його засад, засвідченої наявністю військово-організаційних відзнак. Неспокійно було на самому Запорозжі. Наприкінці грудня сталися заворушення серед козаків на Січі, обумовлені побудовою тут укріплень і залученням їх до землекопних робіт⁶⁰³.

Для організації боротьби з повстанцями 28 грудня Й.Потоцький передав брацлавському чашнику М.Грохольському командування надвірними корогвами і городовими козаками усіх правобережних староств. Для цього він мав залучити городових козаків з компуту Білоцерківського староства, окрім 50 кіннотників, які залишалися у Білоцерківській фортеці у розпорядженні генерал-майора Д.І.Бекерського, а також смілянських козаків. Про це попередили всіх прикордонних старост⁶⁰⁴.

Ускладнив повстанські дії у 1736 р. голод, обумовлений як дезорганізацією господарського життя регіону так і стихійними лихами⁶⁰⁵.

Взимку 1737 р. повстанці продовжували турбувати польські залоги і шляхетські маєтки на Правобережжі. 2 січня повідомили про значне поповнення повстанських загонів запорожцями. Висланий з Січі кошовим для їхнього відкликання довбиш повернув лише незначну частину. Польське військо, розташоване уздовж лінії від Дніпра до Дністра, уважно стежило за пересуваннями повстанських загонів у прикордонних степах⁶⁰⁶. Незважаючи на численні втрати їхні учасники не склали зброю, відверто демонстрували готовність до подальшого продовження боротьби.

⁶⁰² Всеподданейшія донесения Гр.Миниха.— С.236.

⁶⁰³ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1969. — С.110.

⁶⁰⁴ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. — С.59. Акты о гайдамаках (1700-1768). — С.223. АГАД, АР, від.ІІ, сигн.2546, с.9.

⁶⁰⁵ Дополнения к польскому летописцу, изъясляющее жизнь Августа III, короля Польскаго, учиненное на Польском языке Иоанном Албертрандом, Езуитом славным Богословом и Историком, которым и Летописец сей с французскаго на польской переведен и напечатан у книгопродавца Михаила Греля в Варшаве 1766 г. а с польскаго на Российской язык переведено // Польский летописец с 964 по 1764 год или хронологическое изображение происшествий королевства Польскаго, со включением как российской так и других сопредельных Польше держав, краткой истории. — Спб., 1782. — С.377.

⁶⁰⁶ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. — С.89.

Польському війську, як повідомляли 10 січня, не зважаючи на втрати, вдавалося підтримувати безпеку кордонів, знищивши чимало повстанців. Внаслідок суворих розпоряджень російського уряду частину козаків вимушено повернутися до Січі. Для порушників призначили кару і вже 8 січня для її виконання доставили 3-х з них⁶⁰⁷. Каральна експедиція вирушила у Воронів, де перебував Г.Медведь з 40 кіннотниками. Повстанці вчасно відійшли. У Крилові поляки розмістили залогу, яка зразу ж зазнала нападу. На допомогу їй С.Малінський, який 15 січня прибув з регіментом до Сміли, вирядив хорунжого Більського з 150 кіннотниками⁶⁰⁸. Однак, під натиском повстанців великий коронний гетьман відвів частину вояків з кордону. 16 січня у Лисянку прибув генерал-майор В.М'єр і отримав наказ Й.Потоцького про їхнє переміщення до замку в Кальнеболоті, враховуючи наявність тут засобів до тривалої оборони⁶⁰⁹.

19 січня Й.Потоцький звернувся з Немирова до шляхти Київського і Брацлавського воєводств, переконуючи її через своїх делегатів вимагати на сеймі зміцнення Білоцерківської фортеці, а також виділення коштів на утримання на прикордонні принаймні 300 козаків для боротьби з повстанцями. Ця команда, підлягаючи гетьману, мала діяти лише у вищезгаданих воєводствах⁶¹⁰. Одночасно він звернувся до буджацького сераскер-султана Іслам Гірая, бендерського сераскера Велі паші і російського головнокомандувача Мініха. Відправляючись до своєї резиденції у Заложцях він зміцнив кордони жовнірами⁶¹¹. Для їх забезпечення він дозволив регіментарям та комендантам білоцерківської і кам'янецької фортець віддавати відповідні розпорядження до урядників воєводств⁶¹². Попередньо він відправив своїх резидентів у Бендери (поручика Горайна) і Київ (генерал-ад'ютанта

⁶⁰⁷ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.89.

⁶⁰⁸ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.12 зв.-13.

⁶⁰⁹ ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.3, спр.575, арк.200.

⁶¹⁰ Там само, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.12 зв.-13.

⁶¹¹ Там само, арк.15-16.

⁶¹² Там само, 16 зв.

Русоцького)⁶¹³. Останній, перебуваючи при Мініху, мав наполягати на посиленні охорони кордонів, забороні київським і переяславським міщанам надавати повстанцям притулок у своїх хуторах, ретельній і постійній перевірці кошовим куренів і покаранні виявлених повстанців, поверненні поляків, які рятуючись від розправи, незаконно перетнули кордон Російської імперії⁶¹⁴. Наявність своїх представників істотно полегшувала польському командуванню можливість координації операцій з урядами сусідніх держав.

Польським військам у січні вдалося завдати повстанцям ряд поразок. 24 січня регіментар Української партії Малінський написав про здобуття ним Крилова і захоплення тут 41 захисника⁶¹⁵. 26 січня з Кам'янця-Подільського повідомили про приведення сюди з Немирова 4 січовиків, серед яких був полковник Тарас. Їх тримали під надійною охороною до подальшого розпорядження Й.Потоцького⁶¹⁶. Ситуація на російсько-польському прикордонні занепокоїла російський уряд. Він 28 січня наказав київському губернатору С.Сукіну посилити охорону кордону від вторгнень до губернії⁶¹⁷. На Лівобережжя заборонили пропускати “підозрілих” осіб, за чим ретельно спостерігали спеціально приставлені до застав службовці, наказавши затримувати посланців П.Орлика та повстанців, прибуваючих з “повинною”, листами, усними наказами. Зносили з ними без дозволу заборонили, наказавши С.Сукіну слідкувати за зв'язками мешканців Київської губернії і прикордонних районів РП⁶¹⁸. Оскільки, під впливом успіхів повстанців Правобережжя, стала простежуватися тенденція до радикалізації форм опору в Гетьманщині, губернатору наказали швидко придушувати виступи у підпорядкованих йому містах, затримуючи їх учасників. Проти значних загонів, у складі яких

⁶¹³ Gierowski J.A. Leszczyński J. Dyplomacja polska w dobie unii personalnej polsko-saskiej // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII w. – Warszawa: PAN, 1966. – S.417. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.14 зв., 16.

⁶¹⁴ АГАД, АРос., кореспонденція, суплемент, №27, част.2, зв.1. Там само, АПП, сигн.127, арк.4.

⁶¹⁵ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 pp. XVIII ст. – С.59.

⁶¹⁶ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.89.

⁶¹⁷ ПСЗРИ. – Т.Х (1737-1739). – Спб., 1830. – С.21.

⁶¹⁸ Там само. – С.23.

перебувало чимало правобережних повстанців, наказували задіяти залогові частини⁶¹⁹.

28 січня повідомили про виїзд на обстеження прикордонних форпостів на Дніпрі російського генерала Д.Кейта, що заміщав фельдмаршала Мініха. Фортифікаційними спорудами зміцнили Васильків. Повстанці, не зважаючи на втрати, активно пересувалися на кордоні, переховуючись у пасіках та придніпровських лісах⁶²⁰. Польські війська відбили напади кількасотенних загонів повстанців. Чимало з останніх потрапило у полон. У середині лютого 40 з них стратили у Лисянці⁶²¹.

Генерал-ад'ютант Русоцький на зустрічі у Києві 26 лютого з фельдмаршалом Мініхом значну увагу приділив налагодженню співпраці у придушенні повстання. Шляхтич скаржився на дії його учасників, які використовували Лівобережжя як базу для нападів. Він наполягав на арешті Г.Медведя з спільниками, або дозволі перетнути кордон для знищення повстанців, які переховувалися на території, спустошеній татарами. Мініх пообіцяв польському посланцю видати суворі накази кошовому і комендантам прикордонних форпостів про затримання повстанців. Було досягнуто домовленості про обмін частини захоплених на Правобережжі січовиків, ув'язнених у Білій Церкві, і жовнірів-дезертирів, зловлених у російських володіннях. Затримані запорожці мали засвідчити потурання кошового повстанцям⁶²². Січовики не залишили у біді своїх товаришів. 10 березня Мініх повідомив імператрицю про їхню скаргу на затримання побратимів і про прибуття раніше переданих поляками запорожців. Детально розслідувати обставини справи він ще напередодні пообіцяв великому коронному гетьману

⁶¹⁹ ПСЗРИ. – Т.Х (1737-1739). – Спб., 1830. – С.26.

⁶²⁰ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.89-90.

⁶²¹ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.21 зв.

⁶²² Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.91. Шпитальов Г.Г. Запорозьке козацтво в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. – С.22.

Й.Потоцькому⁶²³. 12 березня Русоцький знову зустрівся з Мініхом, доповівши про нові вторгнення “козаків” з російських володінь⁶²⁴.

Допомогу у боротьбі з повстанцями польській владі надавали кримські чамбули. Згідно даних Мініха, лише у розпорядженні В.М’єра у Смілі поряд з 1.100 жовнірами знаходилася сотня татар⁶²⁵, ще чамбул стояв у Саврані. Крім цього на Правобережжя, до вже перебуваючих тут частин, зокрема ескадронів у Ягорлику і Рашкові⁶²⁶ передбачали перемістити війська з польсько-угорського кордону⁶²⁷. 27 лютого регіментар Шумлянський звернувся за військовою допомогою проти повстанців, які розгорнули активні дії по всьому Подністров’ю⁶²⁸. Занепокоєні тривожними новинами з Правобережжя, у лютому правлячі кола ВКЛ, на допомогу раніше посланим у південні райони Білорусі військам, спрямували частини легкої кавалерії, спеціально підготовлені для боротьби з повстанцями. Ротмістр Барановський, який очолював їх, розташувавши штаб на Кам’янщині, зобов’язався зайняти якомога більший район⁶²⁹.

Ранньою весною на півдні Київщини “з-за Дніпра” з’явився загін Біндаса, який поступово зростав, розгорнувши активні дії на Білоцерківщи. Про це 4 квітня повідомив С.Малінський⁶³⁰. Ще на початку березня до нього у Смілу прибув підрозділ перебіжчиків на польський бік на чолі з Касьяном. Відряджений для випробування у роз’їзд, він привів 25 “гайдамаків”. У березні більш ніж удвічі зросла чисельність рядових козаків у загоні С.Чалого (з 51 до 111). Тут перебували також поряд з полковником сотник, хорунжий, отаман і

⁶²³ Всепопданейшия донесения Гр.Миниха. – С.271.

⁶²⁴ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.16 зв.-17.

⁶²⁵ Всепопданейшия донесения Гр.Миниха. – С.255.

⁶²⁶ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.18.

⁶²⁷ Всепопданейшия донесения Гр.Миниха. – С.255.

⁶²⁸ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.59.

⁶²⁹ Игнатенко П.А. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.). – С.106.

⁶³⁰ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII ст. – С.195. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.60. ЦДІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.56-56 зв.

два осаули. Вони збирали інформацію про розташовані у селах, спустошених Ордою і лісах над Тясмином, загони Медведя, Гриви і Харка, які нараховували близько тисячі вояків⁶³¹. Вже 11 квітня повідомлялося про відновлення нападів і винищення євреїв-лихварів під Немировом⁶³².

27 березня сенат наказав утримувати на російсько-польському кордоні мережу надійних форпостів для захисту від нападів. До нападників мали вжити заходів, як до злочинців та ворогів. Відповідні розпорядження Сенат, враховуючи небезпечну ситуацію, віддав ще напередодні⁶³³. Загострилася ситуація на Лівобережжі, чому в неمالій мірі сприяли правобережні повстанці і посланці П.Орлика. 7 квітня Борятинський зауважив, що у Глухові одних “колодників” знаходилося 250 осіб, ув’язнених “по важливим таємним справам”, “шпигунству”, “таємній канцелярії”⁶³⁴. Російський уряд, для боротьби з повстанцями, встановив контакти з Й.Потоцьким. 21 квітня Русоцький доповів йому про досягнуту у Києві домовленість з губернатором С.Сукіним про спільну операцію у прикордонних районах⁶³⁵. Для її проведення Й.Потоцький зобов’язав усіх “офіцерів і компанію” до 1 травня прибути до своїх корогв і регіментів⁶³⁶. Великий коронний гетьман 13 травня пообіцяв Августу III, який уважно стежив за розвитком подій, зробити все можливе для якнайшвидшого придушення повстання⁶³⁷. 16 травня Й.Потоцький звернувся до Мініха з проханням вирядити у степи проти повстанців російські війська назустріч вирядженому вже сюди з Павлочі корпусу Волинської партії на чолі з полковником Трипольським, регіментарем Подільської партії. Регіментарем останньої, розташованої у Шаргороді було призначено бучневського старосту, полковника панцирного знаку гетьмана польного коронного Шумлянського.

⁶³¹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.92. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.22. АГАД, АПП, сигн.127, арк.272.

⁶³² ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.24 зв.

⁶³³ ПСЗРИ. – Т.Х (1737-1739). – Спб., 1830. – С.443-444.

⁶³⁴ РДАДА, оп.1, 1737 р., спр.110, арк.50.

⁶³⁵ АГАД, АР, від.2, сигн.2553, с.4.

⁶³⁶ Там само, від.34, сигн.140, арк.1.

⁶³⁷ АГАД, АР, від.2, сигн.2553, с.2.

Українську партію, корпус якої дислокувався у Смілі, очолював новгородський староста, поручник панцирної корогви брацлавського каштеляна, С.Малінський. Підрозділи іноземного автораменту, розташовані у Лисянці, Умані, Немирові підлягали генерал-майору В.М'єру⁶³⁸.

Після відходу Орди з прикордоння, про який сповістили 29 березня, місцевість за Цибульником була повністю спустошена. Вцілілі під час боїв з татарами повстанці подалися у запорозькі степи. Не зважаючи на втрати, вони продовжили військові дії. 18 квітня було повідомлено про появу нових великих повстанських загонів. Частина з них готувала напад на Пиків. Поляки тримали напоготові розташовані поблизу ескадрони, а 3 з них відрядили у саме місто. Польським частинам наказали живим або мертвим захопити Г.Медведя, як такого, що досконало знаючого польські кордони. Однак напади продовжувалися, а їхніх учасників затримати було неможливо. Після захоплення Андрусівки вони через Чигиринщину вирушили до місця збору за 4 милі від Крюкова⁶³⁹. На початку травня повстанські загони зосереджувалися поблизу Черкас і Цибульова⁶⁴⁰, готуючись до нових дій. 22 травня загін Л.Таранця і Якуба напав на с.Чорногородку⁶⁴¹.

Влітку “сваволя козацька” спалахнула з новою силою⁶⁴². 1 червня повідомили про повернення основної частини повстанського загону, який з'явився під Лебедином, за Дніпро. 15 його учасників пішли на Уманщину у Чорний ліс до Г.Голого, під командуванням якого перебували кінні і піші вояки. Повстанці спустошили маєтки поблизу Саврані. Хоча частину здобичі маєткові стрільці відбили, нападники відійшли за кордон. Туди ж, зважаючи на чисельну перевагу переслідувачів, відійшло 80 кінних повстанців, які захопили за 4 милі від Дашева 100 коней драгунів. Знову відновилися дії біля Лебедина.

⁶³⁸ АГАД, АПП, сигн.127, арк.222.

⁶³⁹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.92. АГАД, АР, від.34, сигн.381, арк.1.

⁶⁴⁰ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.60.

⁶⁴¹ ЦДІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.74 зв.Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР. – Респ. міжвідомчий збірник. – Вип.4. – К. – 1967. – С.109-117.

⁶⁴² ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.1885, арк.16.

Здобувши коней, повстанці повернулися до коша у Чорному лісі⁶⁴³. Їм вдалося завдати поразки загону С.Чалого⁶⁴⁴.

Апостольська столиця схвалювала наступ уряду РП на православне населення. Вже 20 лютого 1736 р. “Сантпетербургские ведомости” повідомили про вручення Августу III К.Паулуці вірчої грамоти з апостольським благословінням Клементія XII⁶⁴⁵. За поданням короля папа 20 грудня 1737 р. звів у кардинальський сан краківського біскупa Я.А.Ліпського. Останній, у свою чергу, сприяв зростанню у середовищі польської шляхти антиукраїнської ненависті та католицького фанатизму. Про це свідчила і складена перед Ліпським ще 15 червня 1737 р. присяга перемиського номіната Чапського, який зобов’язався переслідувати “єретиків і схизматиків”. Значною мірою це пояснювалося і впливом на Августа III його духовного наставника єзуїта Гуаріні, а також апостольського нунція К.Паулуці⁶⁴⁶. Слід зауважити підтримку повстання з боку частини православного духовенства. Зафіксовано також участь у його окремих представників у розправах з шляхтою, захисті краю від спустошення⁶⁴⁷.

У другій половині року боротьба продовжувалася, втягуючи нові маси селянства та міщанства, як правобережного так і лівобережного. Втечі на Правобережжя, які набули масового характеру, занепокоїли російський уряд. 2 липня Борятинському наказали негайно опублікувати спеціальний універсал і вжити інших заходів для їх запобігання. Відповідні розпорядження відправили й російським представникам при дворі Августа III. Осіб, схоплених при

⁶⁴³ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.93.

⁶⁴⁴ АГАД, АПП, сигн.127, арк.274.

⁶⁴⁵ Санктпетербургские ведомости. – №12. – 9 февраля 1736 г.

⁶⁴⁶ Nitecki Ks.P. Kardynałowie Kościoła w Polsce. – Czenstochowa: Czenstochowski zaklady Graficzne, 1999. – S.50. Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta. – S.115. Źródła do dziejów polskich, wydawane przez M.Malinowskiego i A.Przedzickiego. – T.II. – Wilno: Wyd. A.Zawadzkiego, 1844. – S.103.

⁶⁴⁷ ІЦІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.74 зв. Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР. – Респ. міжвідомчий збірник. – Вип.4. – К. – 1967. – С.109-117.

перетині кордону, мали страчувати⁶⁴⁸. Кабінет міністрів 12 липня відзначив вторгнення великих загонів колишніх втікачів з Російської імперії через форпости. Руйнуючи маєтки, вони знищували охорону, а селян приєднували до себе. Наполягаючи на зміцненні кордонів, він застеріг необхідність відповідної підготовки рекрутів, щоб вони, дізнавшись про “польську вільність”, не втекли з форпостів “за кордон”⁶⁴⁹. Посилюється опір і в інших районах Російської імперії, передусім на Дону⁶⁵⁰.

Дії повстанців серйозно ускладнили проведення міжнародного конгресу в Немирові, який мав на меті мирним шляхом розв’язати низку спірних питань австро-російсько-турецьких взаємин. Завчасно були вжиті підвищені заходи для його охорони. Вже 12 червня київського генерал-губернатора М.Леонтєву повідомляли, що сюди вже прибули піхотні полки і кінні корогви⁶⁵¹. До Немирова почали рухатися військові частини з різних місць⁶⁵². Великий коронний гетьман Й.Потоцький розташував на Правобережжі партію коронного війська для забезпечення як його спокою, так і конгресу “від січових козаків”⁶⁵³. 4 корогви він розташував у Немирові⁶⁵⁴. Відповідальність за охорону конгресу Й.Потоцький 29 червня поклав на генерал-майора В.М’єра, який зробив відповідні розпорядження регіментарям⁶⁵⁵. Невдовзі повстанці, які збиралися коло Висі і Синюхи, з’явилися в околицях Немирова, про що стурбовано повідомили 6 липня⁶⁵⁶. Уповноважені Австрії і Порту, переправившись через Дністер, повернулися, оскільки на шляху, чатуючи обоз, розташувалася повстанська “партія”. Учасники переговорів мали у Сороках

⁶⁴⁸ Бумаги. – Т.VI (1737). – С.390.

⁶⁴⁹ Там само. – С.409.

⁶⁵⁰ Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1974. – С.275. Пронштейн А.П. Миников Н.А. Крестьянские войны в России XVII – XVIII веков и донское казачество. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1983. – С.300.

⁶⁵¹ РДВІА, ф.47, оп.192, зв.8, арк.38 зв.

⁶⁵² Там само, арк.40.

⁶⁵³ ЦДІАК, ф.6, оп.1, спр.1, арк.101 зв. АГАД, АПП, сигн.127, арк.379.

⁶⁵⁴ РДАДА, ф.177, оп.1, 1737 р., спр.99, арк.87 зв.

⁶⁵⁵ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.29 зв.

⁶⁵⁶ Там само, арк.31 зв.

зачекати її віддалення, або збройного супроводу від Й.Потоцького⁶⁵⁷. Неспокійно було і під час роботи конгресу з 16 серпня по 11 листопада⁶⁵⁸. Турецькі представники, дізнавшись про перебування неподалік Немирова півтисячного повстанського загону, перенесли свій табір під саме місто. Не покладаючись на сотню драгунів, які щоночі сторожували у полі, вони постійно були наготові. Тривожно було у самому місті. З його в'язниці 18 вересня, вирізавши настил і прокопавши землю, втекло 13 повстанців. 3 жовтня стався напад на австрійського уповноваженого Тальмана, який ледве втік⁶⁵⁹.

Польський уряд зробив усе можливе для успішного проведення конгресу, плануючи використати його у своїх інтересах, передусім, для закріплення панування на Правобережжі⁶⁶⁰. Волинський каштелян Я.П.Пепловський, відряджений Августом III для участі у ньому, мав вимагати видачі втікачів, які переховувалися у володіннях Порти⁶⁶¹. Їхня наявність мала стати одним з приводів до оголошення війни, однак польський посланець прибув вже по закінченні конгресу⁶⁶². Крім того Я.П.Пепловський мав звинувати кримського хана Менглі Гірая II у протегуванні повстанцям, наданні їм притулку і продовольства, не зважаючи на скарги, доставлені у ханат С.Малінським і А.Гуровським⁶⁶³.

8 липня на засіданні сенату у Всхові активно піднімалося питання про боротьбу з повстанцями. Й.Потоцький, передусім, просив повернути його особисті кошти, витрачені для цього, зокрема, передані на утримання загону

⁶⁵⁷ Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. – С.164.

⁶⁵⁸ Некрасов Г.А. Европейская политика России. Войны с Польшей и Турцией (30-е годы) // История внешней политики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона). – М.: Международные отношения, 1998. – С.85. ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.1, спр.11, арк.32 зв.

⁶⁵⁹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.95-97.

⁶⁶⁰ РДАДА, ф.177, оп.1, 1737 р., спр.6, арк.106 зв.

⁶⁶¹ Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України). – С.50.

⁶⁶² Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII веках. – М.: Наука, 1979. – С.359.

⁶⁶³ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.47.

С.Чалого⁶⁶⁴. Було схвалено пропозицію утворення та утримання ще кількох сотень козаків і з цього приводу 26 серпня великий коронний гетьман звернувся до шляхти Київського і Брацлавського воєводств⁶⁶⁵.

С.Чалого у цей час поляки вирядили у пасіку Сироти поблизу Кодака. Однак 22 липня повідомили про нові часті вторгнення повстанців з території Лівобережжя і Запорожжя⁶⁶⁶. Для боротьби з ними 26 липня Українська партія з Сміли, залишиши у місті 4 кварцяні короги, загін С.Чалого і 20 драгун, попрямувала до Шаргорода. На з'єднання з нею вирушила Подільська партія, посилена половиною ординатського полку⁶⁶⁷. 3 серпня регіментар Волинської партії Слугоцький повідомив Й.Потоцького, що відправив до Сміли 4 укомплектовані короги з ординатського полку. У цей час повстанські загони з'явилися коло Гранова. Проти них Слугоцький відрядив роз'їзд з 108 кіннотників під командуванням товариша панцирної короги Вітвіцького. Сам він для кращого зв'язку з польськими частинами у Немирові мав вирушити до Прилук⁶⁶⁸. Значних втрат завдав повстанцям С.Чалий, який на чолі понад сотні вояків спустошив чимало їхніх притулків на запорізьких землях⁶⁶⁹.

14 серпня загін Медведя здобув Чигирин і Крилов, а інший загін напав на Паволоч, вщент зруйнувавши місцевий маєток. Одночасно повстанці, очолені Гривою і Жилою, діяли у районі Білої Церкви. 14 серпня вони розгромили маєток у Сквирі⁶⁷⁰. Для боротьби з повстанцями поляки негайно вжили дій. 16 серпня генерал-майор М'єр доповів генеральному коронному гетьману, що у степи вирушила команда драгун з Лисянки, а регіментар Шумлянський підходить до Сміли⁶⁷¹.

22 серпня у Мотовилівці відбулося засідання російсько-польського прикордонного суду, на якому обговорювалися шляхи придушення повстання і

⁶⁶⁴ АГАД, АПП, сигн.127, арк.268.

⁶⁶⁵ Там само, арк.335.

⁶⁶⁶ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.94.

⁶⁶⁷ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.34 зв.

⁶⁶⁸ Там само, арк.36.

⁶⁶⁹ Там само, арк.41.

⁶⁷⁰ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.60.

⁶⁷¹ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.39 зв.

притягнення ватажків до відповідальності. Окремо згадали захоплення Харком і Медведем Паволочі і Погребищ⁶⁷².

Уряд РП розмістив на Правобережжі значні військові сили. Згідно повідомлень від 17 – 20 серпня у Кам'янці-Подільському розташували 5-6 тисяч, Шаргороді – 4-5 тисяч, у Прилуках – 6 тисяч вояків (сюди вирушила з-під Паволочі і Волинська партія), а до Білої Церкви активно доставляли боєприпаси⁶⁷³. Частини Волинської та Української партій для боротьби з повстанцями перекинули у Брацлавське воєводство. Сеймик 12-13 вересня у Вінниці ухвалив надати їм продовольство і фураж, відзначивши заслуги корогви С.Чалого⁶⁷⁴. Було також обрано посланців до Й.Потоцького (М.Калетинського, А.Ярошинського і С.Женжевського), які мали йому подякувати за придушення “ребелій козацьких”⁶⁷⁵.

Серйозного удару по повстанцям завдала агресія Кримського ханату. 29 серпня три їхні загони, розташовані за Герклією, зазнали значних втрат у битві з татарами. Після цього повстанці відступили до Чорного лісу і поблизу російсько-польського кордону знову сформували два загони⁶⁷⁶.

Не зважаючи на істотні втрати наприкінці літа – на початку осені повстання продовжувало охоплювати Правобережжя. Об'єктами нападів стали Біла Церква і Немирів, а загін Харка захопив містечко Таращу з замком⁶⁷⁷. 7 вересня повідомили про напад повстанців на Білилівку і сусіднє село. Шляхта очікувала істотного їхнього ослаблення у боротьбі з татарами. Для обстеження південної Київщини і Поділля 20 вересня до Торговиці вислали польський роз'їзд, який не отримав про повстанців жодних відомостей. Невдовзі понад Тясмином до р.Герклії на польсько-російському кордоні вирушив загін Пйонтковського. Обшуки понад Чорним лісом у Болтичу “гайдамацьких шляхів

⁶⁷² АГАД, АПП, сигн.127, арк.262.

⁶⁷³ РДАДА, ф.177, оп.1, 1737 р., спр.110, арк.208 зв., 209 зв. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.40 зв.

⁶⁷⁴ Там само, ф.44, оп.1, спр.14, арк.5 зв.-6 зв.

⁶⁷⁵ АГАД, АПП, сигн.127, арк.412.

⁶⁷⁶ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.95.

⁶⁷⁷ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.60.

і притулків” були марними. Однак невдовзі повстанці відновили дії поблизу Саврані⁶⁷⁸. 5 жовтня сповістили про напади на Липовець, Балабанівку, Умань, Мітурці, Жабокрики невеликих підрозділів, які зникли до підходу польських військ. Мешканців навколишніх міст, містечок і сіл попередили, що якщо вони не дадуть відсічі повстанцям, яких буде менше, ніж третина їх населення, чи нададуть їм провіант, будуть вважатися “гайдамацькими” і проти них вживуть відповідних заходів⁶⁷⁹.

Уважно стежачи за подіями на Правобережжі, національно-патріотична еміграція активно намагалася привернути до них увагу Туреччини і Франції. Г.Орлик у меморандумі Флері від 10 жовтня радив французькому уряду звернути увагу Порту на цей стратегічно важливий регіон, враховуючи можливість його використання у боротьбі проти Росії. Він сподівався відновити тут владу свого батька під сюзеренітетом султана, наголосивши на необхідності якнайшвидшого заняття Правобережжя з містами Біла Церква, Умань і Бар, як стратегічно важливих для оволодіння усією Україною. На думку Г.Орлика, для захоплення цього регіону було необхідно два тижні. Він сподівався, що РП погодиться передати Правобережжя до складу відновленої козацької держави – гаранту проти експансії Росії. Тому уряд останньої побоювався таємних зносин королівського двору з П.Орликом⁶⁸⁰. Однак, Туреччина відхилила цей план, побоюючись загострення стосунків з Польщею, особливо враховуючи зближення Августа III і Анни Іоанівни. П.Орлик, не зважаючи на це, залишався важливим чинником політичних змін у регіоні. У його розпорядженні знаходилося 400 козаків, розташованих в Яссах. Гетьман, перебуваючи у Каушанах, продовжував поповнювати військо, яке зберігало високу боєздатність. Хоча під тиском уряду Порту Орлик брав участь у її австрійській

⁶⁷⁸ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.94-95.

⁶⁷⁹ Там само. – С.97.

⁶⁸⁰ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742-1759). – Львів, 1932. – 206 с. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – С.151. Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – S. 62.

кампанії⁶⁸¹, головним його пріоритетом залишалася події в Україні. Він не полишав надії на чолі сформованого війська взяти участь звільнити українські землі. Разом з правобережними надвірними козаками до нього прибували січовики і гетьманці, які брали активну участь у повстанні⁶⁸².

Безперервні напади “з степів” на міста, містечка і села дії повстанських загонів змусили польське командування розпорошити свої війська. 17 жовтня з Сміли доносили, що роз’їзд поручника Ледуховського, рухаючись понад Виссю до Чорного Ташлика, розгромив 20 повстанців. Іншу каральну частину вирядили до Медведівки і Крилова. 26 жовтня надійшла звістка, що “гайдамаки” продовжували дії, не зважаючи на розгром ще одного з їхніх загонів. Окремі повстанські загони здійснили нову спробу пробитися до Білорусі. У зв’язку з цим 3 листопада привели у стан готовності розташовані на кордоні з Правобережжям війська ВКЛ⁶⁸³.

3 листопада повідомили про активні дії “гультяїв” поблизу Гранова і Погребищ⁶⁸⁴. 7 листопада регіментар Української партії Шумлянський вирядив проти повстанців, які діяли на півдні Київського воєводства, ротмістра Скожевського з 224 кіннотниками. Останній, прибувши до Медведівки, уночі рушив у степ і вступив у бій. Однак прибуття до повстанців підмоги з понад 600 вершників з корогами вирішило долю битви, яка тривала від опівдня до півночі. При відступі, на переправі через греблю поблизу с.Кам’янки, поляків вщент розбили, загинув і сам ротмістр. Після цього переможці на чолі з полковником Томком Великим об’єдналися з іншими повстанцями. Поповнивши свої запаси у лісі Нерубаї, вони відновили наступ силами близько двох десятків кошів, по 60-70 вояків у кожному. 12 листопада повстанці підійшли до Крилова і витіснили польську залогу. Командування зобов’язало усі короги до обережності і готовності вирушити для придушення повстання і,

⁶⁸¹ ІР НБУВ, ф.160, спр.314, арк.7 зв.-8.

⁶⁸² АГАД, АРос., кореспонденція, суплемент №27, зв.6.

⁶⁸³ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.97. АГАД, АР, від.7, сигн.16, с.4.

⁶⁸⁴ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.99.

згідно донесення від 27 листопада, вислало сюди 800 кіннотників⁶⁸⁵. Становище коронного війська поліпшив відхід частини повстанців під Очаків на пошуки “здобичі турецької”, про який стало відомо 13 листопада⁶⁸⁶.

Нападу зазнав маєток у с.Босівці⁶⁸⁷. 7 грудня повстанці розбили розташовану у Медведівці частину коронного війська⁶⁸⁸. Невдовзі з Січі вирушив у напрямі Правобережжя новий великий загін. Лише суворе розпорядження Мініха змусило його повернутися⁶⁸⁹.

На початку грудня військові дії охопили Білопольський ключ. Повстанський загін який сформувався у самому Білополі, розправився з шляхтичем у с.Червоній. Аби повстання на Житомирщині “не поширювалося” Й.Потоцький негайно відправив сюди військову частину на чолі з Скульським. Карателі невдовзі прибули під с.Червону і, виправивши в околиці роз’їзд, здобули “язика”. Довідавшись про місце розташування повстанського загону, поляки вирушили до Білополя та Кашперівки і у сутичці розпорошили його. 16 грудня возний генерал Київського воєводства Я.Матулевич, перебуваючи у Кашперівці, заарештував багатьох місцевих і білопольських підданих (з с.П’ятигорці), за напад на маєток⁶⁹⁰. Наприкінці грудня декілька корогв на чолі з Буковським перекинули до Сміли. Вони мала поповнити розташовану тут залог, забезпечивши кращу охорону кордону⁶⁹¹.

У райони, охоплені боротьбою, масово прибували втікачі з Лівобережжя і Запорожжя, які були незадоволені політикою російського уряду, окрилені чутками про перемоги повсталих та наявність визволених районів. Один з прибулих на Правобережжя загонів, заклавши тут добре укріплений табір, до якого почали прибувати місцеві повстанці, звернувся до Шумлянського. Його учасники просили прийняти їх на службу РП і дозволити розмістити тут нову

⁶⁸⁵ Там само. – С.99-100. ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.2026, арк.1 зв. Там само, ф.КМФ-15, оп.3, спр.575, арк.292. Там само, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.51 зв., 52, 55 зв.

⁶⁸⁶ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.50 зв.

⁶⁸⁷ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.99.

⁶⁸⁸ ЦДІАК, ф.КМФ-15, оп.1, спр.10, арк.98.

⁶⁸⁹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.100.

⁶⁹⁰ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.274-277.

⁶⁹¹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.1-1 зв.

Січ. Однак регіментар рішуче відмовив. До втеч підмовляли і правобережні шляхтичі, сподіваючись таким чином відновити спустошені маєтності. Для протидії їм російський уряд вживав різноманітних заходів. 18 листопада у Стародубську полкову канцелярію надійшло розпорядження затримувати підбурювачів до втеч і під надійною охороною доставляти до І.Ф.Борятинського⁶⁹². Чутки з Правобережжя все активніше надходили до Гетьманщини, обумовлюючи посилення опору. Для їх припинення бунчуковому товаришу А.Миклашевському доручили спеціальну комісію. У грудні 1737 – січні 1738 рр. вона організувала привселюдне оголошення урядових указів про заборону втеч до Польщі та ігноруванні закликів прибуваючих звідти підбурювачів, ознайомивши з ними війтів, курінних отаманів, осавулів⁶⁹³.

Посилилася боротьба на Галичині. Так громада Сприні, ігноруючи війтівську владу і юрисдикцію, проводила “самовільні” зібрання. Коли посесор почав вимагати від присяжного, який очолював громаду, скликання людей до війтівського двору для розкладення зборів, той відмовився коритися. Коли ж сам війт вирушив з підводою по дворах громада ланцюгами і палицями вигнала його⁶⁹⁴.

У ході запеклої і кривавої боротьби значна частина Правобережжя була спустошена. Чимало міст, містечок і сіл було спалено, в інших – населення зменшилося ледь не на половину. До цього додався неврожай і нестача зерна для посіву. Все це негативно позначилося на ході повстання у 1736-37 рр. і спричинило голод, обумовивши втрати від хвороб, розорення і втечі місцевого населення⁶⁹⁵.

⁶⁹² ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.50 зв. Ф.51, оп.3, спр.7049, арк.2.

⁶⁹³ Там само, ф.80, оп.2, спр.44, арк.2. Там само, спр.358, арк.1-29.

⁶⁹⁴ Инкин В.Ф. Особенности социальной борьбы королевских крестьян в Галичине в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961. – Рига: Изд-во АН ЛССР, 1963. – С.275.

⁶⁹⁵ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С.46. Дополнения к польскому летописцу, изъясляющее жизнь Августа III, короля Польского, учиненное на Польском языке Иоанном Алберtrandом, Езуитом славным Богословом и Историком, которым и Летописец сей с французского на польской переведен и

У серпні 1736 р. коронні війська активізували свої дії на Правобережжя. Уряду РП вдалося заручитися підтримкою Порти і Кримського ханату. Спровоковане шляхтою вторгнення ординців істотно ослабило позиції повстанців, які змушені були відступити з ряду районів. Однак вони організовують місцеве населення на боротьбу з загарбниками. Дієву допомогу надав коронному війську і російський уряд. На вироблення позиції Порти стосовно подій у РП намагався впливати П.Орлик, який сподівався використати сприятливу ситуацію для визволення Гетьманщини і її возз'єднання з Правобережжям. Перебіг подій у серпні 1736 – 1737 р. переконливо довів спроможність українського населення, не зважаючи на погіршення геополітичної ситуації у регіоні і несприятливі внутрішньополітичні зміни у РП, продовжувати боротьбу з чисельно переважаючими силами карателів. Повстанці завдали істотні поразки польським військам, знищивши ряд залог і окремих татарських чамбулів. Удосконалилося військо мистецтво учасників боротьби, її ідейно-організаційні засади. Було здійснено низку блискучих операцій по здобуттю добре укріплених міст, зокрема, Паволочі і Погребищ.

напечатан у книгопродавца Михаила Греля в Варшаве 1766 г. а с польскаго на Россійской язык переведено // Польский летописец с 964 по 1764 год или хронологическое изображение происшествий королевства Польскаго, со включением как российской так и других сопредельных Польше держав, краткой истории. – Спб., 1782. – С.379. ІР НБУВ, ф.24, спр.2371, арк.30-30 зв. Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.28. – 1986. – С.68-72.

4.2. Хід повстання у 1738 р.

У першій половині 1738 р. повстанці здійснили ряд операцій, спрямованих на знищення як невеликих каральних загонів так і маєтків. Відлуння цієї напруженої боротьби досягало Західної Європи, чому сприяло перебування тут ряду іноземців (як найманих офіцерів, так і дипломатів). Вранці 1 січня 1738 р. на Правобережжя ступив англійський дипломат Джон Белл. Переходячи кордон, він зауважив запобіжні заходи, вжиті Росією для запобігання проникненню повстанців⁶⁹⁶. Пробувши у Білій Церкві до 2 січня дипломат відзначив стан міських фортифікацій⁶⁹⁷. 4 січня англієць прибув до Погребищ, а 6 січня потрапив до істотно зміцненого Немирова. У розпорядженні коменданта останнього, генерал-ад'ютанта Русоцького була сильна залога з німецькими офіцерами. Відвідав він й інші міста і містечка. Поляки розповіли йому, що 5-6 тисяч кінних повстанців прибуло на Правобережжя минулої зими. Белла запевняли, що ці запорожці, з обраним найхоробрішим і найздібнішим ватажком, знаходилися у добре укріплених місцях на Дніпрі під захистом Порти⁶⁹⁸. Але насправді, у боротьбі з повстанцями на прикордонні польська влада активно взаємодіяла з турецькими урядовцями. Після смерті Горайна наприкінці 1737 р. від хвороби⁶⁹⁹ Й.Потоцький відрядив до Бендер хорунжого панцирного знаку Й.Залеського⁷⁰⁰, який у січні перебував у Красному, чекаючи супровідного листа до Менглі Гірая II⁷⁰¹. Однак бендерський сераскер Велі паша і товмач Порти Гіка, незадоволені затримкою, у лютому звернулися з проханням пришвидшити його рух⁷⁰². Прибувши на місце, Залеський мав добитися знесення у прикордонних районах Порти і ханату укріплених

⁶⁹⁶ Белевы путешествия чрез Россию в разныя азиатския земли; а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь. – Спб., 1776. – С.201.

⁶⁹⁷ Там само. – С.202.

⁶⁹⁸ Там само. – С.203-205.

⁶⁹⁹ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.533, арк.78.

⁷⁰⁰ Gierowski J.A. Leszczyński J. Dyplomacja polska w dobie unii personalnej polsko-saskiej // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII w. – Warszawa: PAN, 1966. – S.417.

⁷⁰¹ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.68-68 зв.

⁷⁰² Там само, арк.75 зв.

повстанських таборів, де зосереджували зброю, продовольство, проводили вишкіл поповнення⁷⁰³.

З початку року повстанці провели активні напади на маєтки шляхти й окремі польські залоги. Вони зайняли ряд населених пунктів. У відповідь уряд посилив свою присутність на Правобережжі і провів передислокацію військ. 5 січня повідомлено про розташування у Богуславі війська регіментаря Української партії, який мав слідкувати за пересуванням повстанців⁷⁰⁴, побудованими ними у лісах укріпленими таборами. 26 січня кількасотенний каральний підрозділ відрядили за Умань для знищення повстанського кошу, укріпленого засіками⁷⁰⁵. 27 січня з Немирова вирушила каральна експедиція з 2.000 драгун і піхотинців з іноземного і польського автораментів, Української, Волинської і Подільської партій, регіменту королеви, з 2 гарматами. Їм на допомогу мали надійти драгуни з Лисянки. Експедицію відрядили для знищення табору в лісі під Торговицею, звідки повстанці, групами по кілька десятків осіб, спустошували навколишні маєтки та збирали інформацію про переміщення польських частин. Повстанці вчасно попереджені вйтом Умані (він дав їм знати зразу ж по прибуттю карателів у місто), відійшли у степи і Лебединські ліси. Поляки, втративши частину людей у сутичці між власними підрозділами, повернулися⁷⁰⁶. 30 січня капітан Плюсков повідомив про захоплення повстанцями ще 3 сіл. Туди також вислали карателів⁷⁰⁷. Однак повстанці вчасно відійшли і 8 лютого експедиція повернулася до Немирова⁷⁰⁸.

Для кращого контролю за ситуацією на російсько-польському кордоні генерал-аншеф О.І.Румянцев 21 січня порадив перепустки через форпости і закордонне листування доручити дійсному таємному раднику І.І.Неплюєву

⁷⁰³ АГАД, АРос., кореспонденція, суплемент №27, зв.7. АПП, сигн.127, арк.499.

⁷⁰⁴ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.100.

⁷⁰⁵ АГАД, АР, від. 34, сигн. 386, ч.3. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.101. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.69 зв.

⁷⁰⁶ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.29 зв. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.101. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.71 зв., 73 зв.

⁷⁰⁷ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.36 зв.

⁷⁰⁸ Там само, арк.45. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.73. АГАД, АР, від. 34, сигн. 386, ч.3.

(пізніше останній називав себе губернатором для закордонної кореспонденції). 4 лютого він отримав відповідний імператорський указ⁷⁰⁹. Неплюєву (до речі контр-адміралу) підпорядковували розташовані на Правобережжі військово-розвідувальні команди. Враховуючи особливий характер таємної місії про отриману інформацію він доповідав лише Анні Іоанівні і Мініху⁷¹⁰.

На Правобережжя продовжували прибувати втікачі з Гетьманщини, які поповнювали поріділі лави повсталих. Зростання кількості втеч також обумовила агітація шляхти, яка планувала за рахунок перебіжчиків відновити господарський потенціал маєтностей, компенсувати їхні втрати у процесі боротьби. 23 січня бунчуковий товариш П.Чарнолузький доповів про підмовляння шляхтичами селян до виступу і втечі⁷¹¹ обіцянками “слобід” на 10 років і неповернення колишнім власникам. Прибули до Гетьманщини посланці окремих повстанських загонів і, оскільки їм місцеве населення вірило більше, факт їхньої появи для підбурювання викликав особливу увагу. Щоб не допустити втеч наказали знову оприлюднити у всіх сотнях Стародубського і Чернігівського полків розпорядження про жорстоке покарання втікачів і затримання посланців з Правобережжя⁷¹².

Наприкінці січня повстанці оточили Погребище, куди зібралася шляхта з навколишніх маєтностей. Для уникнення зайвих втрат вони спочатку оволоділи містечком і лише після цього приступили до штурму добре укріпленої фортеці, яку взяли надвечір 27 січня. Учасники приступу, розділившись на дрібніші загоны, продовжили дії поблизу Білої Церкви і Чигирини⁷¹³.

Населення прикордонних районів Російської імперії співчутливо ставилося до боротьби населення Правобережжя. Іван Мініцький, проголосивши себе 22 січня⁷¹⁴ привселюдно у с.Ярославець, що належало Видубицькому

⁷⁰⁹ РДВІА, ф.47, зв.7, ч.1, арк.9. Записки Івана Івановича Неплюєва (1693-1773). – Спб.: Издание А.С.Суворина, 1893. – С.126.

⁷¹⁰ ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.650, арк.1-2.

⁷¹¹ Там само, ф.51, оп.3, спр.7049, арк.2.

⁷¹² Там само, арк.4-4 зв.

⁷¹³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.60-61.

⁷¹⁴ РДАДА, ф.6, оп.1, спр.192, арк.4.

монастирю (Київський полк), царевичем Олексієм Петровичем, пообіцяв невдовзі укласти мир з Туреччиною й у травні спрямувати полки солдат і козаків у РП. Це з радістю підтримали мешканці села⁷¹⁵. Бажання надати допомогу населенню Правобережжя можна легко пояснити – “Олексій Петрович” був родом з м.Сураж і у дитинстві на власні очі бачив свавілля шляхти, ксьондзів і орендарів. У 15 річному віці він прибув до Російської імперії і чимало мандрував на Лівобережжі та Слобожанщині⁷¹⁶. Спираючись на своїх прихильників самозванець хотів організувати похід на Ніжин, Москву і Петербург. Після приходу до влади він мав “викорінити Польщу”, заборонивши католицизм і запровадивши у ній православ’я⁷¹⁷. Не зважаючи на поразку, самозванство 30-х рр. XVIII свідчило про кристалізацію ідейних засад селянського руху у Російській імперії⁷¹⁸, чому сприяли дії повстанців Правобережжя.

У січні повстанські загони, витіснені на Лівобережжя і Запорожжя, спробували прорвати польські загородження на кордонах⁷¹⁹. Посилився їхній натиск на загороджувальні частини на півдні Білорусі. Розташований у районі Мозиря татарський полк уже не міг протистояти зростаючим силам повстанців, які намагалися розширити територію визволених районів. У лютому в Мозирський повіт направили корогву полковника Несьоловського. Йому також передали корогву маршалка ВКЛ Сангушки і чотири п’ятигорські корогви. Спільно з татарськими корогвами, розміщеними у Мозирі, Несьоловський повинен був ретельно стежити за діями повстанців, не допускаючи їхнього прориву до Білорусі⁷²⁰. Польний гетьман ВКЛ М.К.Радзивілл доручивши

⁷¹⁵ Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Учёные записки Института Славяноведения. – Т.1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.108.

⁷¹⁶ РДАДА, ф.6, оп.1, спр.192, арк.6, 8.

⁷¹⁷ Там само, арк.10, 10 зв., 259.

⁷¹⁸ Черникова Т.В. Политические процессы 30-х годов XVIII века в России. Автореф... канд. ист. наук. 07.00.02. – История СССР. – МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1989. – С.8.

⁷¹⁹ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.101.

⁷²⁰ Игнатенко П.А. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.). – С.106-107. Lech M.J. Wojsko Wielkiego Ksiestwa Litewskiego w dobie saskiej w walce z ruchami chlopskimi na Bialorusi // Rocznik Bialostocki. – Т.2. – 1961. – С.108.

Несьоловському і командування “руською” дивізією, був готовий у випадку необхідності прибути на допомогу з основними силами⁷²¹. 1 лютого ротмістра Барановського з сотнею кінних татар вирядили над кордоном Київського воєводства до Кам’янщини для знищення правобережного “гультайства”, яке здійснювало вилазки на територію ВКЛ⁷²².

28 лютого таємний радник І.Неплюєв повідомив Мініха про численні скарги на порушення повстанцями російсько-польського кордону. Наполягаючи на їх покаранні, шляхта переконувала, що це виключно запорожці⁷²³. Повстанці здійснили напади на прикордонні райони Російської імперії, спустошивши лівобережні маєтки. 7 березня уночі 90 повстанців, озброєних холодною і вогнепальною зброєю, перетнули кордон і напали на с.Нікольниково. Знищивши документи, забравши майно та коней поміщиці вони повернулися на Правобережжя⁷²⁴. Їх активно підтримали місцеві мешканці⁷²⁵. Для запобігання вторгненням повстанців 17 березня київському генерал-губернатору М.Леонтьєву наказали ретельно наглядати підпорядковані йому на кордоні форпости⁷²⁶.

Важливим опорним пунктом польського панування на Правобережжі залишався Кам’янець-Подільський. Тут у в’язниці утримували окремих повстанців⁷²⁷. Усвідомлюючи важливість міста Й.Потоцький звернувся до Августа III наполягаючи на необхідності зміцнення його укріплень і збільшення озброєння⁷²⁸.

Повстанці за 2 милі від старого гарду на р.Буг заклали новий. У його спорудженні активну участь взяли мешканці Торговиці і Нерубайки. Понад сотня “хлопів”, зайнялися його облаштуванням, звідусіль звозячи сюди

⁷²¹ АГАД, АР, від.2, сигн.2561, арк.1-1 зв.

⁷²² Там само, від.7, сигн.16, с.12.

⁷²³ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.1, арк.13 зв.

⁷²⁴ Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття. – С.223.

⁷²⁵ РДАДА, ф.248, оп.7, кн.405, арк.444 зв.

⁷²⁶ Там само, ф.177, оп.1, 1738 р., спр.87, арк.1 зв.

⁷²⁷ АГАД, АПП, сигн.127, арк. 549

⁷²⁸ Там само, арк.556.

продовольство і зброю. Вислані у розвідку польські роз'їзди виявили у степах густу мережу гардів, з залогами у кілька десятків повстанців і запасами продовольства, які постійно поповнювалися. Для підготовки проти них каральної операції С.Малінський вирядив роз'їзд за язиком до найбільшого коша⁷²⁹. 6 квітня більш як півтисячний козацький загін з Г.Голим переправився паромами на правий берег Дніпра. Від нього відділилося близько сотні вояків і вирушило на Крилов, однак їх зупинили польські прикордонні частини. Перед цим загін здобув Тальне⁷³⁰. Регіментар розташованого поблизу Сміли форпосту Вижга, рапортував Й.Потоцькому, що на Правобережжя неподалік Крилова увійшли 300 козаків і захопили містечко. Однак поляки відбили його, полонивши декількох повстанців, яких 7 квітня привели до Городища. На заваді просуванню вглиб стали польські форпости і тому загін попрямував до Чорного лісу⁷³¹. 6-7 квітня загін, що складався з 200 кіннотників і 150 піхотинців напав на Суботів⁷³². Невдовзі поручик С.Вижга перебрався до Городища, повідомляючи звідси про швидке зростання кількості повстанців⁷³³. Поручик Плюсков 13 квітня надав І.Неплюєву дані про неодноразові порушення російсько-польського кордону⁷³⁴. Подібні операції свідчили про добре знання місцевості, оскільки на кордоні по Дніпру поряд з форпостами розташовувалися цілі полки⁷³⁵.

18 квітня коронного гетьмана Й.Потоцького повідомляли про дії у районі Городища загону з 110 кінних повстанців. 24 квітня генерал-ад'ютант Русоцький доповів про вбивство при переслідуванні повстанців у Нерубайках ватажка Гедемінича. Також було зруйновано Брилів⁷³⁶. 25 квітня Плюсков повідомив І.Неплюєву про спільні з повстанцями дії відряджених російським

⁷²⁹ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.79.

⁷³⁰ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.10-10 зв.

⁷³¹ Там само, ч.1, арк.246 зв. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.79 зв.

⁷³² Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.103. АГАД, АР, від.34, сигн.386, ч.16.

⁷³³ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.79 зв.

⁷³⁴ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.1, арк.246 зв. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.79 зв.

⁷³⁵ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.1, арк.247.

⁷³⁶ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.61

військом козацьких підрозділів⁷³⁷. У квітні 50 сміливців вступили у турецькі володіння і здійснили блискавичний напад на Дубосари, де знищили турецько-татарську залогоу та місцевих євреїв-лихварів⁷³⁸. 500 кінних “гайдамаків”, ставши над р.Синюхою, напали на Торговицю⁷³⁹. У декількох місцях повстанські загони почали об’єднуватися, регулярно підтримуючи зв’язки між собою і підрозділами, витісненими за кордон⁷⁴⁰. Щоб запобігти новому спалаху боротьби і порушенню кордону, поляки перекинули сюди нові регулярні частини. 29 квітня Й.Потоцький зобов’язав їхніх офіцерів і генералів, відряджених для боротьби з повстанцями, до 30 травня прибути до своїх корогв і регіментів під загрозою суду⁷⁴¹. Вже 4 травня російський агент повідомляв про переміщення польських військ⁷⁴². Поляки стягали війська і до Могильова-Подільського⁷⁴³. Однак значна частина польських офіцерів проігнорувала декрет великого коронного гетьмана, не зважаючи на можливі стягнення і отриману платню. 3 червня Й.Потоцький скаржився на неможливість зібрати війська на Правобережжя⁷⁴⁴. Тому він для протидії повстанцям, чисельність яких постійно зростала, спрямовує сюди Великопольську партію⁷⁴⁵.

4 травня польські комісари представили російській стороні вимогу віддати до суду січовиків і лівобережних козаків, які брали участь у повстанні⁷⁴⁶. У зв’язку з нападом на Паволоч загонів Гриви, Харка, та Жили прикордонний російсько-польський суд 5 травня прийняв спеціальну постанову. Розгляд справи поляки винесли на сесію 6 лютого 1739 р., а до цього мали провести попереднє слідство. Росіяни погодилися повідомити про напад Мініха, пообіцявши ознайомити суд з його резолюцією⁷⁴⁷. 10 травня генерал-ад’ютант

⁷³⁷ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.1, арк.286.

⁷³⁸ Там само, арк.348 зв. АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.142.

⁷³⁹ АГАД, АР, від.34, сигн.386, ч.16.

⁷⁴⁰ Там само, ч.14.

⁷⁴¹ ЦДІАЛ, ф.181, оп.2, спр.2570, арк.1-2.

⁷⁴² РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.1, арк.336.

⁷⁴³ ЦДІАК, ф.49, оп.1, спр.2866, арк.1.

⁷⁴⁴ АГАД, АПП, сигн.127, арк.603.

⁷⁴⁵ Там само, арк.610.

⁷⁴⁶ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.8, арк.392 зв.

⁷⁴⁷ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.102-103

Русоцький представив І.Неплюєву докази участі у повстанні підданих Росії⁷⁴⁸. Коментуючи польські обвинувачення І.Неплюєв 18 травня писав Мініху, що ці напади здійснені переважно підданими РП⁷⁴⁹. Однак участь у повстанні поряд з місцевими мешканцями, дезертирів та втікачів з Російської імперії була незаперечною. Тому її уряд видав розпорядження затримувати порушників, караючи⁷⁵⁰. 20 травня генерал-ад'ютант Русоцький оголосив Плюскову про їхнє затримання серед повстанців, а також скарги подільського і українського регіментарів на прибуття нових козацьких частин до Правобережжя⁷⁵¹. У травні 500 повстанців, які розташувалися над р.Синюхою готували напад на Торговицю⁷⁵². Збільшилася їх кількість на прикордонні. Було здійснено напади на Кучмань, Тальне, райони за Савранню. Активні дії вів великий загін, що отаборився за Лебедином. Підготовку до захоплення Рашкова почали 70 кінних і 30 піших повстанців, які з'явилися в околицях Животова. Тисячний їхній загін з білою корогвою з'явився під Уманню і поляки вислали в околиці міста 250 драгун⁷⁵³. У травні повстанці активно розбудовували мережу гардів у прикордонних районах Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, передусім у районі Бугу. До одного з них, у Мігії, відійшло 3 отамани і 60 "хлопів" з Ладжинщини. Великий коронний гетьман Й.Потоцький вживав активних дій проти гардів, які розміщувалися у польських володіннях. Він віддав наказ генеральному комісарові своїх маєтностей, київському підчашому Покутинському негайно знищити гард у Бершадщині. Інші укріплені табори знаходилися на Савранщині (у Кленовій, Краснянському, Чаусовому і поблизу Гребіникового Броду до устя Кодими). Комісар мав зробити відповідні розпорядження губернаторам⁷⁵⁴.

⁷⁴⁸ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.10.

⁷⁴⁹ Там само, арк.1 зв.

⁷⁵⁰ Там само, арк.49.

⁷⁵¹ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.135.

⁷⁵² Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.103.

⁷⁵³ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.89-89 зв.

⁷⁵⁴ АГАД, АПП, сигн.127, арк.584.

Оголошена на російсько-польському прикордонні резолюція Мініха і Неплюєва про страту гетьманців і запорожців, які здійснювали вилазки на Правобережжя⁷⁵⁵ не зупинила вторгнень до РП. 26 травня її кордон поблизу Ягорлика перетнув новий загін⁷⁵⁶. Дії повстанців відзначалися організованістю і координацією. 30-31 травня три їхні загони, які налічували понад 500 вояків, атакували Гранів, Рашків і Бершадь з прилеглими селами⁷⁵⁷. Гранів 300 повстанців, які підійшли сюди двома групами (з боку зайнятого ними напередодні Монастирища та Умані) захопили опівдні несподіваним ударом. Знищивши шляхту, губернатора і ксьондза, вони залишили місто і, розташувавшись кошем за півмилі від нього, відрядили загони до Босівки і Вербки⁷⁵⁸. Загін з 700 вояків захопив Рашків⁷⁵⁹, втративши лише одного вояка, а 30 шляхтичів врятувалися, замкнувшись у фортеці⁷⁶⁰. У зайнятих містах повстанці знищили шляхту, євреїв-орендарів, ксьондзів, губернаторів. 4 червня капітан Плюсков повідомив І.Неплюєва про неспокійну ситуацію на Правобережжі. Захоплення повстанцями ряду міст і сіл мали деморалізуючий вплив на поляків і євреїв, які, охоплені панікою, масово втікали до добре укріплених міст і фортець під захист мурів та зalog, передусім до Немирова⁷⁶¹.

3 червня генерал-ад'ютант Русоцький сповіщав Й.Потоцького про початок скоординованих операцій повстанців, об'єднаних у великі загони, у різних місцях⁷⁶². Стурбований тривожними повідомленнями з прикордоння 6 червня великий коронний гетьман звернувся до таємного радника І.Неплюєва з вимогою вжити заходів для охорони кордону від переходів запорожців⁷⁶³. На Правобережжі повсюдно точилися бойові дії, особливо запекло на Бершадщині

⁷⁵⁵ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.104.

⁷⁵⁶ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.114.

⁷⁵⁷ Там само, арк.80 зв.

⁷⁵⁸ Там само, арк.108, 112.

⁷⁵⁹ Там само, арк.108 зв.

⁷⁶⁰ Там само, арк.110 зв.-111.

⁷⁶¹ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.80 зв. 108-108 зв., 112. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 91 зв.

⁷⁶² РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.155 зв.

⁷⁶³ Там само, арк.154 зв.

і Гранівщині. Добре озброєні вогнепальною зброєю повстанці майже щоденно здійснювали напади. Для їхнього розгрому поляки знову відрядили 3 тисячі вояків⁷⁶⁴. 14 червня через Попову Греблю переправилося понад 200 повстанців, які після цього розділися на ряд дрібніших загонів⁷⁶⁵. Один з них 15 червня напав на Тульчин, захопив зброю і коней місцевої залоги, витіснивши її з міста до фортеці. Далі повстанці зайняли Копіївку. Спустошивши маєтки, знищивши шляхту, поштових пахолків, орендарів,⁷⁶⁶ вони з здобиччю відійшли за Буг⁷⁶⁷. Кількасотенний повстанський загін з'явився під Лебедином, розгорнувши дії у Чигиринському старостві⁷⁶⁸. Винищено було шляхту в Комаргороді і Михайлівці⁷⁶⁹. Кількасотенній команді Вижги вдалося розбити загін з більш як 200 кінних повстанців. На прикордонні роз'їзд Української партії, в якому перебував С.Чалий, і драгуни з розташованої у Лисянці частини М'єра наздогнали частину повстанського загону (інша перед цим вирушила у прикордонні степи для збирання інформації про татар), яка рухалася до запорозьких земель і відбили частину здобичі⁷⁷⁰. Однак вторгнення козаків через кордон продовжувалися. Поряд з ними активно діяли і місцеві повстанці. 30 червня повідомлено про напад нової “козацької партії” на Рашків⁷⁷¹.

Оскільки боротьба з переважаючими польськими, російськими і татарськими частинами вимагала доброї організації і рухливості, повстанці велику увагу приділили вишколу та посиленню кінноти. Чимало рейдів здійснили спеціально за кіньми, оскільки “при нинішній кампанії” їх для повстанців не вистачало. Допити окремих з них у Немирові засвідчили їхній

⁷⁶⁴ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.297 зв.-298. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 89 зв. АГАД, АПП, сигн.127, арк.611.

⁷⁶⁵ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк. 272 зв.-273.

⁷⁶⁶ Там само, арк.269. АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.142.

⁷⁶⁷ ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.2299, арк.42-42 зв.

⁷⁶⁸ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.269 зв.

⁷⁶⁹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.210 зв.

⁷⁷⁰ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.105-106. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 89 зв., 90 зв.

⁷⁷¹ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.225.

добрий вишкіл та забезпечення, що вони “козаки” й мають при собі корогви, які використовують замість прапорів, добре зодягнені і “в усьому вправні”⁷⁷².

Активізація дій збройних загонів у прикордонних з Правобережжям районах Гетьманщини занепокоїла російський уряд. 26 червня Генеральна військова канцелярія наказала Стародубській полковій канцелярії відрядити для знищення повстанських загонів на території полку 50 кінних козаків. 29 червня відповідні розпорядження розіслали по всіх сотнях полку. Затриманих повстанців мали доставляти у полкову канцелярію⁷⁷³.

У другій половині 1738 р. становище повсталих погіршилося. Під тиском переважаючих сил польських карателів частина з них відступила до Лівобережжя, Запорозжя, Молдови, використовуючи їхню територію як базу для нових нападів. 9 липня Й.Потоцький поскаржився Б.Мініху на часті порушення кордонів січовиками і неможливість їх стримати. Він звинуватив кошового і старшину в потуранні повстанцям⁷⁷⁴.

Боротьба у регіоні продовжувала привертати увагу сусідніх держав. За ситуацією на Правобережжі уважно стежили у Швеції, особливо після приходу до влади на ріксдазі у червні “капелюхів”*. Їхні представники заповнили Таємний комітет Швеції. У червні – липні він віддав розпорядження про від’їзд до Стамбулу кур’єра, яким викликався стати його член майор М.Сінкляр. Його шлях мав пролягати через українські землі, зокрема, Львів і Хотин⁷⁷⁵. Повідомивши про це 11 липня уряд, російський посол у Швеції М.П.Бестужев запропонував його “анлевівувати”**, пустивши чутки, ніби це здійснили повстанці, або інші місцеві мешканці⁷⁷⁶. Дипломат прагнув скомпрометувати визвольну боротьбу на Правобережжі в очах правлячих кіл Швеції,

⁷⁷² АЗПІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.211. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 91 зв.

⁷⁷³ ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.810, арк.1-1 зв.

⁷⁷⁴ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.272 зв.-273.

⁷⁷⁵ Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике. 1725 – 1739 гг. – М.: Наука, 1976. – С.270. “Капелюхи” – шведське аристократичне угруповання, вороже налаштоване щодо Росії.

** Від фр. *enlever* – прибрати, усунути, вилучити, викрасти.

⁷⁷⁶ Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике. 1725 – 1739 гг. – С.269.

унеможлививши підтримку ними політичних планів П.Орлика. Однак перехопити шведського посланця не вдалося і, прибувши у Стамбул, він, за допомогою Г.Орлика, який був тут у серпні-вересні, займався питаннями шведсько-турецького союзу. Після цього Вільнєв взагалі запропонував гетьманичу вирушити з М.Сінкляром у Стокгольм для представництва французьких інтересів. П.Орлик у цей час, підтримуючи з Ясс зв'язки з шляхетською опозицією, намагався підняти її на конфедерацію проти Августа III⁷⁷⁷. Уряд Порту продовжував зберігати прихильне ставлення до повстанців, які прибували до війська П.Орлика. 14 вересня російська імператриця Анна Іоанівна звернулася до Августа III з закликом приєднатися до війни з турками і татарами. Вона намагалася вплинути на позицію короля апелюючи, як до порушення урядом Махмуда I Карловицької угоди, так і до протегування “бунтівникам”⁷⁷⁸.

Одночасно з діями повстанців на Правобережжі весною – влітку активізувалися боротьба курпів у Остроленському і Ломжинському староствах. Вони, обравши собі ватажків, відмовилися виконувати повинності та сплачувати податки, зруйнували фільварки і почали карати урядовців і шляхту⁷⁷⁹. Один з “бунтівників”, М.Шавляк, навіть погрожував походом “хоч і до самої Варшави”. Не випадково було наголошено на необхідності “утримати цю козаччину”, а Й.Потоцький видав спеціальний ординанс про її придушення⁷⁸⁰. Воно було ускладнене залученням значної частини коронного війська у каральних операціях на Правобережжі⁷⁸¹.

Населення Правобережжя, нажахане репресивно-каральними заходами каральних військ, почало втікати з районів, де було відновлено польське панування. Передусім, це стосувалося священників, які, залишивши службу

⁷⁷⁷ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742-1759). – С.134. Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – S. 98.

⁷⁷⁸ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.105.

⁷⁷⁹ Там само, ф.250, оп.2, спр.152, арк.10 зв.

⁷⁸⁰ Там само, арк.3, 5-6.

⁷⁸¹ Gierowski J.A. Stłumienie powstania chłopów kurpiowskich w 1738 r. // PH. – Tom XLIV. – Zeszyt 1-2. – S.91-100.

через гоніння з боку католиків і уніатів, прибували до архимандрита Києво-Печерської Лаври з проханням прийняти їх у монастир. Вони заявляли про неможливість свого повернення через загрозу навернення до уніатства і тому 6 червня Синод дозволив керівництву Лаври і київському архієрею їх приймати⁷⁸².

У червні-липні проти повстанців, які діяли поблизу Ладижина, звідти вислали 50 драгун. Повстанці готувалися до захоплення Рашкова і Гранова, у липні мали зайняти Тиврів. Низку нових операцій вони здійснили загонами у 200-300 осіб. Жовніри відстали від повстанського загону, який переправився за р.Буг, повернули на Саврань, пильнуючи шлях на Рашків. Польський роз'їзд з 200 кіннотників, забезпечуючи спокій вище за течією цієї річки, вирушив уздовж неї до Умані, не дозволяючи повстанцям переправитися. Невдовзі карателі отримали завдання перекрити шлях до Могилів-Подільського загону "гайдамаків". Для спостереження за пересуванням повстанців з Саврані у Копайгород вирушив роз'їзд Бромірського. Було видано розпорядження про взаємодопомогу окремих польських частин. 4 липня до Немирова прибув регімент королеви⁷⁸³. Активні дії проти повстанців вів полк Острозької ординації, а втрати ряду польських корогов мала компенсувати Великопольська партія⁷⁸⁴.

Російський уряд приділив велику увагу посиленню охорони кордону з Правобережжям. 12 липня лейб-гвардії майору Шипову і Генеральній військовій канцелярії підтвердили розпорядження Мініха. Генерал-лейтенанту Трубецькому для унеможливлення таємного проникнення до російських володінь наказали заснувати по усій лінії кордону добре укріплені застави. Шипов мав під поважним приводом відрядити на них необхідну кількість солдатів з Глухівської залоги, щоб не обурити населення Гетьманщини. Він також повинен був слідкувати за безпекою на російсько-польському кордоні⁷⁸⁵.

⁷⁸² ПСПР. – Т.Х. – 1911. – С.63.

⁷⁸³ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 93 зв.

⁷⁸⁴ АГАД, АПП, сигн.127, арк.640.

⁷⁸⁵ Бумаги. – Т.VIII (1738: июль – декабрь) // СИРИО. – Т.124. – 1906. – С.2.

Для посилення його охорони у розпорядження генерал-лейтенанта Трубецького вислали лейб-гвардії майора Гамфа, князя Щербатова і полковника Синявіна. Зміцнювалися старі застави і засновувалися нові, з повсюдними роз'їздами. Запорожців та лівобережних козаків, остерігаючись, заборонили пускати на пости та через Дніпро. Осіб, які намагалися таємно проникнути через кордон, радили розстрілювати для остраху іншим⁷⁸⁶. Однак повністю ізолювати Правобережжя російському уряду не вдалося. Свідченням цього стала активізація опору на Лівобережжі і поява невеликих, рухливих загонів, озброєних холодною і вогнепальною зброєю, кістяк яких часто складали січовики, загартовані у боях з польськими регулярними військами. Вони вступали у відкриті сутички з російськими підрозділами. 14 липня, після розгляду донесення про бій на Чернігівщині з загоном “розбійників”, Генеральна військова канцелярія зауважила такі випадки в інших лівобережних полках. Розуміючи небезпеку розгортання боротьби вона наказала негайно відрядити надійну старшину з необхідною кількістю добре озброєних козаків для її придушення. Полковників і полкову старшину зобов'язали особисто брати участь у каральних експедиціях⁷⁸⁷.

Почастішали сутички на кордоні РП і Росії. 16 липня поручник Воронеж рапортував з Болотівського форпосту, що велику групу селян, які зібралися для втечі за “польський кордон”, спочатку затримали. Однак, згідно попередньої домовленості, чисельний загін українців і білорусів з прикордонних сіл ВКЛ з іншого боку напав на форпост. Він обстріляв з рушниць смоленську шляхту, допомігши затриманим визволитися⁷⁸⁸. Проти повстанців, які з'явилися поблизу с.Горбова 21 липня Генеральна військова канцелярія наказала Чернігівській полковій канцелярії відрядити добре озброєних козаків з надійною старшиною. Вони мали обстежити на території Чернігівщини всі, зручні для переховування, місця. 21 липня повстанський загін здійснив напад і

⁷⁸⁶ Бумаги. – Т.VIII (1738: июль – декабрь). – С.9-10, 12.

⁷⁸⁷ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.6489, арк.1-4.

⁷⁸⁸ РДАДА, ф.248, оп.7, кн.387, арк.610.

продовжував активні дії. Висланий підрозділ на чолі з отаманом, седнівським сотником П.Чигиринцем, переслідував повстанців до російсько-польського кордону. Останні розташовувалися на Гомельщині, у лісі за с.Терешковичами. Пізніше повстанці знову перетнули кордон між с.Горностаєвкою та хутором і зникли до підходу сюди козаків і солдатів. Частину учасників цього загону литовська влада невдовзі затримала і ув'язнила у Гомелі (зокрема, Москаля). Для відсічі повстанцям Чернігівська полкова канцелярія наказала заснувати пости з 10 осіб навколо населених пунктів полку⁷⁸⁹.

28 травня великий коронний гетьман Й.Потоцький скликав генеральне коло коронного війська. З огляду на повстання воно відбулося 23 липня у Пикові. Близько 2 тисяч кінних вояків, які тут зібралися (у тому числі півтори сотні офіцерів), обрали своїх представників на сейм, вимагаючи збільшення армії і відбудови прикордонних фортець. Лунали голоси і про перекладення боротьби з повстанцями з коронних військ на плечі земель, ординацій, магнатів⁷⁹⁰. Й.Потоцький офіційно призначив свого сина Станіслава, смоленського воєводу, коронним регіментарем, підпорядкувавши йому розташовані на Правобережжі війська⁷⁹¹. На колі виробили ряд звернень до військових службовців і офіцерів, сеймиків, зокрема до Київського⁷⁹², а також пропозицій щодо посилення наступу на райони, які знаходилися під контролем повстанців. 25 липня Й.Потоцький вирядив звідси регіментаря С.Малінського з військами на кордон. Всі приписані до його частини офіцери і товариші мали негайно стати у розпорядження регіментаря, під загрозою жорстких кар згідно військових артикулів⁷⁹³. Прибувши до Шаргорода, С.Малінський 28 липня звернувся за допомогою, повідомивши про часті порушення кордону “козацькими чатами”⁷⁹⁴. Тому 27 липня з військами до Вінниці вирушив

⁷⁸⁹ ЦДІАК, ф.КМФ-17, оп.1, спр.60, арк.3-4 зв.

⁷⁹⁰ Там само, ф.КМФ-15, оп.1, спр.11, арк.34 зв. Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – S. 110.

⁷⁹¹ АЗПІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.258.

⁷⁹² Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – S. 111.

⁷⁹³ РДАДА, ф.12, оп.1, спр.88, арк.54.

⁷⁹⁴ Там само, арк.59 зв.

С.Потоцький. Сюди ж відрядили генерал-майора В.М'єра. Коронні військ кордоні були посилені, а для якнайшвидшого розгрому повстання і відсічі загонам, витісненим з Правобережжя на Поділля стягнули Волинську, Великопольську, Українську і Подільську партії. Тисяча драгун прибула до Білої Церкви. Для налагодження співпраці з російськими прикордонними властями у розшуку ватажків, до Мініха мали відправити С.Малінського⁷⁹⁵. На Правобережжя відрядили і королівську панцирну корогву⁷⁹⁶.

Посилилися польсько-турецькі зносини. Ще на аудієнції у бендерського паші 18 квітня Залеському вдалося домогтися звільнення частини забраного татарськими чамбулами у прикордонних районах ясиру⁷⁹⁷. Натомість Потоцький регулярно надавав інформацію туркам про діючі на Правобережжі козацькі частини. За його сприяння вислані у розвідку 500 ногайців захопили 20 козаків, яких, у супроводі польського ротмістра, доставили у Бендери⁷⁹⁸. Польські офіцери були добре прийняті сераскером Нуманом⁷⁹⁹.

Наприкінці липня полтавський полковник В.Кочубей відрядив “нарочну” команду козаків з старшиною для затримання загону “розбійників”, які діяли у районі Великих Будищ. У полк прибула сотня кірасир і компанійців. Однак багаторазові обшуки виявилися марними⁸⁰⁰. Російська влада на місцях вжила рішучих заходів у прикордонних районах. 20 серпня М.Леонт'єв повідомив про неодноразове підтвердження, під загрозою смертної кари, штаб- і обер-офіцерам підпорядкованих йому форпостів, заборони пропуску через кордон. Під надійною охороною утримували човни, а між форпостами заснували нові застави, наказавши стріляти по порушникам кордону. Висланими 24 і 26 липня інструкціями на переяславського і стародубського полковників Богданова і

⁷⁹⁵ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 93 зв., 94 зв. АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.258-259 зв.

⁷⁹⁶ *Kuryer Polski*. – Anno 1738. – Num.LXXXV.

⁷⁹⁷ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.7, ч.2, арк.75-75 зв.

⁷⁹⁸ Там само, арк.51.

⁷⁹⁹ Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 2000. – S.76.

⁸⁰⁰ ЦДІАК, ф.КМФ-17, оп.1, спр.60, арк.5-5 зв.

Радіщева поклали відповідальність за охорону кордону південніше і північніше Києва⁸⁰¹.

Військове командування задіяло проти повстанців призначені для участі у російсько-турецькій війні війська. 25 серпня Чернігівська полкова канцелярія отримала указ повернути частину загону, відправленого у Переволочну, проти “розбійників”, які з’явилися на території полку⁸⁰². Для якнайшвидшого придушення повстання російський уряд налагодив співпрацю з польською владою у прикордонних районах. У серпні Генеральна військова канцелярія наказала Стародубській полковій канцелярії налагодити взаємодію з службовцями РП. Звідси майже відразу звернулися до гомельського губернатора М.Жечинського⁸⁰³.

Одночасно посилювався наступ католицької реакції. 22 серпня Синод, розглядаючи стан православного населення РП, підкреслив, що не тільки окремі православні монастирі і церкви, а й цілі єпархії насильницьки переведені до унії, а ті, які не погодилися, зазнали утисків і гонінь⁸⁰⁴.

29 серпня сеймик Київського воєводства наказав депутатам на ординарний шеститижневий сейм вимагати впорядкування фортець, особливо прикордонних, забезпечивши їх амуніцією, продовольством, гарматами⁸⁰⁵. Делегати мали наполягати на проведенні конференції з сусідніми державами, передусім, Росією, Туреччиною і Кримським ханатом для відшкодування збитків, завданих під час повстання шляхті їхніми підданими та покарання запорожців і гетьманців, які брали участь у боях на Правобережжі⁸⁰⁶.

Повстанські загони знищували татарські чамбули, які спустошували територію Правобережжя. Відзначився загін Г.Голого, який спільно з М.Гривою весною здійснив низку вдалих операцій на прикордонні, що

⁸⁰¹ РДВІА, ф.47, оп.1, зв.10, арк.182-182 зв.

⁸⁰² ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.7216, арк.2.

⁸⁰³ Там само, спр.7333, арк.2.

⁸⁰⁴ ПСПР. – Т.Х. – 1911. – С.97.

⁸⁰⁵ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.292.

⁸⁰⁶ Там само. – С.294.

викликало обурення поляків⁸⁰⁷. Восени цей загін з 60 запорожців, за загальною радою зосередився над р.Синюхою. 3 жовтня він напав на Дубосари і захопив місцевого адміністратора. До здобичі відчайдух потрапили прапори, “значки”, булава, пернач. Козаки знищили вислану за ними погоню, більшість – у рукопашній⁸⁰⁸. Загін діяв і на Правобережжі і поляки почали вимагати видачі М.Гриви⁸⁰⁹. Оскільки козаки вирушили до Дубосар самостійно, російський агент припустив, що це повстанці і 23 жовтня⁸¹⁰ запропонував І.Неплюєву наказати кошовому їх розшукати⁸¹¹.

9 жовтня з похідної канцелярії Мініха у Стародубську полкову канцелярію надійшло розпорядження зміцнити прикордонні укріплення для уникнення можливих нападів. Провести фортифікаційні роботи, зміцнити форпости на кордоні, відремонтувати дороги, впорядкувати переправи мали й інші лівобережні полки. Однак не всі з оборонних споруд на Дніпрі були належно зміцнені, у деяких роботи взагалі не проводилися. Їх необхідність обумовлювалася загрозою вторгнень через кордон. Посилили редути у Переяславі і форпости поблизу⁸¹².

Суспільно-політична ситуація в Польщі напередодні сейму у Варшаві була вкрай напружена. 23 сеймики було зірвано⁸¹³. Незадоволена нерішучістю уряду Августа III та його неспроможністю вберегти цілісність РП і спокій на кордоні, не прислала, згідно реєстру послів, своїх представників на сейм шляхта Подільського воєводства⁸¹⁴. Бурхливо пройшов сеймик шляхти Брацлавського воєводства, скликаний 19 вересня у Вінниці. Його учасники констатували

⁸⁰⁷ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.11, арк.53 зв.

⁸⁰⁸ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.8, арк.405-405 зв.

⁸⁰⁹ Там само, зв.10, арк.182-182 зв.

⁸¹⁰ Там само, зв.11, арк.144 зв.

⁸¹¹ Там само, арк.145.

⁸¹² ЦДІАК, ф.64, оп.1, спр.746, арк.10-10 зв. Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі // Переяславська земля: духовний світ людини. – Київ-Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. – С.82-89.

⁸¹³ Olszewski H. Sejm Rzeczpospolitej epoki oligarchii. 1652-1763. Prawo – praktyka – teoria – programy. – Poznań: Drukarnia Uniwersytetu im.A.Mickiewicza w Poznaniu, 1966. – S.76.

⁸¹⁴ Olszewski H. Doktryny prawno-ustrojowe czasow saskich (1697-1740). – Warszawa: PWN, 1961. – S.289.

численні страти повстанцями панів на прикордонні⁸¹⁵. Неспокійно було на самому ординарному сеймі, що розпочався 6 жовтня. Питання про придушення повстання і вжиття всіх заходів для запобігання аналогічних спалахів у майбутньому неодноразово піднімалося на його засіданнях. Особливо це турбувало польські магнатські роди і представників правобережних воєводств. Так, депутат від Волині, луцький гродський суддя Камінський на 4 сесії (9 жовтня), підкреслюючи небезпеку повстанських загонів для міст, містечок і сіл, пояснив їхні успіхи підтримкою Росії⁸¹⁶. Представник Брацлавського воєводства, стольник Женжевський, звернув увагу на винищення шляхти на Поділлі⁸¹⁷. Запропонований для обговорення проект військової реформи окремо зобов'язував полковників негайно громити повстанські загони, доставляючи їх учасників до гродів і рапортуючи гетьману⁸¹⁸.

Польське командування перекинуло на прикордоння нові війська. У першій половині жовтня шляхетські корогви прибули у Фастів, негайно виславши у прикордонне село Снітинку квартирмістрів⁸¹⁹. Передова польська стража розташувалася над Дніпром. Подільська партія розташувалася коло Бару, де розмістився її регіментар С.Малінський. Мощинський мав з значними силами стояти у Прилуках, а в Умані, Гранові і навколо мали дислокуватися ескадрони драгун⁸²⁰. 13 жовтня по дві корогви коронних військ зайняли порубіжні села Германівку і Ольшанку. Навпроти російського Ханбеківського форпосту в с.Погребки розташувалися 10 жовнірів і 26 татар-липок⁸²¹. 22 жовтня до Богуслава прибув регіментар Буковський з 4 корогвами і 60 рейтарами. Звідси він мав вирушити на зимовий постій до Корсуня⁸²². Війська зайняли ряд інших населених пунктів Правобережжя.

⁸¹⁵ РДВІА, ф.846, оп.16, спр.50, арк.1 зв.-2.

⁸¹⁶ ЦДІАК, ф.49, оп.3, спр.127, арк.18 зв.

⁸¹⁷ Там само, арк.23 зв.

⁸¹⁸ Там само, арк.63-63 зв.

⁸¹⁹ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.8, арк.395-396.

⁸²⁰ ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк.116 зв.

⁸²¹ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.8, арк.395-396.

⁸²² Там само, арк.438.

Карателі жорстоко придушували спроби опору, масово страчуючи повстанців. З захоплених поблизу Лисянки 13 січовиків, відразу після прибуття до Немирова, 16 жовтня, за наказом Й.Потоцького двох повісили, одного посадили на палю⁸²³. Страти відбувалися майже кожні 2-3 дні. Слідство велося у надзвичайній таємниці, з застосуванням тортур. До страти повстанців утримували у підземеллях під посиленою охороною, не допускаючи до них нікого. У листопаді сюди для розправи привели захоплених у Гранові і Корсуні січовиків. Частину повстанців стратили у Лисянці⁸²⁴. Надавала активну допомогу в придушенні повстання російська влада, розіславши по Правобережжю військово-розвідувальні команди, які збираючи інформацію про бойові дії, виявляли серед затриманих повстанців підданих імперії. Їх повертали назад для кари. Восени до Богуслава відрядили загін капітана Колюбакіна⁸²⁵. По прибуттю він відправив у Бершадь і Умань сержанта Алімова⁸²⁶. В Умань від головної армії Мініха восени відрядили поручика І.Левицького⁸²⁷. У Білу Церкву вислали поручика Трегубова⁸²⁸, Корсунь – поручика Количова⁸²⁹. Російські військові команди вислали у ряд інших міст. Одночасно зміцнили і прикордонні укріплення. Для посилення охорони кордону по Дніпру Мініх наказав відрядити 1500 гетьманців⁸³⁰.

Не зважаючи на виснаження сил у протистоянні з регулярними військами та спеціальними каральними частинами повстанські загони продовжували опір до пізньої осені. У жовтні вони захопили Бабин і Трощин, у листопаді – Гранів,

⁸²³ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.336 зв.

⁸²⁴ Там само, арк.358-359.

⁸²⁵ Там само, спр.32, арк.5-5 зв.

⁸²⁶ Там само, арк.24.

⁸²⁷ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.7154, арк.1.

⁸²⁸ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.31, арк.1.

⁸²⁹ РДВІА, ф.47, оп.1/192, зв.8, арк.199.

⁸³⁰ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.7178, арк.2.

стративши тут губернатора⁸³¹. Не припинялися втечі з районів, де було відновлено панування магнатів і шляхти⁸³².

Російський посол Г.К.Кайзерлінг 8 грудня звернувся до суддів прикордонних воєводства вимагаючи притягти до відповідальності повстанських ватажків⁸³³. Уряд з недовірою ставився до населення Гетьманщини, підозрюючи його у стосунках з мешканцями РП. Враховувалася можливість антиурядових виступів “ненадійного” лівобережного козацтва. Посилилася боротьба місцевих мешканців за свої соціально-політичні права (зокрема, “шукування козацтва”). З огляду на це 13 грудня Мініху наказали уважно стежити за прикордонням, вживши, спільно з генералом Румянцевим, запобіжних заходів проти закликів і підбурювань з боку РП⁸³⁴.

Ситуація у Польщі залишалася тривожною, не зважаючи на придушення повстання. Шляхта побоювалася нового спалаху боротьби. Повідомляючи 20 грудня Анну Іоанівну про зрив засідання сенату Август III пояснив це великою стурбованістю польських магнатів звісткою про перехід допоміжного російського військового корпусу через територію Правобережжя. Він запропонував змінити маршрут руху військ, щоб заспокоїти шляхту, яка побоювалася відновлення повстання⁸³⁵. Неспокійно було на інших українських землях, навіть у віддаленому Закарпатті. Основна маса прихожан комітату Берег відмовилася читати у церквах звичайну молитву за здоров'я австрійського імператора, мотивуючи це обкладенням багаточисельними податками і митами⁸³⁶.

⁸³¹ Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР // Архіви України. – 1982. – №3. – С.64. ЦДІАК, ф.254, оп.1, спр.1272, арк. 116.

⁸³² ЦДІАК, ф.49, оп.3, спр.57, арк.4.

⁸³³ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.319.

⁸³⁴ Бумаги. – Т.VIII (1738: июль-декабрь). – С.453-454. ІР НБУВ, ф.VIII, спр.1731 (ун.113).

⁸³⁵ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч. третья (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Польша и Португалия). – М., 1897. – С.241-242.

⁸³⁶ Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С.223.

Перебіг боротьби на останньому етапі повстання засвідчив прагнення населення Правобережної України до визволення, не зважаючи на повне виснаження усіх його ресурсів. Повстанцям вдалося здійснити чимало добре організованих операцій, але змінити загальний хід подій вони були неспроможні. Присутність у регіоні значних каральних загонів польської шляхти, частин коронного та литовського війська і російських регулярних підрозділів, які постійно координували свої дії, істотно ускладнила для них можливість маневру. Негативно позначилося на ході повстанських операцій і посилення охорони російсько-польського кордону (якісне і кількісне – як збільшення чисельності розташованого тут контингенту, так і розширення мережі застав). Однак, незважаючи на поразку повстання, окремі його учасники продовжили боротьбу, ослаблюючи як польське панування на Правобережжі, так і у цілому існуючу у РП модель соціально-економічних і політичних відносин.

4.3. Правобережжя після поразки повстанців

Для закріплення своєї перемоги уряд РП відправив на Правобережжя додаткові військові частини, посиливши залоги у ряді міст. 1 січня 1739 р. до Кам'янця з військами прибув відряджений на Поділля для розправи з учасниками повстання Д.І.Бекерський⁸³⁷. Польська шляхта без жалю наводила порядок у містах, містечках і селах. Як повідомляв І.Плюсков 6 лютого, не тільки Й.Потоцький, але й інші регіментарі висилали спеціальні роз'їзди і мали повноваження самим судити і страчувати⁸³⁸. Вину захоплених повстанців визначали досить умовно, ув'язнених приводили у Немирів до в'язниці, де таємно вели слідство, застосовуючи тортури. Провину при страті оголошували прилюдно всіх загально. На початку лютого розправи відбулися у Шаргороді, Пикові, Погребищі, Гранові, ряді інших міст, містечок і сіл Правобережжя⁸³⁹. Крижаві страти здійснені С.Потоцьким, викликали незадоволення навіть серед шляхти⁸⁴⁰.

Вжили заходів для остаточного придушення заворушень у прикордонних з Правобережжям районах Білорусі. Було досягнуто домовленості про видачу Росії її підданих, затриманих у ході повстання і вже 3 січня стародубському полковнику А.Радіщеву передали двох перших, які діяли на Гомельщині⁸⁴¹. У січні, квітні і червні гетьман польний ВКЛ Радзивілл посилив охорону маєтків, розташованих у південно-східній частині Полісся, від вторгнень гайдамаків. Корогви стояли уздовж р.Прип'яті від Мозиря до Чорнобиля і далі, до Брагіна. В останньому заснували залогу з 30 вояків, які мали знищувати "гультайство", що проникло через загородження татарських корогв. Верховне командування над ними передали уповноваженому гетьмана М.Вишневецького Каневському, який вже мав у своєму розпорядженні кілька корогв, розташованих на лінії від

⁸³⁷ АЗПІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.396.

⁸³⁸ Там само, арк.431 зв.

⁸³⁹ Там само, арк.432-432 зв.

⁸⁴⁰ Там само, арк.497.

⁸⁴¹ ЦДІАК, ф.51, оп.3, спр.7433, арк.1.

Пропойська до Гомеля⁸⁴². В останньому розміщувалася п'ятигорська короґва⁸⁴³. Питання про вжиття заходів проти діючих на півдні Білорусі загонів “шишів” Август III підняв на засіданні сенату у Всхові 25 серпня⁸⁴⁴.

Після придушення повстання населення Правобережжя, налякане розправами польських військ, почало масово залишати свої домівки, шукаючи притулок у сусідніх державах. Серед втікачів було чимало священників. Прибуття учасників повстання на Лівобережжя серйозно стурбувало російський уряд. Він 8 січня 1739 р. наказав втікачам з Правобережжя духовного сану скласти “вірнопідданну” присягу. Приведення до неї 19 січня схвалив і Синод. 22 травня прийняття присяги встановили вже для прибуваючих не лише “духовних”, а й “світських” осіб. Її приймали у церквах перших на їхньому шляху прикордонних міст⁸⁴⁵. Чимало повстанців наприкінці 1738 – 39 р. подалося до Молдови, чому активно сприяла її влада, зацікавлена в освоєнні пустуючих земель вихідцями з “Ляської землі”⁸⁴⁶.

Не зважаючи на придушення повстання, окремі його учасники продовжували діяти. Вже навесні гайдамаки з'явилися у різних місцях Правобережжя “у малій однак квоті”⁸⁴⁷. Для боротьби з ними і зміцнення кордонів Речі Посполитої з Російською імперією, Кримським ханатом і Туреччиною Й.Потоцький 19 квітня зобов'язав усіх вояків підпорядкованих йому частин до 15 травня прибути на місце служби⁸⁴⁸. Щоб усунути небезпеку нового повстання великий коронний гетьман мав намір розташувати коронне військо на Правобережжі. Невдовзі шляхті вдалося схопити двох гайдамаків, які “шпигували” по містечках і селах⁸⁴⁹. Поляки вислали роз'їзди проти 300

⁸⁴² Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII – XVIII в.). – С.107.

⁸⁴³ АГАД, АР, сигн.16, арк.88.

⁸⁴⁴ Teka Gabryela Junoszy Podoskiego arcybiskupa Gnieznienskigo wydana przez K.Jarochowskiego, 1856. – Т.IV. – S.481.

⁸⁴⁵ ПСПР. – Т.X (1738-24 ноября 1741 г.). – 1911. – С.162, 171-172.

⁸⁴⁶ Буковина (Історичний нарис). – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.55-56.

⁸⁴⁷ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.297.

⁸⁴⁸ ЦДІАК, ф.КМФ-33, оп.1, спр.104, арк.1.

⁸⁴⁹ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.297.

кінних “гультаїв”, які з’явилися в околицях Корсуня, а інший до островів на р.Буг, де також переховувалися окремі гайдамаки⁸⁵⁰. Поступово об’єднуючись у нові загони, вони знову перетворилися у серйозну небезпеку навіть для російської армії, яка прямувала до володінь Порти. За наказом Мініха у червні вжили посилені заходів безпеки. Табори, розташовані у верхів’ях р.Снітинки, Трилісами, Корпицькими хуторами, Сокольцями остерігалися нападу гайдамацьких загонів. Російські війська вислали відвідні “караули” і нерегулярні роз’їзди⁸⁵¹. “Козаки” спустошили маєтки у Жванці, Рихті, Китайгороді, Студениці і Карвасарах⁸⁵². Шляхта Подільського воєводства 13 червня скаржилася великому коронному гетьману, що майже на всій його території діяли гайдамацькі загони. Вона просила звернутися до російського уряду з проханням посилити охорону кордонів, сподіваючись, що це зменшить натиск січовиків. Й.Потоцький вже віддав наказ регіментарю Малінському привести війська у бойову готовність на випадок нападу гайдамаків. Негайної допомоги у сейму наполегливо просила шляхта Брацлавського воєводства, де особливо активно почали з’являтися гайдамацькі загони⁸⁵³.

29 серпня чисельні загони гайдамаків з’явилися в околицях Кам’янця-Подільського. Наступного дня вони спустошили передмістя та підступили під саме місто і поляки, щоб їх відігнати, відкрили вогонь з гармати. Опівночі гайдамаки напали на Карвасари, де розправилися з місцевими євреями-лихварями, а 31 серпня – 1 вересня стратили ряд шляхтичів. Розташовані над Дністром форвакти і корогви відійшли до Кам’янця-Подільського. Потім великі гайдамацькі загони відійшли, а для боротьби з невеликими 2 вересня з міста вислали 50 кіннотників⁸⁵⁴. 3 вересня І.Плюсков доповів про появу великих гайдамацьких загонів поблизу Корсуня і Умані. Для боротьби з ними за Грановим розташували партію регіментаря Міклашевського, яка складалася з

⁸⁵⁰ АГАД, АР, від.34, сигн.390, арк.2.

⁸⁵¹ Ставучанский поход. Документы 1739 г. // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. II. – СПб.: Военная типография, 1892. – С.4, 6-8, 13.

⁸⁵² РДАДА, ф.12, оп.1, спр.88, арк.18.

⁸⁵³ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – С.61.

⁸⁵⁴ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.746. РДАДА, ф.12, оп.1, спр.88, арк.20.

кількох корогв. З її розташування висилали роз'їзди до Саврані і Сміли, які знищували невеликі групи гайдамаків⁸⁵⁵.

Комендант українських і подільських прикордонних фортець Д.І.Бекерський 7 вересня стурбовано зазначив, що “хлопство і на панів своїх бунтує”. Він побоювався приєднання селян до гайдамаків і нового повстання⁸⁵⁶. Один з учасників конфедерації наголосив на повній беззахисності РП у випадку нового повстання після вступу на Правобережжя козацьких військ⁸⁵⁷. Щоб не допустити цього, сеймик шляхти Київського воєводства 15 вересня призначив одноразовий збір на користь каральних військ, зобов'язавши старост за власний рахунок організувати і відрядити на допомогу регулярним частинам міліцію⁸⁵⁸. Втрат гайдамакам завдала Українська партія⁸⁵⁹. Продовжувалися дії “гультяїв і шишів” у придніпровських староствах Білорусі. У вересні гетьман ВКЛ вирядив сюди корогву полковника Слизня, посиливши її вояками чотирьох інших⁸⁶⁰.

Трагічно склалася доля багатьох повстанців. 22 серпня російська влада повісила ряд ватажків⁸⁶¹, зокрема, Г.Медведя. Його товаришів, після биття батогом і вирвання ніздрів, відправили на вічну каторгу⁸⁶². Окремі учасники повстання, зокрема, соратник Верлана ротмістр С.Кіфа, й після його придушення взяли активну участь у війні з Туреччиною і Кримським ханатом. Мешканці Поділля були готові приєднатися до неї з своїми зброєю і кіньми⁸⁶³. Повстанці відіграли значну роль в організації відсічі вторгненням турків і татар на Правобережжя. Після придушення повстання вони взяли активну участь у

⁸⁵⁵ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.730 зв.

⁸⁵⁶ РДАДА, ф.12, оп.1, спр.88, арк.20 зв.

⁸⁵⁷ Там само, арк.21.

⁸⁵⁸ Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 pp. XVIII ст. – С.61.

⁸⁵⁹ *Kuryer Polski*. – Anno 1739. – Num.CXLI.

⁸⁶⁰ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII – XVIII в.). – С.107.

⁸⁶¹ ІР НБУВ, ф.VIII, спр.134/161/, арк.119 зв.-120.

⁸⁶² [Маркович Я.] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Ч.4 (1735-1740) // Жерела до історії України. – Т.22. – Київ-Львів, 1913. – С.280-281.

⁸⁶³ АЗПРІ, ф.89, оп.89/1, 1738 р., спр.40, арк.618 зв. Ставучанский поход. Документы 1739 г. – С.198-199; Русев Е.М. Борьба молдавского народа против османского ига. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1968. – С.81.

відбитті нападів кримців на Крилів, Чигирин (у березні) та Трипілля і Канів (у червні)⁸⁶⁴. 12 липня Менглі Гірай II закликав населення РП приєднатися до турецько-татарського війська для спільних дій проти Росії, а 19 липня спочатку татари, а потім турки вступили на Правобережжя⁸⁶⁵. Однак запеклий опір місцевого населення не дозволив загарбникам просунутися углиб. Після розгрому основних татарських сил у боях з російськими військами, гайдамаки, услід за січовиками, вступили у Буджак. Спільно з гайдуками вони знищували татарські кочів'я і бендерський паша змушений відрядив проти них війська⁸⁶⁶. Зазнавши значних втрат на Правобережжі татари і турки сприймали місцевість за Дністром і Бугом як “ворожу країну” та “країну козаків”⁸⁶⁷. Окремих повстанців, які відзначилися у боротьбі з ними Генеральна військова канцелярія амністувала. 15 лютого 1740 р. вона видала спеціальний “охоронний указ” активному учаснику Кримського, Очаківського, Дністровського, Хотинського походів Г.Голому⁸⁶⁸. Слід зауважити, що дії російського війська, у тому числі козаків, у Молдові викликали активізацію тут гайдуків. У другій половині 30-рр. діями гайдуцьких загонів була охоплена уся Румелія. У 1740 р. султан Махмуд I видав окремий ферман, яким наказав безжально їх знищувати, щоб не допустити подальшого розгортання визвольної боротьби на Балканах⁸⁶⁹.

Російський уряд 5 грудня підкреслив своєму резиденту у Варшаві П.Голембовському утиски православних мешканців РП. Зауважувався рух до їхньої “повної загибелі” і доведення гонінь до “самих крайнощів”⁸⁷⁰. У ході

⁸⁶⁴ Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР. – С.65.

⁸⁶⁵ Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta. – S.131-132.

⁸⁶⁶ Кочубинский Ал. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739). – Одесса, 1895. – С.493.

⁸⁶⁷ Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. I. – М.: Наука, 1964. – С.14.

⁸⁶⁸ ЦДІАК, ф.51, оп.1, спр.167, арк.1-1 зв.

⁸⁶⁹ Мусаев А.М. Гайдуцкое движение в Османской империи конца XVII – первой половины XVIII века (к историографии вопроса) // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. IV. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. – С.79.

⁸⁷⁰ Белоруссия в эпоху феодализма. – Сб. док. и мат. В 3-х томах. – Т.2 (с середины XVII до конца XVIII века (до воссоединения с Россией). – С.368.

придушення повстання каральні частини спустошили цілі повіти, знищуючи жінок і дітей. Подільський воєвода В.Жевуський, виступаючи на сенаторській раді у Вєхові, відзначив повне запустіння краю, який “кров’ю обивателів обіллявся”. Він вбачав у повстанні наслідок шляхетської анархії і закликав не складати руки, вживши дипломатичних і внутрішньополітичних заходів для запобігання такому розвитку подій у майбутньому⁸⁷¹. 25 серпня 1739 р., на засіданні сенату, королівський двір запропонував учасникам скликати з приводу заворушень на “Україні” позачерговий сейм і вислати посланців до Росії, Туреччини і Криму за допомогою у їх придушенні, зміцнивши власне військо. Більшість сенаторів підтримало пропозиції. До Петербургу вислали І.Огінського, Стамбулу – Й.Венжика, Бахчисараю – Й.Ласінського, залишивши скликання сейму у руках Августа III⁸⁷².

Влітку Й.Потоцький стягнув проти гайдамаків коронне військо на Поділля, а в околицях Карпат для боротьби з опришками створив підрозділи стрільців і смоляків. Він звернувся до магнатів з закликом приєднатися до нього. У правобережних воєводствах діяли його прихильники, які очолили місцеві конфедерації⁸⁷³. Жорстокістю відзначалися дії мечника ВКЛ Й.Вішоватого та полковника К.Злотницького, які очолювали корогви, введені для остаточного придушення виступів у Покуття⁸⁷⁴. Зловживання Й.Потоцького та дії підпорядкованих йому військ змусили королівський двір вжити заходів. 26 лютого 1740 р. Август III наказав великому коронному гетьману розпустити підпорядковані йому війська по “лежах” краю, залишивши понад Дністром лише два легких полки кінноти⁸⁷⁵. Мобілізувавши сили вдалося розбити

⁸⁷¹ Mowy i Listy I.P.Waclawa Rzewuskiego wojewody Podolskiego H.P.K. zebrane przez S.R.S.D.G.M.W.K.I.K. Mci RP: W drukarni J.K. Mci Poczałowskiej, 1761. – S.28-29.

⁸⁷² Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane przez Jozefa Szujskiego. – T.IV (Krolowie wolno obrani). – Cz. II (r.1668 do 1795). – S.322.

⁸⁷³ Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku, osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach przez Henrika Schmitta. – S.131.

⁸⁷⁴ Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – С.106.

⁸⁷⁵ Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane przez Jozefa Szujskiego. – S.322.

повстанські загони у південних районах Білорусі і у листопаді 1740 р. звідси вивели частину військ⁸⁷⁶.

28 січня 1740 р. прикордонні судді Київського воєводства звернулися до посла Росії Г.К.Кайзерлінга. Вони просили допомогти притягнути до суду керівників повстання Жили, Рудя, Гриви та Іваниці⁸⁷⁷. Дипломат віддав відповідне розпорядження, згідно якого сеймик Київського воєводства 22 серпня зобов'язав делегатів на сейм наполягати на покаранні ватажків⁸⁷⁸. Правляча верхівка не осмислила уроків повстання, хоча й намагалася знайти вихід з кризи, наближення якої передчувала. Виступаючи на сеймі, В.Жевуський закликав зміцнити РП, запропонувавши для утримання новонабраних частин використати шеляжний збір воєводств, подвоїти збір кварта з староств і кошти католицького духовенства⁸⁷⁹.

Не зважаючи на жорстоке придушення повстання і посилення охорони кордону напади на маєтки не припинилися. Марними були накази Військової колегії кошовому і запорозькій старшині утримувати вторгнення до РП, а також заборона київського генерал-губернатора М.Леонтьєва січовикам вирушати до Польщі без паспортів кошового, засвідчених перебуваючим у Січі штаб-офіцером⁸⁸⁰. Активно діючи на Правобережжі, гайдамаки оголошували місцевим мешканцям про майбутній похід проти шляхти кількох тисяч січовиків⁸⁸¹. Ці чутки, поряд з свіжими згадками про повстання, живили нескорений дух населення Правобережжя, обумовлювали його постійний опір поневолювачам, готували нові спалахи боротьби.

Згадки про події 1734-38 рр. ще довго не вивітрювалися з голів магнатів і шляхти. Традиційно вина за їх розгортання покладалася на Росію. Про повстання згадали на сеймовій сесії 26 березня 1790 р., коли РП ледве вдалося

⁸⁷⁶ Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII – XVIII в.). – С.107.

⁸⁷⁷ Акты о гайдамаках (1700-1768). – С.305-306.

⁸⁷⁸ Там само. – С.319.

⁸⁷⁹ Mowy i Listy I.P.Wacława Rzewuskiego wojewody Podolskiego H.P.K. zebrane przez S.R.S.D.G.M.W. K.I.K. Mci RP. – S. 33-34.

⁸⁸⁰ РДБІА, ф.20, оп.1/47, спр.266, арк.2-3 зв.

⁸⁸¹ Там само, арк.4. ЦДІАК, ф.59, оп.1, спр.1169, арк.2.

уникнути нового спалаху боротьби на Правобережжі⁸⁸². Однак, магнатсько-шляхетська держава навіть на порозі власної загибелі не осмислила своїх помилок і була такою ж нетерпимою до долі іншого слов'янського народу....

З серпня 1736 по листопад 1738 р. повстанці, ведучи численні бої з переважаючими силами російського і польського війська, піднесли свій військовий вишкіл. Вони не лише оборонялися, а й, переходячи в наступ, завдавали відчутних ударів польським залогам і каральним частинам. У цих боях добре зарекомендувала себе як повстанська піхота, так і кіннота. Остання вийшла на чільне місце, враховуючи специфіку боротьби і необхідність здійснювати тривалі походи по захопленій ворогом території. Важливе місце у військовому вишколі займали коші, де проходило навчання поповнення і куди стікалася інформація про пересування каральних військ. Помітний вплив на організаційні засади боротьби мав військовий досвід Запорозжя. Повстанці виступили на захист Вітчизни також від багаточисельних татарських чамбулів. Вони не лише організовували їм відсіч, а й, завдаючи удари у відповідь, перенесли бойові дії на ворожий терен. У ході боротьби поглиблювалося також її ідейне підґрунтя, що засвідчили контакти повстанців з П.Орликом, передані останнім корогви.

Не зважаючи на поразку повстання наприкінці 1738 р., розправа з його учасниками тривала і у наступному році. Лише восени 1739 р. після виведення російських військ уряд РП повністю відновив своє панування на Правобережжі. Всупереч стійкості його мешканців простежилася тенденція до спаду розмаху боротьби, яка набрала форми дій невеликих гайдамацьких підрозділів. Останні перетворилися на сталу реалію соціального життя Правобережжя 40-х рр. XVIII ст., демонструючи несприйнятливість для його мешканців існуючої у РП моделі соціально-політичних відносин.

⁸⁸² Wyciąg z mowy powiedzianej na sessyi seymowej dnia 26 marca 1790 w niebytnosci arbitrow przez iednego z deputowanych do wyexaminowania osob obwinionych o spolnictwo rozruchow buntowniczych, ktore sie wszczely w Polsce na poczatku wiosny roku 1789 z doniesieniem stanom nayiasniejszym okolicznosci odkrytych z indagacyi onych ze. – S.12-13.

ВИСНОВКИ

На основі використання й аналізу широкої джерельної бази та досягнень попередників дисертант робить першу спробу комплексного висвітлення Народного повстання 1734-38 рр. на Правобережній Україні. Проаналізувавши стан розробки проблеми відзначаємо наявність низки істотних недоліків, передусім термінологічні розходження, відсутність єдиного погляду на хронологічні межі повстання. Це ускладнює вирішення таких принципово важливих питань, як його сутність, типологія, періодизація, місце у соціальній і політичній історії Східної Європи. Разом з тим історична наука накопичила значну кількість наукових праць, які присвячені подіям дотичним йому. Можна констатувати поступове поглиблення розуміння багатьох явищ, подій, фактів і тенденцій Народного повстання 1734-38 рр. Нагальною є потреба у продовженні його розробки і створенні фундаментального спеціального монографічного дослідження. Якісно новий рівень висновків і узагальнень вимагає комплексного підходу до різних форм соціальної, конфесійної і національно-визвольної боротьби, що допоможе встановити нові закономірності і особливості її ходу на різних етапах повстання. Актуальною є і необхідність простеження генетичного зв'язку повстання з попередніми формами державності і традиціями збройної боротьби за їх реалізацію.

Вирішення поставлених автором питань можливе завдяки наявності значної джерельної бази. Слід вказати на складність її опрацювання, обумовлену розпорошеністю документів у фондах різних архівів. Основний комплекс неопублікованих документальних матеріалів зберігається в Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві, Архіві зовнішньої політики Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації, Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, відділі рукописів Бібліотеки Народової у Варшаві, Російському державному архіві давніх актів, Російському державному

військово-історичному архіві, центральних державних історичних архівах України у Києві і Львові, Чернігівському історичному музеї. Їхнє ґрунтовніше дослідження відкрило можливість вийти на новий рівень висновків і узагальнень. На жаль, вкрай обмежена кількість документів походить безпосередньо з повстанського табору. Це вимагає ретельного і вкрай виваженого підходу до наявних джерел та істотно ускладнює можливість детального вивчення цілого комплексу питань. Передусім це стосується ідейно-організаційних засад боротьби на різних її етапах.

Протягом першої половини 1734 р. боротьба з серії локальних селянських виступів і міських заворушень переростає у масове повстання, яке тривало до кінця осені 1738 р. Слід також зауважити, що зовнішньополітична ситуація певний час була сприятлива для реалізації планів як керівників повстанських загонів на Правобережжі, так і національно-патріотичної еміграції, очоленої П.Орликом, який уважно стежив за подіями на Правобережжі. Однак слабкі політичні зв'язки між ними, орієнтація на різнополюсні сили, а також зміна геополітичної кон'юнктури унеможливила успішне вирішення спільних завдань і привела до поразки повстання. Вона була обумовлена і стратегічною незацікавленістю держав Східної і Південно-Східної Європи у перемозі повстанців на Правобережжі, оскільки б це змінило баланс сил у регіоні і неминуче активізувало національно-визвольну і соціальну боротьбу в сусідніх районах. Українське питання в планах усіх сусідніх держав було лише засобом для реалізації власних зовнішньополітичних інтересів. Повстання викликало серйозну увагу з боку дипломатів Росії, Туреччини, Великої Британії, Франції, Молдови, Криму, обумовивши серйозне корегування стосунків між ними.

У Народному повстанні 1734–38 рр. можна простежити ряд характерних рис, найголовнішими з яких є: масштабність, оскільки у повстанні взяла участь велика кількість населення Правобережжя, а його вплив поширився на інші райони етноукраїнського масиву, засвідчивши їхню органічну єдність; домінування збройних форм боротьби, яка в окремі періоди набирала особливо запеклого характеру; соціальна боротьба розвивалася у нерозривній єдності з

національно-визвольною і конфесійною; нерівномірне розгортання боротьби на різних етапах повстання; негативна роль геополітичного фактору; вістря боротьби спрямовувалося проти спроб РП відродити застарілу модель соціально-економічних відносин; повстання обумовило активізацію національно-визвольної і соціальної боротьби у Східній і Південно-Східній Європі, передусім, Молдові, Росії, Білорусі. Слід також відзначити і розбійницький елемент у повстання, який, однак, не відіграв вирішальної ролі, а повстанці самі знищували ватаги грабіжників.

Розгляд перебігу Народного повстання 1734-38 рр. дає підстави стверджувати, що дії повстанських загонів, виступи селян і міщан охопили все Правобережжя і перекинулися на сусідні райони Гетьманщини, Білорусі, Молдови. Регіонами найзапеклішої боротьби і найтривалішого опору були південна Київщина і східне Поділля. У ході повстання на чільне місце виходить ціла плеяда досвідчених ватажків – Верлан, Матвій Грива, Григорій Медвідь, Прокіп Рудь, Жила, Харко, Іваниця, Гнат Голий та інші. Групуючи навколо себе однодумців, вони, незважаючи на втрати, мужньо боролися з переважаючими урядовими військами Польщі, яким надавали допомогу російські, татарські і молдовські частини.

Важливим є з'ясування хронологічних рамок повстання. Досить тривалий час воно обмежувалося подіями 1734 р. Виявлені документи дають можливість розширити хронологічні рамки повстання. Аналіз праць попередників та залученої джерельної бази переконливо свідчить, що події 1734-38 рр. становлять ланки єдиного процесу збройної боротьби проти існуючої моделі соціально-економічних відносин та за відновлення соціально-політичних здобутків Національної революції XVII ст. Її розгортання відзначалося нерівномірністю і супроводжувалося спалахами і занепадами. Розв'язання поставлених у дисертації наукових завдань вимагало і з'ясування й досі не дослідженого в історичній науці питання про періодизацію Народного повстання 1734-38 рр. Загальний аналіз окресленого історичного явища і вичленування у ньому рис та особливостей, рубежів якісних змін, дозволить

краще осмислити еволюцію боротьби на різних її етапах. Наявні джерельні матеріали дають підстави виокремити 3 основні етапи повстання, кожний з яких мав свою специфіку. Зрозуміло, що всі вони мали детальний внутрішній поділ і повинні розглядатися у загальному контексті національно-визвольної, соціальної та конфесійної боротьби українського народу.

I етап повстання (1734 р.) відзначався активізацією дій гайдамацьких загонів, які діяли напередодні в прикордонних районах, посиленням соціального опору міщанства і селянства, який з різних форм господарського саботування і втеч поступово переріс у відкрите збройне протистояння. Після переходу на бік повстанців надвірного козацтва воно поступово охопило все Правобережжя, завдавши удару по польському пануванню у регіоні. Вбачаючи соціальний ідеал у козацькому устрої, ватажки повсталих почали його запроваджувати на визволеній території, чим сприяли залученню народних мас до боротьби. Одним з головних здобутків цього етапу була постановка питання про возз'єднання з Гетьманщиною, що у даних конкретно-історичних умовах бачилося більшістю ватажків у складі Росії;

II етап (1735 – липень 36 р.) характеризувався поступовим відновленням діяльності основних загонів, що діяли у попередній період. Налякані розмахом повстання магнатсько-шляхетські угруповання змушені були піти на компроміс з урядом Російської імперії та об'єднати свої сили для боротьби з національно-визвольним рухом. На перебігові боротьби істотно позначилася зміна геополітичної ситуації в регіоні та внутрішньополітичного становища у РП;

III етап (серпень 1736 – листопад 38 рр.) був критичним в історії повстання. Незважаючи на це, значна частина його учасників продовжувала боротьбу. Мобілізувавши всі свої матеріальні і військові ресурси, Польща, за допомогою Росії, придушила основні вогнища збройного опору. Пізніші поодинокі акції вже не могли змінити загальної тенденції до зменшення розмаху боротьби, хоча й чітко продемонстрували нескоримість українського народу іноземному гніту.

Хід повстання переконливо засвідчив великі потенційні можливості українського населення Правобережжя, яке піднялося не лише з метою знищення існуючої у РП соціально-політичної моделі, а й за відновлення козацького устрою і здобутків Національної революції XVII ст., у яких вбачало соціальний ідеал. У звільнених районах воно отримало можливість реалізації різних форм соціальної практики. Повстання також підтвердило наявність усвідомлення єдності населення різних частин етноукраїнського масиву. У ході боротьби відбувалася кристалізація її ідейно-організаційних засад, вдосконалення військового мистецтва учасників. Народне повстання 1734-38 рр. істотно збагатило традиції збройного опору проти національно-релігійного і соціального гніту на Правобережжі.

Кістяк повстанських загонів витворили гайдамаки, які активно діяли напередодні на прикордонні, передусім запорожці, а також надвірне козацтво. Останнє висунуло з своїх лав Верлана, який зумів об'єднати навколо себе чимало соратників і, сформувавши боєздатний полк, розпочав визволення Правобережжя. Важливу роль відіграли селянство поряд з міщанством. Вони склали основну масу учасників повстанських загонів, уможливили тривалу і виснажливу боротьбу. Саме завдяки підтримці міщанства вдалося швидко зламати опір шляхти Бродів і Збаражу. Одночасно відзначаємо і участь у повстанні представників православного духовенства, передусім його низів. Після розформування полку Верлана повстання не припинилося. Утворилася низка нових загонів, які продовжили боротьбу, не зважаючи на втрати.

Серед причин поразки повстання можна виокремити такі: стихійність повстання та відсутність співпраці між переважною більшістю повстанських загонів; адміністративна роз'єднаність українських земель; відсутність у повстанському таборі програми державного будівництва; допомога уряду РП з боку Росії і Кримського ханату); слабкі зв'язки керівників повстанських загонів і національно-патріотичної еміграції, очоленої П.Орликом.

Упродовж 1734-38 рр. польсько-шляхетські та російські каральні експедиції, татарські набіги, походи і рейди регулярних військ у ході боротьби

за утвердження при владі С.Лещинського і російсько-турецької війни, епідемії, голод призвели до виснаження ресурсів повстанців, зумовивши їх поразку. Однак, не зважаючи на криваву розправу, яка тривала ще довгий час, у прикордонних районах набрав сили гайдамацький рух, який очолили колишні повстанські керівники.

1735 р., спр.14;

1738 р., спр.31, 32, 40.

1.8. Ф.90 (Константинопольська місія),

оп.90/1, спр.51, 67.

Відділ рукописів Бібліотеки Народової (ВР БН)

Варшава

1.9. Ф.ІІІ, спр.6913, т.2; 6914.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім.

В.І.Вернадського (ІР НБУВ)

Київ

1.10. Ф.ІІ (Історичні документи), спр.1551-1705, 1706-1862, 12471, 21348, 21715.

1.11. Ф.VІІІ (Колекція рукописів Київського університету Святого Володимира), спр.134/161/, 1731 /ун.113/ .

1.12. Ф.XІІІ (Архів канцелярії обер-прокурора Синоду), спр.6198.

1.13. Ф.24 (Збірка документів “Уманська колекція”), спр.2371.

1.14. Ф.160 (Колекція рукописів Київської духовної академії), спр.314.

Російський державний архів давніх актів (РДАДА)

Москва

1.15. Ф.6 (Кримінальні справи з державних злочинів і подій особливої важливості),

оп.1, спр.192.

1.16. Ф.11 (Листування різних осіб),

оп.1, спр.609.

1.17. Ф.12 (Справи про Польщу),

оп.1, спр.84, 88.

1.18. Ф.177 (Кабінет міністрів Її Імператорської Величності)

(1731-1741 гг.), оп.1,
 1734 р., спр.11, 13;
 1735 р., спр.6, 13, 22, 25;
 1736 р., спр.17, 94;
 1737 р., спр.6, 99, 110;
 1738 р., спр.87.

1.19. Ф.248 (Правлячий Сенат),
 оп.7, кн.387, 405.

Російський державний військово-історичний архів (РДВІА)

Москва

- 1.20. Ф.2 (Журнальна частина канцелярії Військової Колегії),
 оп.10, спр.484.
- 1.21. Ф.20 (Військова (Таємна) експедиція Військової колегії),
 оп.1/47, спр.43, 266;
 оп.2, спр.35.
- 1.22. Ф.47 (Б.Х.Мініх),
 оп.1/192, зв.7 (ч.1, 2), 8, 10, 11.
- 1.23. Ф.846,
 оп.16 (Військово-Вчений Архів), спр.50, 1557.

Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК)

- 1.24. Ф.6 (Київська прикордонна комісія), оп.1, спр.1.
- 1.25. Ф.38 (Кам'янецький гродський суд), оп.1, спр.40.
- 1.26. Ф.44 (Вінницький гродський суд), оп.1, спр.14.
- 1.27. Ф.48 (Сапєги), оп.1, спр.281.
- 1.28. Ф.49 (Потоцькі),
 оп.1, спр.1112, 1406, 1438, 1439, 1497, 1521, 1528, 2866, 2908;

оп.2, спр.260, 1054, 1507, 1885, 2026, 2294, 2299, 2655, 2768;
оп.3, спр.57, 125, 127, 147.

1.29. Ф.51 (Генеральна військова канцелярія),

оп.1, спр.167;

оп.3, спр.4860, 4933, 6489, 7049, 7154, 7178, 7216, 7333, 7433.

1.30. Ф.55 (Канцелярія міністерського правління),

оп.1, спр.70;

оп.2, спр.36.

1.31. Ф.56 (Генеральний військовий суд),

оп.3, спр.283.

1.32. Ф.59 (Київська губернська канцелярія),

оп.1, спр.389, 429, 430, 505, 533, 650, 1169.

1.33. Ф.64 (Сотенні канцелярії),

оп.1, спр.734, 746, 810, 812.

1.34. Ф.80 (Стародубська полкова канцелярія),

оп.2, спр.44, 358.

1.35. Ф.127 (Київська духовна консисторія),

оп.132, спр.2;

оп.1020, спр.201.

1.36. Ф.128 (Києво-Печерська Лавра),

оп.1(вотч.), спр.1278.

1.37. Ф.236 (Любомирські),

оп.2, спр.290, 339, 343, 383.

1.38. Ф.250 (Мнішки),

оп.2, спр.152, 193.

1.39. Ф.254 (Тарло),

оп.1, спр.270, 438, 479, 597, 623, 1272;

оп.2, спр.140, 148.

1.40. Ф.826 (Медведівський монастир),

оп.1, спр.36.

1.41. Ф.1104 (Київська гарнізонна канцелярія),
оп.1, спр.77.

1.42. Ф.КМФ-15 (Документи з історії України з архівів і рукописних відділів бібліотек Польщі),
оп.1, спр.8, 10, 11;
оп.3, спр.574, 575.

1.43. Ф.КМФ-17 (Документи по історії гайдамацького руху в XVIII ст.),
оп.1, спр.60.

1.44. Ф.КМФ-33 (Документи і матеріали з історії України з архівів і рукописних відділів бібліотек Литви),
оп.1, спр.80, 103, 104.

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ)

1.45. Ф.9 (Львівський градський суд),
оп.1, спр.532.

1.46. Ф.181 (Лянцкоронські),
оп.2, спр.2409, 2570.

Чернігівський історичний музей (ЧІМ)

1.47. Спр.233.

2. Публікації документів

2.48. Акты о гайдамаках (1700-1768) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов...— Ч.3, Т.3. — К., 1876. — 897с.

2.49. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів (1734-1775). — Т.1. — К., 1995. — 694с.

2.50. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – Ч. третья (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Польша и Португалия). – М., 1897. – 567с.

2.51. Белевы путешествия чрез Россию в разные азиатския земли; а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь. – Спб., 1776. – 247с.

2.52. Белоруссия в эпоху феодализма. – Сб. док. и мат. В 3-х томах. – Т.2 (с середины XVII до конца XVIII века (до воссоединения с Россией). – Минск: Изд-во АН БССР, 1960. – 560с.

2.53. Бумаги Кабинета Министров Анны Иоанновны. 1731-1740 (далі Бумаги). – Т.II (1733) // СИРИО. – Т.106. – Юрьев: Типография Матиссена, 1899. – XLVI + 654 + VIс.

2.54. Бумаги. – Т.III (1734) // СИРИО. – Т.108. – 1900. – LVI + 511 + VIс.

2.55. Бумаги. – Т.IV (1735) // СИРИО. – Т.111. – 1901. – LVI + 587 + VIс.

2.56. Бумаги. – Т.V (1736) // СИРИО. – Т.114. – 1902. – LVI + 682 + VIс.

2.57. Бумаги. – Т.VI (1737) // СИРИО. – Т.117. – 1904. – XLVIII + 760 + VIIс.

2.58. Бумаги. – Т.VII (1738: январь – июнь) // СИРИО. – Т.120. – 1905. – XXXIV + 536 + VIIс.

2.59. Бумаги. – Т.VIII (1738: июль – декабрь) // СИРИО. – Т.124. – 1906. – XXXIV + 524 + VIIс.

2.60. Бумаги. – Т.IX (1739: январь – июнь) // СИРИО. – Т.126. – Юрьев, 1907. – XXXIV + 615 + VIIIс.

2.61. Всеподданейшия донесения Гр.Миниха. – Ч.I. – Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов. – Вып.X. – СПб.: Военная типография, 1897. – IV+330с.

2.62. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1970. – 657с.

2.63. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. I. – М.: Наука, 1964. – С. 131-161.

2.64. Димитров Страшимир Ат. Турецкие документы о состоянии хотинской округи (нахия) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. II. – М.: Наука, 1969. – С. 140-160.

2.65. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 по 1736 г. // СИРИО. – Т. 76. – 1891. – 591 с.

2.66. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. // СИРИО. – Т. 80. – 1892. – 570 с.

2.67. Дополнения к польскому летописцу, изъясляющее жизнь Августа III, короля Польского, учиненное на Польском языке Иоанном Алберtrandом, Езуитом славным Богословом и Историком, которым и Летописец сей с французского на польской переведен и напечатан у книгопродавца Михаила Греля в Варшаве 1766 г. а с польского на Российской язык переведено // Польский летописец с 964 по 1764 год или хронологическое изображение происшествий королевства Польского, со включением как российской так и других сопредельных Польше держав, краткой истории. – Спб., 1782. – С. 357-408.

2.68. [Забіла І.] Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30-40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 452-460.

2.69. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытыя и изданныя Н. Белозерским. – Т. 1. – К.: Университетская типография, 1856. – С. 45-106.

2.70. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украины малороссійской обеих сторон Днепра и кто

именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. – С.1-92.

2.71. [Маркович Я.] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Ч.3 (1730-1734 гг.). – К., 1897. – 418с. Ч.4 (1735-1740) // Жерела до історії України. – Т.22. – Київ-Львів, 1913. – 385с.

2.72. Мицик Ю.А. Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII – п. п. XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С.85-101.

2.73. [Неплюев И.И.] Записки Ивана Ивановича Неплюева (1693-1773). – Спб.: Издание А.С.Суворина, 1893. – 197с.

2.74. Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующаго Синода. – Т.ХІІ (1732 г.). – Спб., 1902. – 870с.

2.75. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). – Т.ІХ (1733-1736). – Спб., 1830. – 1023с.

2.76. ПСЗРИ. – Т.Х (1737-1739). – Спб., 1830. – 995с.

2.77. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (далі ПСПР). – Т. VII (с 19-го января 1730 по 23 декабря 1732 г.). – Спб.: Синодальная типография, 1890. – 654+5+57с.

2.78. ПСПР. – Т. VIII (1733 – 1734 гг.). – 1898. – 947с.

2.79. ПСПР. – Т. IX (1735 – 1737 гг.). – 1905. – 843с.

2.80. ПСПР. – Т. X (1738 – 24 ноября 1741 г.). – 1911. – 978с.

2.81. Приватні листи XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – 173с.

2.82. Санктпетербургские ведомости. – 1735-1736 гг. – № 1-103. – 836с.

2.83. Сношения князя А.А.Черкасского с Голштинским двором при императрице Анне Иоанновне // Сборник исторических материалов и

документов, относящихся к новой Русской Истории XVIII и XIX века / Изд. М.Михайлов. – СПб., 1873. – С.194-306.

2.84. Ставучанский поход. Документы 1739 г. // Сборник военно-исторических материалов. – Вып.II. – СПб.: Военная типография, 1892. – III+212+VIIIс.

2.85. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.2. – 844с.

2.86. Katehizm o tajemnicach rzadu Polskiego jaki byl okolo roku 1735 napisany przez J.P. Sterna w jezyku angielskim potym przelozony francuzku, a teraz nakoniec po polsku. – Samborz: W drukarni Jego Cesarsko-Królewsko-Apostolskiey Mosci, 1790. – 24s.

2.87. Konfederacya Generalna omnium ordinum Regni et magni Ducatus Lithvaniae na konwokacyi Geneneralney Warszawskiej uchwalona dnia Dwudziestego Siodmego Miesiaca Kwietnia Roku Panskiego Tysiacznego Siedmsetnego Trzydziestego Trzeciego w Krakowi. – [Krakow]: Drukarnia I.M.Supmtem I.K.M Bibliopolow w Królewstwie Polskim uprzywileiowanych, [1733]. – 48s.

2.88. Korespondencja Jozefa Andrzeja Załuskiego (1726-1736). – Wrocław – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo PAN, 1967. – XV+715s.

2.89. Kuryer Polski. – Anno 1738-39. – Num.LXXXV, CXXXIX, CXLI.

2.90. Mowy i Listy I.P.Waclawa Rzewuskiego wojewody Podolskiego H.P.K. zebrane przez S.R.S.D.G.M.W. K.I.K. Mci RP. – W drukarnj J.K.Mci Poczaiowskiej, 1761. – 167s.

2.91. Sancita Rady Warszawskiej Sub Vinculo Generalis Confoederationis Stanow Koronnych y Wielkiego Xiestwa Litewskiego w Warszawie Dnia 24 Miesiaca Stycznia Roku Panskiego 1735 odprawioney [Warszawa]. – 18s.

2.92. Teka Gabryela Junoszy Podoskiego arcybiskupa Gnieznienskigo wydana przez K.Jarochowskiego. – Poznań: Nakładem N.Kaminskiego i Spolki, 1854-1857. – T.I. – VI+328 + Xs.;

t.II. – 2 + 398 + VIIIIs.;

t.III. – 2 + 332 + IVs.;

t.IV. – 2 + 790 + V+3s.;

t.V. – 4 + 470 + XVIs.

2.93. Źródła do dziejów polskich wydawane przez M.Malinowskiego i A.Przedzieckiego. – T.II. – Wilno: Wyd. A.Zawadzkiego, 1844. – 485s.

2.94. Wyciąg z mowy powiedzianej na sessyi seymowej dnia 26 marca 1790 w niebytnosci arbitrow przez iednego z deputowanych do wyexaminowania osob obwinionych o spolnictwo rozruchow buntowniczych, ktore sie wszczely w Polszcze na poczatku wiosny roku 1789 z doniesieniem stanom nayiasniejszym okolicznosci odkrytych z indagacyi onych ze. – 94s.

2.95. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem Pijarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782. – T.VI. – Peterburg, 1860. – 208+VIIIs.

ЛІТЕРАТУРА

3.Монографії, брошури, статті

3.96. Алефиренко П.К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30 – 50-х годах XVIII века. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 422с.

3.97. Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М.: Литературное обозрение, 1999. – 719с.

3.98. Антоний И. Савва Чаленко (Из истории гайдамащины прошлого века) // КС. – 1887. – Т.XIX. – Ноябрь. – С.471-490.

3.99. Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве // В.Б. Антонович. Моя сповідь: вибрані історичні і публічні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.372-456.

3.100. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224с.

3.101. Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 363с.

3.102. Бабич М.В. Из истории государственных учреждений XVIII века. Кабинет императорского Величества // Вестник МГУ. – 1998. – Серия 8 (История). – №6 (ноябрь-декабрь). – С.20-41.

3.103. Баиов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война Росси с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны. – Спб.: Электро-Типография И.Я.Стойковой, 1906. – 556+192с.

3.104. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1955.– 184с.

3.105. Батюшков П. Н. Исторические судьбы Юго-Западного края.– Спб., 1888. – 288+113+128с.

3.106. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – Спб., 1891. – 264+22+100с.

3.107. Бессмертный Ю.Л. Как же писать историю. Методологические вехи во французской историографии 1994-1997 гг. // Новая и новейшая история. – 1998. – №4. – С.29-42.

3.108. Блуменау С.Ф. Людовик XV // ВИ. – 2000. – № 9. – С.62-82.

3.109. Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. – К., 1996. – 616с.

3.110. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742-1759). – Львів, 1932. – 206 с.

3.111. Борщак І. Гетьман П.Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. – Т.ХХХХІV. – С.79-136.

3.112. Брянцева Т.П. Відбудова і розвиток міст Правобережної України у першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.28. – 1986. – С.67-73.

3.113. Брянцева Т.П. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас Правобережної України в першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.21. – 1979. – С.70-77.

3.114. Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С.159-167.

3.115. Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.16. – 1974. – С.97-104.

3.116. Буковина (Історичний нарис). – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416с.

3.117. Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі // Переяславська земля: духовний світ людини. – Київ-Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. – С.82-89.

3.118. Витол А.В. Османская империя и международные отношения в 1718-1735 гг. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. – М.: Наука, 1990. – С.306-321.

3.119. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.ІІІ. – Нью-Йорк, 1977. – 390с.

3.120. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII веках. – М.: Наука, 1979. – С.344-366.

3.121. Гісцова Л.З. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.). – В 2-х частинах. – К., 1997. – Ч.1. – С.101-106.

3.122. Горобець В.Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – 1972. – Вип.7. – С.102-114.

3.123. Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVII – XIX ст. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1966. – 252с.

3.124. Грабовецький В.В. Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях // УІЖ. – 1968. – №6. – С.104-110.

3.125. Грабовецький В.В. Нариси історії Прикарпатті. – Т.4 (Соціально-економічні відносини і антикріпосницька опозиція народних мас у XVIII ст.). – Івано-Франківськ, 1994. – 187с.

3.126. Грабовецький В.В. Опришківський рух у Галицькій землі в першій половині XVIII ст. (1700-1738 роки) // З історії західноукраїнських земель. – Т.4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.15-29.

3.127. Грабовецький В.В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 211с.

3.128. Гуржій І.О. У війнах і визвольній боротьбі. Соціальні протести // Гуржій О.І. Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – С.155-190.

3.129. Гуслистий К. Коліївщина (Історичний нарис). – К.: Укрполітвидав, 1947. – 48с.

3.130. Гуслистий К. Селянське повстання 1768 року на Україні. – Харків: Радянська школа, 1934. – 64с., іл.

3.131. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримського народу. – Матеріали міжнародної наукової конференції) (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.77-84.

3.132. Дмитрев А. Гайдамаччина (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVIII века). – М.: Изд-во политкаторжан, 1934. – 64с.

3.133. Дракохруст Е.И. Опришки (Из истории крестьянских движений в Западной Украине XVII - XVIII веков) // Из истории крестьянства XVI-XIX веков. – М.: Гос. изд-во культурно-просветительской литературы, 1955 (Труды ГИМ. – Вып. XXVII). – С.31-68.

3.134. Ефименко А. Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки Александры Ефименко. – СПб., 1905. – Т.2. – С.12-125.

3.135. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – 174с.

3.136. Иванова Л.Г. Дослідження проблеми антифеодальних рухів на Поділлі у XVIII ст. в радянській історіографії // Тези доповідей VI Вінницької обл. іст.- краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С.22-23.

3.137. Иванова Л.Г. Основные направления в исследованиях истории Правобережной Украины XVIII века в дооктябрьской и советской историографии. – Автореферат дис...канд. ист.наук. – 07.00.09. / АН СССР. Ин-т Истории. – К., 1988. – 18с.

3.138. Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII - XVIII в.). – Минск.: Изд-во БГУ, 1974. – 190с.

3.139. Инкин В.Ф. Крестьянское право “дедичности” и “ближести” на землю в коронных имениях Галичины XVIII в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К.: Вища школа – Головное изд-во, 1979. – С.38-49.

3.140. Инкин В.Ф. Особенности социальной борьбы королевских крестьян в Галичине в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961. Рига: Изд-во АН ЛССР, 1963. – С.271-278.

3.141. Исаевич Я.Д. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI – XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 г. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1963. – С.90-99.

3.142. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. – М.: Наука, 1988. – 544с.

3.143. Історія України. – ВУАМЛІН – Інститут Історії. – Т.І (Передкапіталістична доба). – Харків, 1932. – 234с.

3.144. Історія Української РСР у 8-и томах 10-и книгах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1979. – 615с.

3.145. Источниковедение истории южных и западных славян (феодальный период) / Отв. ред. Л.П.Лаптева. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 252с.

3.146. Катренко А.М. Антифеодальний визвольний рух народних мас України у другій половині XVII – XVIII ст. // Історія України: курс лекцій у двох книгах. – Кн.1 (Від найдавніших часів до кінця XIX століття). – К.: Либідь, 1991. – С.314-336.

3.147. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове (Коротка історія Війська Запорозького). – Катеринослав, 1917. – 368с., іл.

3.148. Кейда Ф. Український фольклор про гайдамачину. – К.: Вирий, 1999. – 240с.

3.149. Кочубинский Ал. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739). – Одесса, 1895. – 493с.

3.150. Кочубинский А. На Босфоре в 1735 году // Вестник Европы. – 1897. – Октябрь. – С.515-549.

3.151. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376с.

3.152. Крижанівська В.В. Вплив антифеодальної боротьби селянства (кінець XVIII – 60-і рр. XVIII ст.) на внутрішню політику уряду Речі Посполитої (на матеріалах Правобережної України): Дис. канд. іст. наук. – К., 1975. – 231с.

3.153. Крижанівська В.В. Вплив класової боротьби на Правобережній Україні на внутрішню політику Речі Посполитої (кінець XVII – 60-ті роки XVIII ст.) // Вісник Київського університету. – Серія історії. – Вип.16. – К., 1974. – С.105-109.

3.154. Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України: XVIII – перша половина XIX ст. – К.: Вища школа, 1991. – 227с.

3.155. Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – 184с.

3.156. Крикун М.Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського державного університету. – Серія історична. – 1965. – Вип.3. – С.61-67.

3.157. Крикун М.Г. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII – XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. – К.: Наукова думка, 1991. – С.33-42.

3.158. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – Ч.1. – 1996. – С.42-88.

3.159. Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2. – С.85-104.

3.160. Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.2. – Український археографічний збірник. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1993. – С.193-262.

3.161. Крикун М.Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип.7. – 1972. – С.69-78.

3.162. Крикун Н.Г. Урожайность зерновых культур в фольварках северной части Подольского воеводства в первой половине XVIII в. (По материалам имений Чарторыйских и Жевуских) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс: Минтис, 1964. – С.326-336.

3.163. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. – 80с.

3.164. Крупницький Б.Д. Пилип Орлик і Сава Чалий // Праці Українського Історично-філологічного товариства у Празі. – Т.2 (на пошану Д.Антоновича). – Прага, 1939. – С.42-45.

3.165. Кулаковський В.М. Визвольна боротьба народних мас Правобережної України проти соціального і національного гніту в першій половині XVIII століття: Дис... канд. іст. наук. – К., 1967. – 242с.

3.166. Кулаковський В.М. Гайдамацький рух і церква // Питання історії народів СРСР. – Респ. міжвідомчий збірник. – Вип.4. – К. – 1967. – С.109-117.

3.167. Кулаковський В.М. Радянська історіографія про визвольну боротьбу на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія сусп. наук. – 1966. – №7. – С.119-125.

3.168. Кулаковський В.М. Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху в першій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1967. – №2. – С.89-93.

3.169. Литвак Б.Г. Об изучении документов предводителей крестьянских восстаний // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вильнюс, 1974. – С.16-28.

3.170. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1965. – 129с.

3.171. Мавродин В.В. Классовая борьба и общественно-политическая мысль в России в XVIII в. (1725-1773). – Курс лекций. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – 194с.

3.172. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд-во КГУ, 1971. – 175с.

3.173. Маркіна В.О. Соціально-економічні передумови Коліївщини // Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С.56-66.

3.174. Мелешко В.И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII – XVIII веках. – Минск: Наука и техника, 1982. – 254с.

3.175. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 231с.

3.176. Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Учёные записки Института Славяноведения. – Т.1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.76-118.

3.177. Мережинський Ю.І. Посилення феодально-кріпосницького гніту на Волині напередодні Коліївщини (1704-1768 рр.) // Наукові записки КДУ ім.Т.Г.Шевченка. – Т.XVI. – Вип.IX. – К., 1958. – С.49-64.

3.178. Методичні розробки з українознавства. Культпропвідділ ЦК КП(б)У на допомогу партактивові. – Вип.3. – Гетьманщина й гайдамаччина (з додатком робочого матеріалу). – Харків: Пролетар, 1930. – 84с.

3.179. Мейер М.С. Кризис османских имперских порядков и периферии в XVIII веке. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. – М.: Наука, 1990. – С.66-80.

3.180. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР // Архіви України.– 1982.– №3.– С.63-65.

3.181. Мицик Ю. Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – У 3-х випусках. – Вип.ІІ. – К., 1993. – С.107-113.

3.182. Мицик Ю.А. Перша згадка про гайдамаків // УІЖ. – 1981. – №10. – С.126-128.

3.183. Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. з Чернігівського історичного музею // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.67-69.

3.184. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – 187с.

3.185. Мишко Д.І. Боротьба трудящих мас Правобережної України напередодні Коліївщини за своє визволення і возз'єднання з Росією (30-50-ті роки XVIII ст.) // Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової наукової сесії, присвяченої 200 річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С.45-56.

3.186. Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк: НТШ, 1973. – 319с., іл.

3.187. Мордвінцев В.М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської Лаври у XVIII ст. // Вісник Київського університету. – Серія історичні науки. – Вип.21. – 1979. – С.65-70.

3.188. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времен до начала XX века). – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1964. – 440с.

3.189. Муляр А.М. Заселеність правобережного села в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т.4(6). – 2000. – С.126-134.

3.190. Мусаев А.М. Гайдуцкое движение в Османской империи конца XVII – первой половины XVIII века (К историографии вопроса) // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып.IV. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. – С.75-80.

3.191. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578с.

3.192. Некрасов Г.А. Европейская политика России. Войны с Польшей и Турцией (30-е годы) // История внешней политики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона). – М.: Международные отношения, 1998. – С.74-86.

3.193. Негрей И.А. Бегство молдавских крестьян за пределы княжества в последние десятилетия XVII – середине XVIII в. // Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XVI – начало XX в.). – Кишинев: Штиинца, 1991. – С.45-58.

3.194. Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике. 1725-1739 гг. – М.: Наука, 1976. – 320с.

3.195. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XI – начало XIX в.) / Редкол. Д.М.Драгнев (отв. ред.) и др. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464с.

3.196. Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1974. – 375с.

3.197. Пронштейн А.П. Миников Н.А. Крестьянские войны в России XVII – XVIII веков и донское казачество. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1983. – 424с.

3.198. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках // Київська старовина. – №1. – 2000. – С. 18-30.

3.199. Руссев Е.М. Борьба молдавского народа против османского ига. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1968. – 108с.

3.200. Рыбакова А.В. Бандитизм на юге Италии в XVI – XIX вв. как социокультурный феномен. Проблемы исследования // Вестник МГУ. – Серия 8. – 2000. – №1. – С.7-21.

3.201. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника “Полуднева Україна”). – 1932. – Машинописна копія // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.15324. – 117 арк.

3.202. Сварник І.І. Документи ЦДІА УРСР у Львові про класову боротьбу на Поділлі у XVIII ст. // Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С.85-86.

3.203. Сварник І.І. Невідомий документ про гайдамацького ватажка Верлана // Тези доповідей IV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С.64-65.

3.204. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 191с.

3.205. Смолій В.А. Гуржій О.І. Як і коли почала формуватись українська нація. – К.: Наукова думка, 1991. – 112с.

3.206. Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997. – 367с.

3.207. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Наукова думка, 1985. – 264с.

3.208. Советов П.В. Исследования по истории феодализма в Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1972. – Т.1. – 510с.

3.209. Стецюк К.І. Коліївщина – велике народно-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст. // Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної

наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К.: Наукова думка, 1970. – С.66-80.

3.210. Страхов Г.М. Крестьянское движение на Правобережной Украине во второй половине XVIII века. Автореферат дис...канд. ист. наук. – К., 1964. – 18с.

3.211. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – 239с.

3.212. Сухих Л.А. Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального Державного історичного архіву України: Історія, склад, стан науково-довідникового апарату та перспективи його розвитку // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.). – В 2-х частинах. – К., 1997. – Ч.2. – С.90-96.

3.213. Сушинський Б. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців X – XIX століть (Історичні есе). – Одеса: Альфа-Омега-ОКФА, 1998. – 764с.

3.214. Удод О. Керівники визвольного руху українського народу в творчості К.Г.Гуслистою // Під знаком Клію: На пошану Олени Опанович. – Дніпропетровськ: МП “Промінь”, 1995. – С.49-59

3.215. Усенко О.Г. Повод в народных выступлениях XVII - первой половины XIX века в России // Вестник МГУ. – Серия 8. – История. – 1992. – №1. – С.39-50.

3.216. Филиппов А.Н. Новые данные о Кабинете министров императрицы Анны Иоанновны // Русская мысль. – 1901. – Год 22. – Кн.IV. – С.24-53.

3.217. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.). – К.: В-во при КДУ, 1989. – 176с., іл.

3.218. Черникова Т.В. Политические процессы 30-х годов XVIII века в России. Автореф... канд. ист. наук. 07.00.02 – История СССР. – МГПИ им. В.И.Ленина. – М., 1989.– 16с.

3.219. Чистович И.А. Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII века. – СПб.: Изд-во Императорской Академии Наук, 1880. – 82с.

3.220. Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів Східної і Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 – К., 1995. – 193с.

3.221. Швидько А.К. Анализ дореволюционных документальных источников по истории Освободительного движения на Украине в XVIII в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1978. – С.83-102.

3.222. Швидько Г. Джерела до історії Гетьманщини в Архіві зовнішньої політики Росії // Доповіді та повідомлення третього міжнародного конгресу українців 26-29 серпня 1996 р. – Історія. – Ч.1. – Х., 1996. – С.89-92.

3.223. Швидько А.К. К вопросу об участии мещанства в освободительном движении на Правобережной Украине в середине XVIII века // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Вып.1. – Днепропетровск, 1974. – С.85-98.

3.224. Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века / Учебное пособие. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. – 92с.

3.225. Шеретюк В.М. Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII-XVIII ст. Автореф. дис....к-та іст.наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2002. – 20с.

3.226. Шпитальов Г.Г. Запорозьке козацтво в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. – 72с.

3.227. Шпитковський І. Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні // Архіви України. – 1966. – №5. – С.77-80.

3.228. Шульман Е.Б. К вопросу об участии молдаван в восстании 1734 года на Брацлавщине // Ученые записки Бельцкого государственного

педагогического института им. А.Руссо. – Т.9. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967. – С.93-107.

3.229. Шульман Е.Б. Миссия валашского ворника П.Драгунеску в Россию (1736-1737 гг.) // Вековая дружба / Материалы научной сессии Института истории Молдавского филиала АН СССР, состоявшейся 27-29 ноября 1958 г. – Кишинев: Штиинца, 1961. – С.211-239.

3.230. Шульман Е.Б. Новые документы об участии молдаван в гайдамацком движении (1734-1735 гг.) // Бельцкий государственный педагогический институт: Итоговая научная конференция преподавательского состава за 1965 год: Тезисы докладов. – Бельцы, 1966. – С.17-19.

3.231. Шульман Е.Б. О позиции России в конфликте с Турцией в 1735-1736 гг. // Балканский исторический сборник. – Вып.3. – Кишинев: Штиинца, 1973. – С.5-61.

3.232. Шульман Е.Б. Русско-молдавское боевое содружество (1735-1739 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1962. – 67с.

3.233. Шульман Е.Б. Социально-экономические и политические предпосылки восстания 1734 года на Правобережной Украине // Бельцкий государственный педагогический институт им. А.Руссо. Итоговая научная конференция преподавательского состава за 1966 год: Тезисы докладов. – Бельцы, 1967. – С.33-36.

3.234. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – В 3-х т-х. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1991. – 557с.

3.235. Эварницкий Д.И. Гайдамацкое движение и Уманская резня // Русская мысль. – 1901. – Кн.2. – С.44-71.

3.236. Яворський М. Історія України в стислому нарисі.– К.: Держвидав України, 1929. – 347с.

3.237. Antoni J. Zameczki podolski na kresach Multańskich. – Wydanie drugie, przerobione i powiększone przez autora. – (Kamienec nad Smotryczem). – Krakow: W drukarnie Wł.L.Anczyca i Sp., 1880. – T.I-II. – 304 + 308s.

3.238. Arnold S. Polska szlahecka wobec walki narodowo-wyzwolenczej ludu ukraińskiego w XVIII wieku // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją: Materiały. – Warszawa: PWN, 1956. – S.7-23.

3.239. Ciesielski T. Niezrealizowany projekt zmodernizowania jazdy autoramentu narodowego z drugiej połowy lat trzydziestych XVIII w. // Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych. – Prace historyczne. – XXXI. – Wrocław. – 2001. – S.107-118.

3.240. Ciesielski T. Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717-1763 // Miscellanea historico-archiwistica. – T.XIII. – 2001. – S.81-92.

3.241. Gawroński-Rawita Fr. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczpospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, [1923]. – 238s.

3.242. Gierowski J.A. Leszczyński J. Dyplomacja polska w dobie unii personalnej polsko-saskiej // Polska służba dyplomatyczna XVI - XVIII w. – Warszawa: PWN, 1966. – S.369-430.

3.243. Gierowski J.A. Stłumienie powstania chłopów kurpiowskich w 1738 r. // PH. – Tom XLIV. – Zeszyt 1-2. – S.91-100.

3.244. Grel M. Dzieje królestwa polskiego krótko lat porządkiem opisane na język polski przełożone poprawione przydatkiem panowania Augusta III pomnożone. – Warszawa, 1766. – 368+2+7s.

3.245. Hammer J. Histoire l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'a nos jours par J. de Hammer. – T.14 (Depuis le Traite de Paix Passarowicz jusqu'a la Paix de Belgrade (1718-1739)). – Paris, 1839. – 543p.

3.246. Historia Polski / Opr. zbior. pod red. T.Manteuffla. – T.1. – Cz.2. – Warszawa: PWN, 1957. – 995s.

3.247. Homecki A Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd. PAN, 1967. – 132s.

3.248. Kupsc B.St. Korespondencja Zaluskich jako źródło historyczne do dziejów kultury polskiej Wieku Oświecenia // Roczniki Biblioteczne. – R.1961. – S.231-251.

3.249. Lech M.J. Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi // Rocznik Białostocki. – T.2. – 1961. – S.101-142.

3.250. Lukowski J.T. Watykan wobec ostatniego polskiego bezkrólewia // KH. – 1991. – R.XCVIII. – Nr.1. – S.21-30.

3.251. Michalski J. Stanisław Konarski wobec sarmatyzmu i problemy europeizacji Polski // Polska w Świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej. – Warszawa: PWN, 1972. – S.277-284.

3.252. Morawski T. Dzieje narodu Polskiego w krótkości zebrane przez Teodora Morawskiego. – T.IV (Królowie obieralni). – Poznań, 1871. – 345s.

3.253. Nitecki Ks.P. Kardynałowie Kościoła w Polsce. – Częstochowa: Częstochowski zakłady Graficzne, 1999. – 111s.

3.254. Olszewski H. Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697-1740). – Warszawa: PWN, 1961. – 321s.

3.255. Olszewski H. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763. Prawo – praktyka – teoria – programy. – Poznań: Drukarnia Uniwersytetu im. A.Mickiewicza w Poznaniu, 1966. – 461s.

3.256. Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta od roku 1696-1728. – Kraków: Nakładem i drukiem J.Czecha, 1849. – 363s.

3.257. Palkij H. Praca komisji aukcji wojska w latach 1736-1738 // KH. – 1999. – R.CVI. – Nr.1. – S.19-44.

3.258. Palkij H. Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umietności, 2000. – 256s.

3.259. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII – XVIII w. // Prace Komisji nauk historycznych Oddziału

PAN w Krakowi. – Nr.8. – Wrocław – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo PAN, 1963. – 284s.

3.260. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – 316s.

3.261. Rostworowski E. O polska korone. Polityka Francji w latach 1725-1733 // Prace Komisji nauk historycznych Oddziału PAN w Krakowi. – Nr.2. – Wrocław-Warszawa-Krakow: Wydawnictwo PAN, 1958. – 363 s.

3.262. Salmonowicz S. Szkice torunski z XVII-XVIII wieku. – Torun, 1992. – 189s.

3.263. Schmitt H. Dzieje Polski XVIII i XIX wieku osnowane przewaznie na niewydanych dotad zrodlach. – T.1. – Krakow: Drukarnja “Czasu”, 1866. – 338+V+IVs.

3.264. Serczyk W. Hajdamacy. – 2-e wyd. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1978. – 463s.

3.265. Sobczak J. Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium historycznoprawne // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1987. – T.XXXIX. – Z.1. – S.41-70.

3.266. Stanek W. Konfederacje generalne koronne w XVIII w. – Torun: Wydwo Adam Marszałek, 1991. – 244s.

3.267. Suleja T. Odbicie walki o glosy szlachecki w pismach politycznych w poczatkach bezkrólewia 1733 r. (od lutego do maja) // Studia z dziejów ustroju i skarbowosci Rzeczypospolitej w XVII – XVIII w. – Acta Universitatis Wratislaviensis. – Nr.504. – Historia XXXIV. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1981. – S.51-66.

3.268. Szczygielski W. Dzieje społeczne chłopow w okresie od XVI do XVIII w. // Z dziejów chłopow Polskich (od wczesnego feudalizmu do 1939 r.) – Warszawa: LSW, 1968. – S. 68-125.

3.269. Szujski J. Dzieje Polski podlug ostatnich badań spisane przez Jozefa Szujskiego. – T.IV (Królowie wolno obrani). – Czesc II (r.1668 do 1795). – Lwow: Nakładem Karola Wilda, 1866. – 752s.

3.270. Truchim S. Konfederacja Dzikowska. – Poznań: Nakładem drukarni Poznańskiej, Tow. Akc., 1921. – 144s.

3.271. Turilowa S.L. Rosyjscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rzeczypospolitej w XVII - XVIII w. // KH. – 1998. – R.CV. – Nr.2. – S.71-79.

3.272. Wimmer J. Wojskowość Polska w latach 1700-1764 // Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864 / Red. nauk. J.Sikorski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony Narodowej, 1966. – T.II (1648-1864). – S.143-173.

3.273. Zielińska Z. Rosja wobec polskich planów aukcji wojska w 1738 r. // KH. – 2000. – R.CVII. – Nr. 3. – S. 3-26.